

КИЇВ

3

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Питання методології історії в світлі ідеологічної боротьби
- До 120-річчя революції 1848 р. (добірка)
- Зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу України
- До 100-річчя з дня народження О. М. Горького (добірка)
- Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні
- Українські добровольці в сербсько-турецькій війні 1876 р.

НОВІ КНИГИ

Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное и национальное освобождение 1918—1940 гг. (Сборник документов и материалов), изд-во «Маяк», Одесса, 1967, 328 с.

ГІРЧУК М., ХОЦЬКИЙ М.—Руда і слюда. Нариси історії Криворізького рудника ім. Кірова, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1967, 192 с.

ГОРЯНИЙ В., КАН Д.—Арсенал Кривбасу. Нариси з історії заводу, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1967, 212 с. з іл.

ДМИТРИЄНКО М. Ф.—Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 176 с.

Історія СРСР у документах та ілюстраціях, вид-во «Радянська школа», К., 1967, 191 с. з іл.

Народне господарство Української РСР в 1966 році. Статистичний щорічник, вид-во «Статистика», К., 1967, 638 с. з іл.

Розвиток української культури за роки Радянської влади, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 366 с. з іл.

РОМАНОВСЬКИЙ О. К.—Партія веде (Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської літератури), вид-во «Дніпро», К., 1967, 286 с.

Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Видання в п'яти книгах, вид-во «Наукова думка», К., 1967:

Великі звершення, 354 с.

Створення матеріально-технічної бази комунізму, 328 с.

Політична організація суспільства, 448 с.

Корінні соціальні зміни, 328 с.

Розквіт культури, 454 с.

Харківщина за 50 років. Статистичний збірник, вид-во «Статистика», Харків, 1967, 282 с. з іл.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (84)
БЕРЕЗЕНЬ
1968

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРО

З М І С Т

СТАТТІ

- А. Ф. Кілунов — Деякі питання методології історії у світлі ідеологічної боротьби 3

До 120-річчя революції 1848 р.

- М. М. Шестопал — Участь К. Маркса й Ф. Енгельса в революції 1848—1849 рр. 12
А. З. Барабой — В. І. Ленін і використання досвіду революції 1848—1849 рр. 20
С. М. Злупко (*Львів*) — Соціально-економічні проблеми визвольного руху на західноукраїнських землях (1848 р.) 24
Г. Я. Сергієнко — Відгомін революції 1848 р. в суспільно-політичному житті України 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Я. П. Підпригоршук — Зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу УРСР з трудящими зарубіжних країн (1951—1955 рр.) 39
І. І. Ладивір — Діяльність учених Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни 47
П. С. Дишлевий (*Полтава*) — Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні (1941—1944 рр.) 55
Х. С. Гуревич (*Москва*) — Про ідейну спрямованість «Південноросійського робітничого союзу» в Києві (1880—1881 рр.) 63
Ю. Ю. Фомін — Українські добровольці в сербсько-турецькій війні 1876 р. 67
І. Г. Шовкопляс — Про локальні відмінності в культурі пізнього палеоліту на території Української РСР 77

До 100-річчя з дня народження О. М. Горького

- С. К. Гутянський — О. М. Горький і Україна 87
Л. В. Дубина — Вплив О. М. Горького на робітничорівський рух 95

ЗАМІТКИ

- Д. М. Супрун — Промисловий розвиток Ужгорода в роки семирічки 102
Н. М. Долматова (*Севастополь*) — Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками в 1941—1942 рр. 106
Л. Д. Вітрук — Трудовий подвиг робітниць України в роки першої п'ятирічки 110
В. У. Павелько — З. Р. Неєдлий — друг радянського народу 115
В. С. Горякіна (*Сімферополь*) — З історії партійних організацій Криму (1905—1907 рр.) 118
Г. І. Хробак (*Львів*) — Про торгівлю жінками в Галичині наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. 123
В. О. Горбик — Місце цехових старост в англійському робітничому русі 125

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Г. Цебренько (<i>Миколаїв</i>) — Діяльність парторганізацій Півдня України по підвищенню культурно-технічного рівня робітничого класу (1959—1965 рр.)	129
В. К. Василенко (<i>Вінниця</i>) — Масово-політична робота на промислових підприємствах Поділля (1961—1965 рр.)	130

НАШ КАЛЕНДАР

І. І. Слинко — До 25-річчя славних партизанських рейдів	132
Т. Д. Бондар — До 50-річчя II Всеукраїнського з'їзду Рад	133
М. М. Кравець (<i>Львів</i>) — Ю. А. Целевич (До 125-річчя з дня народження)	136

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. М. Костенко — Нове корисне видання для полоністів	138
І. Ф. Черепанов (<i>с. Опришки Глобинського району Полтавської області</i>) — Паризька Комунa в українській радянській історіографії	140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. К. Рибалка (<i>Харків</i>), І. Л. Шерман (<i>Харків</i>) — Победа Советской власти на Украине. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, тт. I, II	143
Й. Д. Ремезовський, В. М. Довгопол (<i>Харків</i>) — Історія робітничого класу Української РСР	145
В. А. Молостов — «За владу Рад!» Боротьба трудящих України за перемогу Великого Жовтня і зміцнення Радянської влади (1917—1920 рр.)	148
М. Р. Плющ — Г. О. Цвікальська. Підвищення ефективності уроку з нової історії	149
В. О. Захаров (Ставрополь) — Каталог, вып. II. Нумизматика	150
В. О. Борис (<i>Львів</i>), Г. Ю. Гербільський (<i>Львів</i>) — Володимир Гостічка. Співробітництво чехів і галицьких українців в 1848—1849 рр.	152
М. М. (<i>Львів</i>) — Гелена Бродовська. Селянський рух після скасування кріпосного права в Королівстві Польському. 1864—1904	153
О. С. Компан — М. Кищенко. Хортиця в героїці і легендах	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. І. Булах (<i>Харків</i>), Б. К. Мигаль (<i>Харків</i>) — Ювілейна наукова сесія в Харкові	156
В. М. (<i>Харків</i>) — Наукова конференція, присвячена 50-річчю УРСР	157
С. Л. Хаврус (<i>Стеблів Черкаської області</i>) — З діяльності музею ім. Нечуя-Левицького у Стеблеві	158
Є. А. Харитонов (<i>Тернопіль</i>) — Історико-краєзнавчий музей Великого Ходачкова	158
Є. В. Махно — Львівська нарада по вивченню черняхівської культури	159
П. М. Фатеев (<i>Харків</i>), В. Д. Березанець (<i>Харків</i>) — Захист докторської дисертації Г. П. Поповим	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31.

Український історический журнал, № 3, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори З. К. Калуга, О. М. Ставнійчук

БФ 01600. Зам. К-23. Тираж 8538. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,89. Здано до складання 26.I 1968 р. Підписано до друку 13.III 1968 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

А. Ф. КІЛУНОВ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ У СВІТЛІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ

В сучасну епоху, що характеризується тріумфом марксистсько-ленінського вчення, яке оволоділо свідомістю багатьох мільйонів людей, боротьба між буржуазною та комуністичною ідеологіями вкрай загострюється. Це явище відображує закономірний історичний процес переходу від капіталізму до комунізму. Боротьба двох ідеологій охопила всі сфери духовного життя суспільства, в тому числі історичну науку, дані історіографії дедалі ширше використовуються в соціально-політичній боротьбі.

У боротьбі з буржуазною ідеологією принципове значення для радянських істориків мають безсмертні ідеї класиків марксизму-ленізму. Наукова діяльність К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна в галузі історії є великим прикладом послідовності й наполегливості, сміливої постановки питань, їх творчої розробки, рішучості у відстоюванні своїх ідей і непримиримості в боротьбі з ідеологічним ворогом.

Такі праці В. І. Леніна, як «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве», «Розвиток капіталізму в Росії», «Держава і революція» є зразками застосування матеріалістичної діалектики в конкретному історичному дослідженні, прикладом комуністичної ідейності в питаннях розвитку теорії матеріалістичного розуміння історії. Принципи критики буржуазної історіографії, розроблені В. І. Леніним, є для історика-марксиста теоретичною й методологічною основою при аналізі багатьох явищ буржуазної історичної науки. Скарбниця ленінських ідей та думок — могутня зброя радянських істориків у сучасній ідеологічній боротьбі.

Суть подій, що відбуваються в світі, можна вірно зрозуміти лише при умові їх розгляду в історичній перспективі. Як указував В. І. Ленін у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», для правильного розуміння суспільно-історичних питань треба добре знати історію¹. Революційні партії робітничого класу беруть матеріалістичне розуміння історії та конкретні досягнення історичної науки на своє озброєння в боротьбі за ідеали комунізму, в справі ідейно-політичного виховання широких мас трудящих.

Саме тому буржуазні ідеологи спрямовують головний удар проти матеріалістичного розуміння історії, намагаючись довести, ніби строго наукове дослідження минулого неможливе, а звідси не може

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 71.

бути й наукового пізнання й наукового передбачення майбутнього. Використовуючи всі можливі засоби, спираючись на реакційний філософський світогляд, вони ведуть наступ на марксистську історичну науку, пропагують нестримний суб'єктивізм і волюнтаризм, вузький емпіризм і вульгарний підхід до історичних фактів, релятивізм і презентизм, ірраціоналізм і відвертий містицизм.

Антикомунізм буржуазних істориків (К. Вітфогеля, Далліна, В. Франка, Г. Ротфельса, Л. Шапіро, А. Тойнбі та ін.) породжений політичним курсом імперіалістичної буржуазії і є одночасно їх внеском у проведення цього курсу. Дедалі частіше вони переносять боротьбу з матеріалістичним розумінням історії в галузь теоретико-філософської та методологічної проблематики історичної науки. У цьому зв'язку ними вживаються заходи по створенню, на противагу марксистсько-ленінській методології історії, своєї «теоретичної історії» як філософської основи історичного пізнання. Конструюванням такої «теоретичної історії» займається зокрема західнонімецький історик О. Андерле².

В сучасній буржуазній філософії історії розрізняються кілька напрямів. Найвпливовішими з них є неопозитивістський (К. Пеппер, К. Гемпель, У. Дрей, П. Гардинер, Д. Тревел'ян, Д. Хекстер), екзистенціалістський (К. Ясперс, Р. Арон, А. Марру, Н. Гейер), релігійний (Р. Нібур, Р. Бультман, Ж. Марітен, А. Демпф, Г. Баттерфільд, А. Тойнбі) та прагматистсько-презентистський (Д. Дьюї, К. Рід, Г. Бірд, Г. Ренір, Б. Шефер). Якщо у Франції та ФРН набуло поширення екзистенціалістське розуміння історії, то в англійській історіографії ключові позиції займає неопозитивізм, а в США панує презентизм. Саме ці течії визначають тут провідну тенденцію історіографії. Незважаючи на певні відмінності між ними, вони мають спільні класові корені. Їх основне призначення — захист основ буржуазного ладу і відверта ворожість щодо марксистсько-ленінської історичної науки.

Методологія становить серцевину історичної науки, тому ідеологічна боротьба в галузі історії якнайтісніше пов'язана з питаннями світогляду та методології. Ця боротьба розгортається не лише там, де йдеться про збирання та дослідження фактів, але, головним чином, навколо їх тлумачення та інтерпретації, філософських і методологічних позицій у вивченні та застосуванні результатів дослідження в суспільній практиці. У боротьбі з буржуазним світоглядом величезну роль відіграє не лише правильне осмислювання та інтерпретація історичного процесу, але й те, яким чином, на основі яких теоретичних принципів досягається це правильне розуміння історії.

Боротьба за вірогідність історичного знання, проти фальсифікації історичних фактів, за реалізацію пізнавальних можливостей людини в галузі історії в сучасних умовах вкрай загострюється. Комуністична партія бачить підтвердження справедливості своїх поглядів в історичному досвіді людства і висуває діалектичний та історичний матеріалізм як єдино правильну методологічну основу наукового пізнання історичного процесу.

Буржуазні ідеологи намагаються довести справедливість і життєвість системи приватної власності та капіталістичної експлуатації і, виходячи з ідеалістичної методології, вдаються з цією метою до фальсифікації історичної дійсності.

Зіткнення цих двох кардинально протилежних поглядів на історичний процес і засоби його пізнання зробило історичну науку аре-

² О. Anderle. Theoretische Geschichte.—Historische Zeitschrift, 1958, Bd. 185, Hf. I.

ною жорстокої боротьби між буржуазною та комуністичною ідеологіями, від якої не може ухилитися жоден історик. Так чи інакше він повинний прийняти рішення, на якій стороні барикад йому бути. Будь-яке вагання, нерішучість, спроби стати над ідеологіями кінець-кінцем грають на користь реакційній ідеології, виправдовують її мету, захищають її інтереси. У цій ідейній принциповій боротьбі не може бути компромісу. З цього приводу В. І. Ленін неодноразово вказував, що «точка зору марксиста завжди вимагатиме «оцінки» глибокої, а не поверхової, завжди розкриватиме убожество *ліберальних* перекручень, недомовок, боязких прикриттів»³.

Не може бути будь-якого «рівноправ'я» світоглядів і філософських основ історичної науки. Фальшива ідейка буржуазної пропаганди про «мирне співіснування ідеологій» має на меті насамперед внести в ряди істориків-марксистів ідейний розбрід, нав'язати їм свої реакційні погляди і тим самим завдати нищівного удару матеріалістичному розумінню історії.

Буржуазні ідеологи вперто намагаються протягнути думку, ніби протиріччя між марксизмом і буржуазною ідеологією в історії є «тривільним» і не має сенсу⁴, що історична наука може базуватися на будь-якій філософській основі і що в цьому відношенні кожна філософська течія робить їй корисні послуги⁵, а діалектичний і історичний матеріалізм є всього лише один з багатьох можливих засобів пізнання історії і є такий же правомірний, як і будь-яка інша феноменологічна або психологічна концепція⁶. Французький історик П. Ренувен намагався навіть обґрунтувати брехливу тезу про те, ніби історичний матеріалізм та ідеалізм «доповнюють» одне одного, а тому їх слід «примирити»⁷. Вибір тієї чи іншої концепції, за думкою таких ідеологів,—питання віри та етичної оцінки, яких додержується історик.

В основі всіх цих міркувань криється спроба применшити методологічне значення діалектичного та історичного матеріалізму і поступово витіснити його з сфери історії за допомогою всіляких метафізичних та ідеалістичних теорій. Тому апологети буржуазної ідеології проголошують «принцип терпимості» і «рівноправ'я різних точок зору» в методології історії. Цими ж мотивами продиктовані намагання розчинити марксизм у будь-якій реакційній філософській течії, як це, наприклад, робить західнонімецький філософ Г. Лейх⁸.

Починаючи свої теоретичні міркування з висунення фальшивої тези про «рівноправ'я», «примиримість» ідеологій в галузі історії, буржуазні історики й філософи неминуче закінчують їх відкритими ворожими нападками на марксизм, оголошуючи його «своєрідною сумішшю фаталізму й фанатизму»⁹, приписуючи йому «склероз думки»¹⁰.

З особливою запеклістю відбувається ідеологічна боротьба навколо таких проблем як співвідношення ідеології та історії, світогляду і методу в історичному дослідженні, співвідношення суб'єктивного

³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 98.

⁴ G. Renier. History. Its Purpose and Method, Ltd., 1950, стор. 208.

⁵ R. Means. Sociology and History.—The American Journal of Economics and Sociology, 1962, vol. 21, стор. 286.

⁶ K. Rossman. Deutsche Geschichtsphilosophie von Lessing bis Jaspers, Bremen, 1959, стор. 309.

⁷ X Congresso internazionale di science storiche. Roma, 1955, Relazioni, vol. I. Firenze, 1955.

⁸ H. Leich. Die anthropologisch-soziologische Methodik bei Karl Marx, W. Sombart und M. Weber, Köln, 1957, стор. 14—15, 189.

⁹ T. Litt. Der Mensch vor der Geschichte, Bremen, 1951, стор. 14.

¹⁰ L'histoire et ses méthodes, Paris, 1961, стор. 1473.

й об'єктивного в історичному процесі, принципи інтерпретації фактів, їх співвідношення з теорією, узагальнення в історичній науці, шляхи пізнання об'єктивної історичної істини, актуальності історичного дослідження та ін. Буржуазні ідеологи атакують усі основні методологічні принципи марксистського історичного дослідження. Активне протиставлення своїх методологічних і світоглядних концепцій буржуазній ідеології є найпершим завданням історика-марксиста.

Керівною й спрямовуючою для всіх істориків-марксистів силою є діалектико-матеріалістичний метод, без урахування вимог якого неминуче порушується цільність і послідовність світогляду вченого, губиться наукова цінність його досліджень. Цей метод вчить розкривати матеріальну основу суспільних явищ, їх класову природу.

Так, наприклад, у питанні про рушійні сили історії марксист, озброєний діалектико-матеріалістичним методом, послідовно відстоює думку, що творцями, рушійною силою історичного процесу є не окремі особи, а народні маси. Перемога соціалізму у всесвітньому масштабі неминуча. Антагоністичні протиріччя між пролетаріатом і буржуазією будуть остаточно ліквідовані лише з остаточною загибеллю капіталізму. Хід історії свідчить, що клас, який перестає висловлювати об'єктивні вимоги суспільного розвитку, рано чи пізно сходить з історичної арени, поступаючись місцем революційному класу.

Апологети імперіалізму всіляко заперечують творчу місію народу, трудящих мас в історичному процесі, приписуючи вирішальну роль у розвитку історії окремим особам, висвітленню життєвого шляху яких присвячена величезна кількість праць буржуазних істориків. Англійський журнал «Гісторі Тудей», наприклад, присвячує цій тематиці більше половини своїх статей.

Затушовуючи класові протиріччя і замовчуючи революційну творчість трудящих мас, буржуазні історики у висвітленні процесів суспільного розвитку висувають на перший план постаті міністрів, полководців та інших осіб. Це особливо характерне для американських істориків-презентистів (А. Невінс, Г. Коллінс та ін.)¹¹. При такому підході до висвітлення історії причини революцій пояснюються «інстинктами» та «збудженням» натовпу, то якимись специфічними ознаками правлячих кіл, чи їх окремих представників. За думкою таких істориків, наприклад, Велику Жовтневу соціалістичну революцію викликали тупість Миколи II та слабкість буржуазних партій¹².

Буржуазні ідеологи перекручують матеріалістичну суть діалектичного методу, заперечують його будь-яке наукове значення. Так, західнонімецький соціолог В. Цігенфус прямо пише: «Діалектика має свою батьківщину в логіці «ідеї», як універсальний метод соціології, яким вона стала в деяких марксистів, вона не годиться»¹³. Такі вчені рекомендують історикам керуватися у своїй діяльності власними інтуїтивними здібностями, покладатися на якийсь «витончений дух»¹⁴. Звівши методи історичного дослідження до виявлення «витонченого духу», вони розраховують відділити історичну науку від фактора світогляду вченого і покінути таким чином з матеріалістичним розумінням історії, що спирається на марксистський діалектичний метод. Ці погляди знайшли зокрема відображення в працях західнонімецького історика В. Гофера і в книзі К. Марко¹⁵.

¹¹ Г. Аптекер. Лауреаты империализма, М., 1955.

¹² «Вопросы истории», 1965, № 10, стр. 190.

¹³ W. Ziegenfuß. Gesellschaftsphilosophie, Stuttgart, 1954, стр. 30.

¹⁴ F. Gilbert. Cultural History and its Problems. XI Congress International des sciences historiques. Rapports, v. I, 1960, стр. 148.

¹⁵ K. Marko. Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft, Köln, 1964.

Різде протиставлення ідеології науці, світогляду — науковому методу є характерною рисою буржуазної методології історії. Воно лежить в основі всіх численних атак на матеріалістичне розуміння історії, діалектико-матеріалістичний метод. При цьому методологія історії представляється як щось самодостатнє, не залежне від об'єктивних закономірностей історичного розвитку і від філософського світогляду.

Буржуазні філософи та історики ігнорують ту обставину, що дійовість і результативність методологічних вимог в історичному дослідженні визначається вірністю пізнання об'єктивних законів і закономірностей історичного процесу.

Філософський метод є одним з елементів світогляду і посередником, що зв'язує з ним усі спеціальні методи. Характер цього зв'язку визначає світогляд.

Світогляд і метод марксистсько-ленінської філософії перебувають у нерозривній єдності. Діалектико-матеріалістичний метод не протиставляється спеціальним методам історичної науки, а повністю органічно зливається з ними, оскільки вірно відображає закономірності історичної дійсності і визначається прогресивним світоглядом, який сприяє конструктивному вирішенню наукових проблем, посилює ефективність спеціальних методів, роблячи їх більш результативними, надійними, плідними й економічними.

Реакційний світогляд, навпаки, гальмує наукове пізнання, перебуває в антагоністичному протиріччі з спеціальними методами, спотворює їх. Такий світогляд веде до фальсифікації історичної дійсності, перетворюючи спеціальні методи історичного дослідження в своє знаряддя. Це протиріччя особливо різко виявляється в працях буржуазних істориків, коли вони намагаються вирішити конкретні наукові проблеми, виходячи з реакційного світогляду. Таким чином, наприклад, буржуазні історики спотворюють суть національно-визвольного руху, виправдовують політику імперіалістичних держав, намагаються представити антиімперіалістичні прагнення народів, що недавно визволилися з колоніального рабства, лише як результат діяльності комуністів, чи просто як аномалію, відкидаючи таким чином дію об'єктивних законів.

Зв'язок методів буржуазної історіографії з реакційним світоглядом виявляється дедалі більше і остаточно витісняє позитивістські уявлення про «нейтральність» буржуазної історичної науки, її незалежність від ідеології та філософської проблематики.

Це змушені визнавати й самі апологети буржуазної ідеології. Так західнонімецький історик професор Г. Манн пише: «кожний історик, знає він це, чи не знає, є філософом історії»¹⁶. Філософи-прагматисти Д. Д'юї та С. Хук проklamують історичну науку як простий рефлекс актуальної ідеологічної ситуації¹⁷. Навіть В. Гофер, який звинувачує істориків-марксистів у тяготінні до ідеології, пише, що «історіографія, яка хоче бути більшим, ніж хроніка або статистика, не може обійтися ані без філософії, ані без політики»¹⁸. Таким чином, тепер йдеться вже не про «звільнення» історичної науки від ідеології, а, навпаки, про зміцнення зв'язків буржуазної історіографії з буржуазною ідеологією з імперіалістичною політикою.

За своєю природою та положенням у суспільстві історична наука

¹⁶ Der Sinn der Geschichte, München, 1961, стор. 11—12.

¹⁷ А. Шаф. Презентизм — реакционная методология буржуазной историографии. «Коммунист», 1955, № 16.

¹⁸ W. Hofer. Geschichte zwischen Philosophie und Politik, Basel, 1956, стор. 8.

партійна. Партійність історичного пізнання це, насамперед, його класова соціальна спрямованість. «Безсторонньої», нейтральної та вільної від класових інтересів суспільної науки в класовому суспільстві бути не може. Класики марксизму-ленінізму завжди піддавали нищивній критиці будь-яке намагання зайняти нейтральні «надкласові» позиції в ідейній боротьбі.

Існування в суспільній структурі двох антагоністичних класів — пролетаріату й буржуазії зумовлює дві різко протиставлені партійності — буржуазну й комуністичну. Справжня наукова об'єктивність і партійність марксистської історіографії і буржуазна партійність, буржуазний об'єктивізм різко протилежні.

Діалектичний матеріалізм, що включає в себе партійність, висуває передумовою справжньої науковості з'ясування класових позицій науковця.

Історик-марксист повинен уміти «за всякими нравственими, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити *інтереси* тих чи інших класів»¹⁹. При цьому він не може обмежуватися простою констатацією неминучості зв'язку історичної науки чи будь-якого іншого суспільного явища з класовою боротьбою. Використання принципу партійності, як свідомого методологічного принципу в дослідженні, передбачає правильне вирішення проблеми співвідношення класових інтересів і наукової об'єктивності. Це питання глибоко розроблене в працях В. І. Леніна, який визначив марксистську партійність як «об'єктивізм класової боротьби»²⁰. Комуністична партійність відображає зв'язок науки з сучасністю. Вона повністю співпадає з науковою об'єктивністю, з науковим інтересом ученого-марксиста і спонукає його до пізнання об'єктивної істини, до відкриття історичних закономірностей суспільного розвитку. Це відповідає інтересам революційного класу, який вбачає в об'єктивному й вірогідному пізнанні суспільного життя запоруку свого успіху.

Ленінську партійність радянської історіографії не можна протиставляти її науковій об'єктивності. В даному випадку партійність не суперечить справжньому об'єктивному дослідженню суспільних явищ. Тимчасом буржуазні ідеологи, зводячи наклепи на саму ідею партійності пізнання і наукові основи марксистської історіографії, вдаються до цього штучного протиставлення. В. Гофер пише, що комуністична партійність вимагає відмовлення від наукового усвідомлення історичних явищ, що «радянський науковий ідеал визначається поняттям партійності, а західний — поняттям об'єктивності»²¹.

Ленінський принцип партійності протистоїть не науковій об'єктивності, а буржуазному об'єктивізму, буржуазній партійності. В цьому полягає глибока відмінність між марксистською та буржуазною методологіями в історичному дослідженні. Партійність марксистської історіографії об'єктивно співпадає з науковістю. Буржуазній історичній науці в силу внутрішніх законів її розвитку та підпорядкованості реакційній ідеології пануючого класу ця об'єктивність недоступна. Буржуазна партійність неодмінно штовхає буржуазних істориків на спотворення істини, фальсифікацію історії в інтересах пануючого класу, які вже не відповідають об'єктивному розвитку дійсності. Справді наукове, об'єктивне пізнання соціальних явищ можливе лише з позицій передового революційного класу, корінні інтереси якого збігаються із закономірним поступальним ходом історії.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 7.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 290.

²¹ W. Hofer. Назв. праця, стор. 146.

Тому історик-марксист, який виходить з інтересів пролетаріату, «послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а виявляє, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність»²².

У цих ленинських словах показана корінна протилежність між марксистською партійністю та буржуазним об'єктивізмом, який обмежується лише пізнанням поверхових зв'язків і відносин і не розкриває суттєвих закономірностей історичного процесу. Не вмючи або не бажаючи розібратись у соціально-філософській основі цього явища, буржуазні історики роблять ухил в бік агностицизму й релятивізму, впадають у глибокий песимізм щодо своїх пізнавальних і дослідницьких засобів, роблячи внаслідок цього висновок ніби жодна історична істина не є вірогідною, безспірною (Р. Арон, К. Полпер, А. Марру).

Сучасна буржуазна історіографія відчуває глибоку кризу, що є виявленням загальної кризи капіталізму в ідеології. Вона паралізована ідеалістичною філософією, яка теоретично обґрунтовує фальсифікацію історичної дійсності.

Загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі і банкрутство буржуазної історіографії змушують буржуазних ідеологів відмовлятися від маскування своєї партійності, що виявляється у войовничому антикомунізмі. Проте це не означає їх повного відмовлення від об'єктивізму, як прояву буржуазної партійності. Сучасній буржуазній історіографії властиві обидві тенденції в проведенні принципу партійності.

Сучасний буржуазний об'єктивізм набуває різних форм і відтінків загальної класової спрямованості. Всі вони є виявленням буржуазної партійності. Проте їх слід розрізняти. Викриваючи буржуазний об'єктивізм, як боягузливе прикриття класової позиції, слід враховувати, що не всі буржуазні вчені можуть бути кваліфіковані як свідомі провідники буржуазної партійності під димовою завісою об'єктивізму, не всі вони свідомо ставлять собі завданням перекручувати й фальсифікувати історичний процес.

В умовах, коли сучасна буржуазна історіографія перебуває в рабській залежності від реакційної імперіалістичної політики, об'єктивізм деяких учених, які ще не остаточно розірвали з буржуазною ідеологією, має певне прогресивне значення. В даному разі їх вимога «самостійності» науки, її «автономії» від офіційної політики набуває певного смислу, хоч і залишається нездійсненою. Висунення науковцями таких вимог кваліфікується як виступ проти правлячих кіл у країнах капіталу, тягне за собою вигнання з роботи та інші репресії.

Характерна щодо цього доля книги німецького історика Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 р.»²³ Вона вийшла в світ лише через 20 років після написання. Автор її, керуючись ідеями об'єктивізму, вийшов за межі традиційної буржуазної історіографії, розкрив класовий характер буржуазної держави, проаналізував джерела агресивної політики імперіалістичної Німеччини напередодні першої світової війни 1914—1918 рр.

Тимчасом з цієї праці видно, що методологія об'єктивізму має обмежений характер, не відповідає сучасним вимогам наукового дослідження. Висновки дослідника часто розходяться з його теоретико-методологічними установами.

Буржуазний об'єктивізм дуже суперечливий за своєю внутрішньою природою. Він висуває утопічну концепцію «автономії науки», тобто

²² В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 364.

²³ Г. Хальгартен. Империализм до 1914 г., М., 1961.

науки, вільної від боротьби ідеологій, яка, тимчасом, повинна відображувати сучасне життя суспільства, його актуальні інтереси. На практиці спроба впровадження цієї концепції в життя змушує буржуазних учених забувати про свої теоретичні принципи і призводить до необхідності перекичувати історичні події на догоду класовим інтересам правлячих кіл.

Об'єктивізм буржуазних істориків часто залишається словесною декларацією і фактично перетворюється в суб'єктивізм. Об'єктивізм і суб'єктивізм у буржуазній історіографії, незважаючи на їх суперечливість, доповнюють одне одного і взаємоперетворюються. Заперечування історичної закономірності призводить до втрати об'єктивного критерію, місце якого займає суб'єктивна оцінка, внаслідок чого дійсність тлумачиться в суб'єктивістському дусі. Проблема наукової об'єктивності в цих умовах стає принципово нерозв'язуваною. Підмінюючи поняття об'єктивної істини поняттям суб'єктивної правдивості, такі вчені опиняються в колі протиріч. На X Міжнародному конгресі істориків у Римі західнонімецький історик Г. Ріттер говорив: «об'єктивність є ні що інше, як спосіб дій історика, певний напрям його волі»²⁴. Виступаючи за наукову об'єктивність, Г. Ріттер на практиці підмінює її суб'єктивізмом.

Сучасний буржуазний об'єктивізм виходить з визнання соціально-політичної обумовленості свідомості, внаслідок чого неминучими стають односторонність та обмеженість оцінки дійсності, а також з думки ніби об'єктивна істина досягається сполученням різних точок зору²⁵, визначення яких є проблемою «суб'єктивного апіорі історичного пізнання»²⁶.

Буржуазна ідеологія отожднює такий об'єктивізм із справді науковою об'єктивністю і розглядається як зброя в боротьбі з ленінським принципом партійності. Саме таку мету мають заяви про «звільнення людини від темних умовностей», обранням шляху «об'єктивності»²⁷.

Звернення буржуазної ідеології до об'єктивізму в боротьбі проти матеріалістичного розуміння історії пояснюється також і спробами заміни тактики відкритих контрреволюційних і антикомуністичних атак тактикою замаскованих методів ідеологічної боротьби. Створюючи ілюзію об'єктивного підходу до певних явищ і надаючи своїм антикомуністичним концепціям вигляд науковості, буржуазні ідеологи тлумачать ці явища відповідно до класових імперіалістичних інтересів.

Ця тактика характерна зокрема для групи реакційних західнонімецьких істориків, очолюваних Г. Ротфельсом, які протягують ідеї буржуазної партійності, прикриваючись саме об'єктивізмом.

Застосування вказаної тактики не виключає проведення певними вченими капіталістичних країн відвертої буржуазної партійності. Здійснюючи свою соціальну функцію, вони відмовляються від об'єктивізму й «політичної безсторонності», протиставляючи їм свідому фальсифікацію й тенденційність. Вони вимагають дотримання нерозривного зв'язку історії з імперіалістичною політикою. Так американський професор Д. Хоган відверто виправдовує гітлеризм, заперечує законність Нюрнберзького суду.

Прихильники відвертого антикомунізму прямо висуюють перед

²⁴ X Congresso internazionale di scienze storiche, relazioni, v. VI, стр. 325.

²⁵ Методологические и историографические вопросы исторической науки, вып. 3, Томск, 1965, стр. 86.

²⁶ W. Hofer. Назв. праця, стр. 17.

²⁷ H. Heimpel. Über Geschichte und Geschichtswissenschaft in unserer Zeit, Göttingen, 1959, стр. 14—15.

дослідником вимогу бути «політичним істориком»²⁸, тобто прислужником імперіалізму.

В сучасній ідеологічній боротьбі передовий марксистський світогляд здобуває нові й нові перемоги. Плідність матеріалістичного методу історичних досліджень, матеріалістичного розуміння історії як теорії історичного процесу продемонстрована грандіозними успіхами радянської історіографії. Вплив марксизму на сучасну історичну думку величезний. Це змушені визнавати й самі противники марксизму. Третина всіх заслужаних виступів на XII Міжнародному конгресі істориків у Відні належала історикам-марксистам, тоді як на попередньому конгресі в Стокгольмі (1960 р.) їм належала п'ята частина виступів. Саме визнанням значення марксистської історіографії пояснюється рішення провести наступний конгрес істориків у Москві (в 1970 р.)

Безпорадність і безрезультатність суб'єктивно-ідеалістичного методу пізнання історії особливо помітні при його порівнянні з матеріалістичним методом. Логіка підводить буржуазних учених до висновку, зробленого зокрема англійським ученим Роузом: «Щоб бути сьогодні хорошим істориком, треба бути хоч трохи марксистом»²⁹.

Окремі буржуазні учені переходять на позиції діалектичного та історичного матеріалізму. До числа таких учених відносяться англійські учені історики Р. Хілтон, К. Хілл, американські історики П. Суїзі та У. Дюбуа, японські вчені Х. Такахасі, Я. Кендзуро та ін. Цей процес неминуче прогресуватиме.

Буржуазна історична наука переживає тяжку кризу філософських і методологічних основ, зумовлену імперіалістичною політикою. Втягнута в орбіту ідеологічної боротьби, вона остаточно руйнується політичною реакцією та ідеалістичною філософією.

Логіка розвитку історичної науки диктує настійну необхідність її сполучення з прогресивним світоглядом революційного класу, з марксизмом-ленінізмом. Історична наука може успішно розвиватися і відігравати прогресивну ідейно-політичну роль лише на ґрунті марксистської методології та філософії.

²⁸ X Congresso Internazionale di scienze storiche. Relazioni, v. VI, стр. 212.

²⁹ Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1956, № 5, стр. 962.

До 120-річчя революції 1848 р.

М. М. ШЕСТОПАЛ

УЧАСТЬ К. МАРКСА Й Ф. ЕНГЕЛЬСА В РЕВОЛЮЦІЇ 1848—1849 рр.

На початку 1848 р. австрійський канцлер князь Меттерніх занотував у своєму щоденнику: «Ніколи ще рік не розпочинався так тихо й спокійно. Ніколи суспільний порядок не стояв так твердо й сильно, як тепер». Та не минуло й трьох місяців, і він мусив тікати з Відня, шукаючи порятунку в Англії¹.

1848 р.— один з найбурхливіших років у європейській історії, який ознаменувався цілим каскадом буржуазно-демократичних революцій і національно-визвольних рухів. Перша іскра спалахнула на півдні Італії, де 12 січня повстали трудящі сіцилійського міста Палермо. 24 лютого почалися барикадні бої в Парижі, внаслідок яких урядові війська було розбито, короля Луї Філіппа скинуто з престолу, а Францію оголошено республікою. У березні сталися революції в Німеччині, Австрії, Угорщині. Хвиля революційного руху перекинулася на Прагу, Краків і Львів. В Англії спостерігалось нове піднесення робітничого руху — чартизм. Ірландці прагнули відокремитися від Англії, угорці і чехи — від Австрії. Поляки вели боротьбу проти прусського й австрійського гніту. Національно-визвольний рух розгорнувся в українських землях австрійської імперії — Галичині, Буковині, Закарпатті. Розбурхані народні маси вимагали: Геть панщину! Геть монархію! Геть привілеї станів і національностей! Конституції, незалежності, свободи слова і друку!

Звістка про революцію у Франції застала К. Маркса й Ф. Енгельса в Брюсселі, де вони співробітничали в газеті «Дойче Брюсселер цайтунг». Ставши фактично її редакторами, вони використовували газету для пропаганди своїх ідей, готуючи європейський пролетаріат до майбутніх революційних боїв. Наприкінці лютого 1848 р. Ф. Енгельс опублікував у ній статтю, в якій палко вітав перемогу французьких робітників: «Честь і слава паризьким робітникам! Вони дали поштовх всьому світові, і цей поштовх відчують всі країни, одна за одною». Закінчувалася стаття пророчими словами: «Німеччина, треба сподіватись, піде за Францією. Тепер або ніколи підніметься вона з свого приниженого стану! Якщо є у німців ще енергія, гордість і мужність, не пройде і чотирьох тижнів, як ми також вигукнемо: *«Хай живе Німецька республіка!»*².

Менше ніж через місяць словам Ф. Енгельса судилося справдитись: 18 березня сталася революція і в Німеччині. Для Маркса й Енгельса настала пора кипучої практичної революційної діяльності.

Основоположники марксизму покладали особливі надії на революцію в Німеччині. Вони сподівалися, що оскільки ця революція сталася в умовах значно кращих, ніж в Англії XVII і у Франції XVIII ст., то вона могла послужити прологом пролетарської революції, яка докорінно змінила б обстановку в усій Європі.

Переїхавши на початку революції з Брюсселя в Париж, К. Маркс

¹ Іван Франко. Твори, т. XIX, К., 1956, стор. 619.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 480.

і Ф. Енгельс реорганізували Центральний Комітет Союзу комуністів. До нього ввійшли К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Шаппер, Й. Молль, В. Вольф та ін. З допомогою нового ЦК було налагоджено повернення на батьківщину німецьких робітників для участі в революційному русі. Протягом місяця до Німеччини прибуло близько 400 емігрантів, більшість з яких були членами Союзу. Кожний, хто від'їжджав, отримував примірник «Маніфесту Комуністичної партії», виданого незадовго перед тим, а також відозву «Вимоги Комуністичної партії в Німеччині», підписану К. Марксом, Ф. Енгельсом та іншими членами ЦК Союзу комуністів, в якій конкретизувались положення Маніфесту відповідно до умов і завдань німецької революції.

Головними цілями революції відозва проголошувала — створення єдиної неподільної демократичної німецької республіки, загальне озброєння народу, націоналізацію феодальних землеволодінь, рудників, шахт, засобів транспорту, організацію національних майстерень, загальну безплатну народну освіту і т. п. Це була програма дій не тільки для членів союзу комуністів, а й для всього німецького пролетаріату, дрібної буржуазії і селянства, яким належало здійснити її в ході революції.

Після завершення відправки революційних робітників К. Маркс і Ф. Енгельс, залишивши Париж, виїхали до Німеччини для безпосередньої участі у боротьбі. Місцем свого перебування вони обрали Кельн — центр Рейнської провінції, яка була в економічному відношенні найбільш розвинутою частиною Німеччини. Тут існував чисельний робітничий клас і досить активна буржуазія, що рвалася до влади. В Кельні були сприятливі умови для видання щоденної політичної газети, яку К. Маркс і Ф. Енгельс вирішили заснувати.

Потреба в газеті диктувалася інтересами руху. Союз комуністів був ще надто слабким знаряддям впливу, а для керівництва революцією необхідний був штаб, який би не тільки допомагав місцевим громадам Союзу, а й роз'яснював народним масам, як боротися за досягнення своїх цілей. Таким штабом стала «Нова Рейнська газета» на чолі з головним редактором К. Марксом і його незмінним співредактором Ф. Енгельсом. Про свого друга К. Маркс захоплено говорив: «Він — справжня енциклопедія, працездатний у будь-який час дня і ночі, ... пише і мізкує швидко, як чорт»³. Крім них, у редакції працювала ціла плеяда високо обдарованих письменників і журналістів, які свій талант поставили на службу революції. Це, насамперед, В. Вольф, Г. Веерт, Ф. Фрейліграт, Е. Дронке та ін. Завдяки такому складові редакції і насамперед завдяки генієві К. Маркса і Ф. Енгельса газета стала найвпливовішим органом європейської демократії й відіграла величезну роль у революції 1848 р.

Перший номер «Нової Рейнської газети» вийшов увечері 31 травня з датою 1 червня 1848 р. В підзаголовку значилось: «Орган демократії». Це пояснювалось тим, що німецький пролетаріат був тоді ще слабким, неорганізованим, сповненим дрібнобуржуазних ілюзій, не підготовленим до широких самостійних дій. Тогочасна Німеччина не мала масової пролетарської партії. Союз комуністів був нечисельною організацією.

Не бажаючи відігравати роль «проповідників у пустині», як пізніше висловився Ф. Енгельс, пролетарські вожді примкнули до демократичного руху на його лівому фланзі з тим, щоб мати змогу впливати на нього і штовхати його вперед. «Це, — вказував Ф. Енгельс, — визначало наш прапор, коли ми приступили до заснування в Німеччи-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 476.

ні великої газети. Таким прапором міг бути тільки прапор демократії, але демократії, яка висувала скрізь, в кожному окремому випадку, свій специфічний пролетарський характер...»⁴.

З допомогою газети К. Маркс і Ф. Енгельс розпочали широку політичну агітацію, спрямовану на розгортання в Німеччині і по всій Європі народної революції. В своїх статтях вони закликали до збройної боротьби, повалення реакційних урядів і створення революційної диктатури народу. Через газету основоположники марксизму диктували, за словами В. І. Леніна, «програму дій *усій демократії*»⁵— робітничому класові, селянству, дрібній буржуазії, поневоленим народам, які боролися за свою національну незалежність.

Особисто К. Маркс і Ф. Енгельс вступили в кельнське Демократичне товариство і рекомендували таку ж тактику своїм однодумцям. К. Маркс, крім того, очолював деякий час кельнський Робітничий союз. Ставши членами демократичних організацій, вони рішуче відстоювали позиції революційного пролетаріату, викривали непослідовність дрібнобуржуазних демократів, спонукали їх до рішучих дій.

В здійсненні тактики широкого демократичного фронту К. Маркс і Ф. Енгельс зустріли опір з боку деяких членів Союзу комуністів. Так, керівник кельнського Робітничого союзу А. Готшальк, ігноруючи необхідність активної участі пролетаріату в боротьбі за перемогу буржуазно-демократичної революції, висунув авантюристичний лозунг «робітничої республіки». Стефан Борн— організатор берлінської організації «Братство робітників» висловлювався за те, щоб робітники взагалі уникали політичної боротьби, а обмежувалися тільки вузько-професійними інтересами.

Хід подій показав, що курс К. Маркса й Ф. Енгельса на спільні дії з дрібнобуржуазними демократами був єдино правильним на певному етапі революції. В. І. Ленін потім не раз вдавався до цієї тактики союзів. У книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він радив зарубіжним комуністам всіляко використовувати найменшу можливість, щоб «дістати собі масового союзника, нехай навіть тимчасового, хиткого, непевного, ненадійного, умовного. Хто цього не зрозумів,— підкреслював він,— той не зрозумів ні грана в марксизмі»⁶.

Прийшовши в результаті безрезневої революції до влади, німецька ліберальна буржуазія зрадила народні маси. Щоб приховати цю зраду і виправдати свій компроміс з феодальною реакцією, вона намагалася переконати трудящих, що революція здобула повну перемогу. К. Маркс і Ф. Енгельс роз'ясняли, що до остаточної перемоги далеко, що «...*Бастилія ще не взята*»⁷, і закликали до активних збройних виступів. Революція, вказували вони, зупинилася на півдорозі, її треба продовжити.

Запорукою успіху основоположники марксизму вважали негайне озброєння народу. З сторінок газети вони не тільки відстоювали право народу на озброєння, а й вказували, що це право народ повинен реалізувати сам шляхом штурму цейхаузів і насильственого захоплення зброї. К. Маркс і Ф. Енгельс засуджували нерішучу, боягузливу поведінку прусських і загальнонімецьких Національних зборів, депутатів яких займалися пустою парламентською балаканиною, не наважуючись відкрито стати на захист суверенних прав народу.

В листопаді 1848 р. в умовах назрівання контрреволюційного перевороту в Пруссії, настав критичний момент в німецькій революції. Бу-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 15.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 381.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 49.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 79.

ло ясно, що конфлікт між королівською владою і прусськими Національними зборами може бути розв'язаний лише силою. У зв'язку з цим К. Маркс і Ф. Енгельс намітили для німецьких демократів рішучу і сміливу програму дій, зокрема висунули лозунг відмовитися від сплати податків. *«Лікування голодом, — писав К. Маркс, — навчить цих чиновників поважати силу громадян і зробить їх самих хорошими громадянами»*⁸.

Після прийняття Берлінськими зборами постанови про відмовлення від сплати податків, редакція «Нової Рейнської газети» підготувала екстрений випуск, у якому свою позицію висловлювала такими словами К. Маркса: **«Сплата податків є державною зрадою, відмовлення від сплати податків — перший обов'язок громадянина»**⁹. Починаючи з цього дня, газета протягом місяця виходила під постійною рубрикою-закликом: «Ніяких податків!!!».

Через газету пролетарські вожді радили чинити всілякий опір збирачам податків, закликали до організації збройного народного ополчення і створення комітетів безпеки, в яких вбачали зародки тимчасових органів революційної влади. *«Треба на насильство відповідати всіма засобами насильства. Пасивний опір повинен спиратися на опір активний. Інакше він стане подібним до опору теляти, що його м'ясник тягне на заріз»*¹⁰. Надаючи великого значення цим положенням, В. І. Ленін зазначав пізніше, що в них міститься поняття революційно-демократичної диктатури народу.

Боротьба між силами революції та контрреволюції в Німеччині точилася і навколо питання про національне об'єднання країни. В той час Німеччина була роздроблена на три дюжини карликових держав, кожна з яких мала свою династію, свою армію, валюту і т. д. Територіальна роздробленість була величезним гальмом суспільного прогресу і, за висловом Ф. Енгельса, «розпорошувала і зводила до нуля спільну силу нації»¹¹.

Вимога національно-державного об'єднання Німеччини і створення єдиної демократичної республіки відповідала потребам економічного і політичного розвитку країни, насущним інтересам пролетаріату. Великі мислителі з самого початку спрямовували свої зусилля на вирішення цього завдання німецької демократії. Воно було центральною віссю всієї внутрішньої політики «Нової Рейнської газети». Виступаючи як проти реакційних планів об'єднання Німеччини «зверху» навколо Пруссії або Австрії, так і проти створення федеративної держави на зразок Швейцарії, основоположники марксизму обстоювали шлях об'єднання «знизу», шлях революційного штурму народними масами феодално-абсолютистських монархій. «Інтересам пролетаріату, — згадував пізніше Ф. Енгельс, — однаково суперечило як опруссачення Німеччини, так і увічнення її роздробленості на безліч малих держав. Інтереси пролетаріату владно вимагали остаточного об'єднання Німеччини в єдину націю, що одно тільки й могло очистити від усяких успадкованих від минулого дрібних перешкод те поле бою, на якому пролетаріат і буржуазія мали помірятися силами...»¹².

Національне об'єднання Німеччини К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали в прямому зв'язку з розвитком буржуазно-демократичної революції і переростанням її в революцію соціалістичну. Демократична республіка як форма політичної організації суспільства, вчили вони,

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 21.

⁹ Там же, стор. 29.

¹⁰ Там же, стор. 31—32.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 48.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 17.

створює найбільш сприятливі умови для згуртування і консолідації пролетаріату, для розвитку його боротьби за повалення буржуазного ладу і перемоги соціалізму. На початку 1892 р. Ф. Енгельс з цього приводу писав: «Маркс і я протягом сорока років без кінця твердили, що для нас демократична республіка є єдина політична форма, при якій боротьба між робітничим класом і класом капіталістів може спочатку набути загального характеру і потім завершитися рішучою перемогою пролетаріату»¹³.

Перешкодою до здійснення цієї мети стояли реакційні уряди ряду європейських країн, зокрема Англії і Росії. Британську імперію, яка перебувала тоді в zenіті своєї економічної могутності, К. Маркс порівнював з скелею, об яку розбивалися революційні хвилі і яка прагнула «уморити голодом нове суспільство ще в утробі матері»¹⁴. Покінчити з цим ворогом суспільного прогресу могла тільки перемога партії робітничого класу.

Великим злом для народів Європи була царська Росія. «Російський царизм,— писав Енгельс,— ворог усіх західних народів, навіть буржуазії цих народів»¹⁵. К. Маркс і Ф. Енгельс закликали народи європейських країн до революційної війни проти російського царизму, сподіваючись, що вона сприятиме дальшому розвитку революційних перетворень в Європі. Але вони ніколи не ототожнювали царизм з російським народом. Вожді пролетаріату глибоко вірили у велике історичне майбутнє благородної великоруської нації, яка після повалення царської деспотії «прагнутиме вже не до завойовницьких химер на користь царизму, а в співробітництві з іншими народами «розвине свої величезні інтелектуальні сили, замість того щоб губити на шибеницях і на каторзі кращих своїх людей»¹⁶.

Необхідною умовою об'єднання і демократизації країни було правильне вирішення аграрного питання. Після березневих подій німецькі селяни припинили виконувати свої незліченні феодалські повинності. Практично феодалські відносини в країні були ліквідовані і треба було лише узаконити цей факт. Але ні пруські Національні збори, ні Франкфуртський парламент не могли наважитись на подібний крок, що викликало посилення революційних виступів на селі. Справедливо вбачаючи в німецькому селянстві одну з головних рушійних сил революції, К. Маркс і Ф. Енгельс закликали до спільних виступів пролетаріату і селянства проти грабіжницької політики поміщиків, за остаточну ліквідацію феодалських пережитків на селі. Пізніше, спираючись на досвід революції, К. Маркс у таких своїх працях, як «Класова боротьба у Франції» та «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», сформулював надзвичайно важливе положення про необхідність союзу робітничого класу і селянства при керівній ролі пролетаріату.

Революція 1848 р. різко посилала національно-визвольну боротьбу народів Європи. К. Маркс і Ф. Енгельс з сторінок «Нової Рейнської газети» рішуче виступили на підтримку цієї боротьби, за повну ліквідацію національного гніту. «Незважаючи на патріотичне виття і шум, який зняла мало не вся німецька преса,— писали вони,— «*Neue Rheinische Zeitung*» вже з першого моменту виступила в оборону поляків у Познані, італійців в Італії, чехів у Богемії»¹⁷. З неослабним інтересом газета стежила за революційною війною угорського народу. З номера в номер вона друкувала статті Ф. Енгельса про хід воєнних

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 272.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 155.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 243.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 5.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 204.

дій. З приводу цих статей Ф. Мерінг слушно говорив, що в особі Ф. Енгельса угорці мали свого вмілого і красномовного захисника.

Особливу увагу основоположники марксизму приділяли боротьбі польського народу. Поділена між Росією, Австрією й Пруссією, Польща стала вогнищем революції в межах цих трьох країн Священного союзу. Намагання її надалі зберегти цей грабжницький поділ об'єднувало і ріднило стовпів європейської реакції. Тому боротьба за свободу Польщі і створення незалежної польської держави означала на ділі боротьбу проти об'єднаних сил контрреволюції, за перемогу революції в Німеччині. «Створення демократичної Польщі,— підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс,— є перша умова створення демократичної Німеччини»¹⁸.

Слідом за іншими народами в боротьбу за свою свободу включилося населення західних земель України — Галичини, Буковини, Закарпаття. З настанням 1848 р., зокрема, після ліквідації кріпацтва, тут активізувалося національне життя, піднеслася свідомість українців, зросло їх почуття спільності з своїми наддніпрянськими братами. В Галичині виникли різні товариства, громадські організації, політичні партії, з'явилися українські газети й журнали. 15 травня 1848 р. вийшла перша газета українською мовою «Зоря Галицька».

До загальноавстрійського парламенту Галичина послала 100 депутатів, з них понад 30 селян — більше, ніж будь-яка з провінцій Австрійської імперії. Під час обговорення питання про відшкодування поміщикам за «даровані свободи» демократично-радикальні депутати сейму, в тому числі депутати від українського селянства Лук'ян Кобилиця та Іван Капушак, виступили проти будь-яких викупних платежів. Найяскравішу промову, яка змусила говорити про себе весь Відень, виголосив простий селянин із с. Ляхівці І. Капушак (тепер с. Бистриця Богородчанського району Івано-Франківської області), який намалював страхітливую картину людських і національних принижень, що їх зазнавав український селянин від своїх гнобителів.

Проте боротьба трьох мільйонів західних українців велася ізольовано від основної маси українського народу, 13 млн. якого перебували під гнітом царського деспотизму та кріпацтва. За таких умов про масовий визвольний рух на Наддніпрянщині не доводиться говорити. Народ, який сотні років перебував у рабстві поміщиків, ще не був спроможний піднятися на «широку, відкриту, свідому боротьбу за свободу»¹⁹.

До національного питання основоположники марксизму підходили з точки зору інтересів розвитку європейської революції. Вітаючи піднесення визвольної боротьби поляків, угорців, італійців, К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали в них спільників у боротьбі проти німецької та європейської контрреволюції. З усією пристрасністю вони викривали зрадництво німецької буржуазії, її гнобительську політику щодо інших народів. «Німеччина стане вільною в тій самій мірі, в якій дасть свободу сусіднім народам»²⁰,— писав Ф. Енгельс у «Новій Рейнській газеті». В цих словах втілено принцип пролетарського інтернаціоналізму, яким і досі керуються комуністи при визначенні свого ставлення до національно-визвольної боротьби колоніальних і залежних народів.

Духом класової солідарності й пролетарського інтернаціоналізму проіннята вся діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса. Це особливо яскра-

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 339.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 155.

во проявилось в їх ставленні до подій у Франції. Коли в червні 1848 р. робітники Парижа піднялись на боротьбу, редактори «Нової Рейнської газети» з перших же днів стали на бік повстанців. Статті Ф. Енгельса, присвячені повстанню, були єдиним тогочасним змалюванням цієї великої битви пролетаріату з буржуазією. Його статті мають, крім того, велике теоретичне значення. Докладно висвітлюючи хід барикадних боїв, він зробив ряд важливих висновків суто воєнного характеру, закладаючи перші підвалини марксистського вчення про збройне повстання.

Після поразки червневого повстання К. Маркс вшанував робітників Парижа однією з своїх найсильніших публіцистичних праць — статтею «Червнева революція». В той час коли буржуазія і міщанство всіх країн виливали на французьких пролетарів брудні наклепи, він писав про них: «Повити лавровим вінком їх грізно-похмуре чоло — це привілей, це право демократичної преси»²¹.

К. Маркс і Ф. Енгельс надавали великого значення подіям у Франції, вважаючи, що перемога французького пролетаріату приведе до розгортання революційної боротьби в інших країнах Європи, «**Революційне повстання французького робітничого класу, світова війна** — такі перспективи 1849 року»²², — писав К. Маркс у новорічному номері «Нової Рейнської газети». Як вказував потім Ф. Енгельс, на цьому прогнозі позначилась переоцінка об'єктивних і суб'єктивних передумов соціалістичної революції. «Історія показала, — писав він 1895 р., — що і ми і всі ті, хто мислив як ми, були неправі. Вона ясно показала, що стан економічного розвитку європейського континенту в той час далеко ще не був таким зрілим, щоб усунути капіталістичний спосіб виробництва»²³.

Пролетарські вожді, постійно перебуваючи в центрі революційних подій, проводили величезну роботу по організації і політичному вихованню народних мас. Велику роль у цьому відіграла «Нова Рейнська газета». Під керівництвом К. Маркса вона стала трибуною, бойовим штабом не тільки німецького, а й європейського пролетаріату. «Через усі наші міркування і повідомлення про європейський рух проходить «червона» нитка»²⁴, — писав К. Маркс. За образним висловом Ф. Енгельса, газета виступала в ролі повитухи, яка допомагала народженню революції.

Широкі маси учасників революційно-демократичного руху справедливо вважали газету К. Маркса виразником і захисником своїх інтересів. Поширення і слава газети зростали. Пруська реакція робила все для того, щоб розправитися з нею та її редакторами, і у вересні 1848 р. домоглася заборони газети. Одночасно уряд видав наказ про арешт Ф. Енгельса. Але під тиском широкої кампанії протесту в жовтні урядові довелося зняти заборону. За революційний напрям і за «заклик до повстання» К. Маркс двічі притягувався до суду. Проте своїм блискучим, глибоко аргументованим захистом він змусив суд виправдати його.

Однак реакції вдалося знайти формальний привід і завдати газеті і її редактору останнього удару. Скориставшись тим, що К. Маркс ще раніше вийшов з пруського підданства, уряд 11 травня 1849 р. видав наказ про висилку головного редактора «Нової Рейнської газети» за межі Пруссії. Через тиждень було закрито й газету. Останній,

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 137.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 156.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 506—507.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 529.

301-й номер, надрукований червоною фарбою, вийшов 19 травня. В прощальному зверненні до читачів редактори «Нової Рейнської газети» дякували за виявлене їм співчуття і заявляли, що «їх останнім словом завжди і скрізь буде: **визволення робітничого класу!**»²⁵. Як згадувала пізніше Женні Маркс, цей знаменитий «червоний номер» був палаючим смолоскипом за формою і змістом. В. І. Ленін назвав газету «найкращим, неперевершеним органом революційного пролетаріату»²⁶.

Залишивши Кельн, К. Маркс 1 червня 1849 р. виїхав до Парижа, а Ф. Енгельс — до південної Німеччини, де в той час точилася боротьба демократичних елементів за проведення в життя імперської конституції. Тут він вступив до загону Вілліха, брав участь у кількох боях, а після разгрому баденсько-пфальцської армії разом з іншими учасниками руху перебрався в Швейцарію.

Європейська революція зазнала поразки. В Німеччині вона не встановила буржуазно-демократичних порядків і не привела до політичного об'єднання країни. Проте панівні класи змушені були вдатися до ряду соціально-економічних перетворень і тим самим не тільки розчистити шлях для швидшого розвитку капіталізму, а й поліпшити умови життя трудящих мас.

Але головним результатом революційного руху тих років було, за висловом К. Маркса, не те, «що виграли народи, а те, що вони втратили, — *втрата їх ілюзій*»²⁷. Революція наочно показала зрадницьку роль ліберальної буржуазії і остаточно визначила соціалістичну природу пролетаріату. Вона завдала смертельного удару всім формам дрібнобуржуазного утопічного соціалізму, довівши, що «всі вчення про *не-* класовий соціалізм і про *не-* класову політику виявляються пустою нісенітницею»²⁸.

Класові битви 1848—1849 рр. збагатили народні маси досвідом революційної боротьби, допомогли пролетарському рухові вийти на широку політичну арену. Участь К. Маркса й Ф. Енгельса в революційній боротьбі мала для них самих особливе значення. За словами В. І. Леніна, вона виділяється як центральний пункт в їх діяльності. З нього вони виходили пізніше, визначаючи долю робітничого руху в різних країнах, природу різних класів, партій і організацій, оцінюючи їх політичні цілі і боротьбу²⁹.

В ході революційних битв європейського пролетаріату відбулося перше історичне випробування наукового комунізму, його програмних і тактичних положень. Нова теорія блискуче витримала це випробування. Життя підтвердило правильність марксизму. На основі здобутого досвіду К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули своє вчення, сформулювали найважливіші політичні ідеї марксизму. З особливою силою розкрилася в цей час роль К. Маркса і Ф. Енгельса як геніальних стратегів і вождів робітничого класу, організаторів боротьби народних мас.

Буремні події 1848—1849 рр. становлять одну з найяскравіших сторінок в історії визвольної боротьби міжнародного пролетаріату. До них не раз звертався В. І. Ленін, розробляючи стратегію і тактику російських більшовиків. До них повсякчас звертаються братні комуністичні і робітничі партії, шукаючи відповіді на наболілі питання боротьби за справу миру, демократії і соціалізму.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 545.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 60.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 144.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 522.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 21.

А. З. БАРАБОЙ

В. І. ЛЕНІН І ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ РЕВОЛЮЦІЇ 1848—1849 рр.

Продовжуючи справу основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса в дослідженні питань революції 1848 р., В. І. Ленін дав глибокий аналіз цієї визначної події в історії народів Європи XIX ст. Принаймні в 112 працях Володимира Ілліча, починаючи з статті «Фрідріх Енгельс», написаної восени 1895 р., і кінчаючи «Доповіддю про тактику РКП» на III конгресі Комінтерну 5 липня 1921 р., ми зустрічаємо посилання на події 1848 р. в Європі, аналіз змісту, характеру, рушійних сил, причин поразки та історичного значення революції 1848—1849 рр.

Напередодні 1848 р. Франція, Німеччина та ряд інших країн Європи об'єктивно стояли перед необхідністю здійснення буржуазно-демократичних революцій. Хід суспільного прогресу вимагав повалення монархічних режимів та ліквідації решток феодалізму, що відкривало простір для дальшого розвитку капіталістичних відносин. Цього вимагали, насамперед, інтереси трудящих мас, оскільки, за визначенням В. І. Леніна, «пролетаріат і селянство ще більше, ніж буржуазія, терплять від залишків кріпосництва, ще більше потребують свободи і знищення поміщицького гніту»¹.

Торкаючись характеру революції 1848 р. у Франції, В. І. Ленін відзначив, що «справа йшла про повалення буржуазії пролетаріатом»². Робітники і ремісники Парижа розглядали свою боротьбу як соціалістичну революцію, виступаючи за «соціальну» республіку, за «право на працю». Останній лозунг виражав «побажання оновити все дрібне виробництво на началах кооперації, соціалізму та ін.»³. Але в цьому «праві на працю», вказував В. І. Ленін, — французького міщанина й робітника половини XIX століття нема нічого, крім хибної соціалістичної теорії»⁴; «декламація французького Kleinbürger'a (дрібного буржуа. — А. Б.) 1848 року» невразно відображала справжній історичний зміст боротьби, «завдання соціалістичної революції, що була неможлива у Франції в половині минулого століття»⁵. Тогочасний ступінь розвитку капіталізму (слабкість машинної індустрії, переважання напівремісничого і ремісничого виробництва), недостатня підготовленість пролетаріату, відсутність масової марксистської партії та ізолюваність робітничого класу від селянства і міських дрібнобуржуазних мас робили соціалістичну революцію економічно й політично неможливою. «Революція 1789 року в Франції, 1848 року в Німеччині та інших країнах була буржуазною революцією, бо визволення країни від абсолютизму і від поміщицьких, кріпосницьких привілеїв давало на ділі свободу розвитку капіталу»⁶.

Велику увагу В. І. Ленін приділив визначенню рушійних сил революції, характеристиці класів, що її творили. Володимир Ілліч

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 287—288.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 367.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 350.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 352.

вказував на те, що буржуазії цілковита перемога буржуазно-демократичного перевороту «загрожує небезпекою: повною свободою пролетаріат скористається проти буржуазії і скористається тим легше, чим повніша свобода, чим повніше знищення поміщицької влади. Звідси — прагнення буржуазії закінчити буржуазну революцію на півдорозі, на півсвободі, на угоді із старою владою і з поміщиками. Це прагнення корениться в класових інтересах буржуазії»⁷. Тобто ці інтереси в умовах, коли пролетаріат виходить на арену класової боротьби як активно діюча сила, неминуче штовхають її на шлях зради революційному рухові, угодовства з старою поміщицькою владою, на шлях контрреволюції. На основі глибокого аналізу подій революції 1948 р. В. І. Ленін приходить до висновку, що в ній буржуазія «ганебно зрадила свободу, яку раніше захищала»⁸.

Володимир Ілліч неодноразово підкреслював, що ліберальна буржуазія усіх країн у сто разів більше боялася самостійності пролетаріату, «ніж якої завгодно реакції»⁹, боягузливо плазуючи перед останньою, «зраджувала боротьбу з кріпосниками і переходила на сторону кріпосників»¹⁰. Вона, за словами В. І. Леніна, «зітхала... з приводу того, що у «меншого брата» (тобто у робітників і селян.— А. Б.) промовці «надто палкі»,— і в історії людства вона показала зразок низькості, підлоти, лакейства, нагородженого стусанами «юнкерських» чобіт»¹¹. В. І. Ленін солідаризувався з назвою «угодовці», яку К. Маркс дав у 1848 р. німецьким лібералам. За ленінським визначенням класова тактика німецької буржуазії полягала в тому, щоб не зайняти місця падаючого поміщицько-кріпосницького класу, «а всі зусилля спрямовує на те, щоб «поділити місце» або, вірніше, дістати містечко хоча б у лакейській,— але тільки не *займати* місце «падаючого», тільки не доводити падаючого до «падіння»¹².

Відомо, що у Франції ліберальна буржуазія відіграла деяку позитивну роль на початковому етапі революції 1848 р. Напередодні останньої ліберали на мітингах-банкетах, у парламенті вимагали виборчої реформи, критикували уряд Луї Філіппа, а в перші дні революції навіть брали участь в спорудженні барикад. Але коли наприкінці лютого — на початку березня озброєні робітники Парижа примусили Тимчасовий уряд прийняти декрети про право на працю, скорочення робочого дня, запровадження загального виборчого права для чоловіків і створення урядової («Люксембурзької») комісії з метою поліпшення умов праці пролетарів і боротьби з безробіттям,— ліберали різко повернули в бік контрреволюції.

Володимир Ілліч характеризував французьку буржуазію 1848 р. як таку, що бажала «покласти край революції, ненавидячи революційний пролетаріат», ставлячись «з нещадною ворожістю до політики перенесення французької революції на всю Європу, до політики перетворення її в світову пролетарську революцію»¹³. Він підкреслював, що це був холуйський, підлий, брудний, звірячий лібералізм, «який розстрілював робітників у 48 році, який відновлював зруйновані трони, який рукоплескав Наполеону III»¹⁴. Ліберали, продовжував В. І. Ленін, «спритно використали дрібнобуржуазний «соціалізм»

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 288.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 234.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 522.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 421.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 174.

¹² Там же, стор. 74.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 72.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 9.

Луї Блана, взявши його в міністри, перетворивши його з вождя соціалістичних робітників, яким він хотів бути, в придаток, в прихвосня буржуазії»¹⁵.

Рушійною силою революції 1848 р., особливо в Німеччині та ряді інших країн, В. І. Ленін називав дрібну буржуазію — міську і сільську. За винятком Франції, робітники в більшості випадків політично й організаційно розчинялися в цій масі. Тимчасом, вказував Володимир Ілліч, «проста більшість дрібнобуржуазних мас ще нічого не вирішує і вирішити не може». Історія знає не один приклад, коли «більш організована, більш свідома, краще озброєна меншість нав'язувала свою волю більшості, перемагала її. ...Організованість, політичну свідомість виступів, їх централізацію (необхідну для перемоги), все це спроможне дати розпорощеним мільйонам сільських дрібних хазяїв *тільки* керівництво ними або з боку буржуазії, або з боку пролетаріату»¹⁶.

Буржуазія в Німеччині та інших країнах, як уже вказувалось, у революції 1848 р. зрадила селянство і міські дрібнобуржуазні верстви. Тогочасний пролетаріат був ще слабкий. В зв'язку з цим революційні виступи дрібної буржуазії характеризувалися розрізненістю, відсутністю централізації, нерозумінням необхідності диктаторських методів у революції, кволістю, половинчатістю і фразерством¹⁷. Представники її «хотіли перемагати резолюціями і посиланням на волю більшості народу»¹⁸. Демократи з франкфуртського парламенту «говорили хороші слова, приймали всякі демократичні «рішення», «встановляли» всякі свободи, а на ділі лишали владу в руках короля, не організували збройної боротьби з військовою силою, що була в розпорядженні короля. ...І контрреволюція, спираючись на реальну силу, розбила вщент демократів з усіма їх прекрасними «рішеннями»¹⁹.

Французька дрібна буржуазія періоду революції 1848 — 1849 рр. вагалась і залякана червоною примарою, піддалася наклепницькій кампанії проти «анархістів». «Дрібна буржуазія... боялась довіритися керівництву революційного пролетаріату, не розуміючи, що ця боязнь засуджує її на довір'я до буржуазії. ...Хитання дрібної буржуазії «відсторонили» її від ролі активного діяча»²⁰.

У суспільстві запеклої класової боротьби між капіталом і пролетаріатом більшість дрібнобуржуазних мас, насамперед бідняцьке і середняцьке селянство, кінець кінцем переходить на позиції робітничого класу, приєднується до його революційної боротьби за соціалізм. Ті ж, хто вперто відстоює неможливу середню лінію²¹, стають спочатку смішними і жалюгідними, а потім перетворюються в огидних пособників реакції²².

Вирішальною силою революції у Франції В. І. Ленін вважав пролетаріат, який прагнув не до примирення з буржуазією, а до перемоги над нею, до дальшого розвитку революції, боротьби за республіку. В умовах Франції це означало здійснення буржуазно-демократичних завдань, повне знищення решток феодального ладу. В. І. Ленін високо цінував політику французьких робітників — політику «перенесення...

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 72.

¹⁶ Там же, стор. 177.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 351; т. 16, стор. 335; т. 24, стор. 175, 290; т. 25, стор. 177; т. 29, стор. 313.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 264.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 18.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 73.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 73.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 327.

революції на всю Європу»²³, водночас констатуючи серйозні елементи утопізму в боротьбі французького пролетаріату, його невміння залучити на свій бік селянство і міську дрібну буржуазію²⁴.

Робітничий клас Німеччини в революції 1848 р., як уже зазначалося, в основному зливався з класом дрібної буржуазії, але саме робітники становили найбільш хоробру і рішучу частину бійців повстанських загонів. В. І. Ленін неодноразово відзначав, що в 1848 р. пролетарі були передовими борцями французької і німецької революції, називав їх боротьбу героїчною²⁵. Нечисленний «Союз комуністів» на чолі з К. Марксом і Ф. Енгельсом закликав робітників до послідовно демократичної революційно-пролетарської тактики. Володимир Ілліч вказував, що «Маркс дбав найбільше... про розширення й загострення буржуазно-демократичних рухів шляхом участі більш широких і більш «плебейських» мас, дрібної буржуазії взагалі, селянства зокрема, нарешті неімущих класів. Саме це міркування Маркса про розширення соціальної бази руху, про розвиток його і відрізняло в корені послідовно-демократичну тактику Маркса від непослідовної тактики Лассалля, що схилялася до союзу з націонал-лібералами»²⁶.

В. І. Ленін вважав позицію керівників «Союзу комуністів» в революції 1848 р. єдино правильною, послідовно демократичною²⁷. «Ведучи... нещадну, нечувано-гостру боротьбу з лібералами, що викликала загальне виття лібералів... Маркс і марксисты,— писав Володимир Ілліч,— зовсім не були людьми «химери», коли обстоювали «план» великонімецької демократичної держави. Навпаки, відстоюючи цей «план», пропагуючи його неухильно, бичуючи лібералів і демократів, що зраджували його, Маркс і марксисты виховували саме той клас, в якому лежать *живі* сили «нової Німеччини»²⁸. В. І. Ленін розглядав події 1848 р. не тільки, як революції у окремих країнах, що збіглися в часі, а як європейську революцію, високо оцінюючи прагнення французьких робітників розвивати її в міжнародному масштабі²⁹.

Зупиняючись на причинах поразки революції 1848—1849 рр. в країнах Європи, Володимир Ілліч вказував на зраду з боку французької дрібної буржуазії³⁰ і на той факт, що частина ідеологів пролетаріату (Луї Блан) перетворилася на прихвостнів буржуазії, а також відзначав наявність утопічних елементів в ідеології і тактиці робітників³¹. Поразку революції в Німеччині В. І. Ленін пояснював зрадництвом з боку буржуазії³², ваганням дрібнобуржуазних елементів, які не наважились застосувати збройні методи боротьби, розрізненістю їх виступів³³.

Революція 1848—1849 рр. залишила глибокий слід в житті народів Західної Європи. Вона, за визначенням В. І. Леніна, знищила в більшості країн залишки кріпосного права³⁴ і завдала «смертельного удару всім... галасливим, строкатим, крикливим формам домарксівського соціалізму»³⁵.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 72.

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 350.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 352; т. 21, стор. 367.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 121.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 32; т. 21, стор. 121, 345.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 292.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 315.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 367.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 72; т. 21, стор. 367; т. 13, стор. 350.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 234.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 351; т. 16, стор. 335; т. 24, стор. 175 і 290; т. 25, стор. 177; т. 24, стор. 313.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 61.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 521.

С. М. ЗЛУПКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1848 р.)

Визвольний рух на Галичині, Буковині й Закарпатті помітно активізувався під час революції 1848 р., яка була важливим етапом в економічному і суспільно-політичному житті всієї Європи. Для західноукраїнських земель, що тоді перебували в складі австрійської монархії, 1848 рік був початком нової доби, його події завжди привертати увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте соціальні проблеми і програми визвольного руху на західноукраїнських землях у 1848 р. недостатньо висвітлені. Дана стаття має на меті показати загальну характеристику соціально-економічних вимог, задоволення яких добивалося західноукраїнське населення під час революції 1848 р.

Революційні події 1848 р. у Франції, Італії та й у Відні скоро знайшли розголос у містах і селах Західної України, економічним і культурним центром якої був Львів. Про виступи віденських робітників, про те, що австрійський імператор Фердинанд I вирішив надати «своїм підданним» конституцію, стало відомо у Львові 17 березня. Цю вістку з великою радістю зустріло населення міста. Вперше свої вимоги львів'яни висловили в адресі від 19 березня на ім'я губернатора Галичини. Адрес починався з констатації, що в Галичині, як і в інших провінціях, не було сейму, міщани обмежувалися в правах, школи і освіта були занедбані, існувало кріпацтво і не було громадянських свобод. Далі формулювалися вимоги: гарантування для польської народності польської мови в школах, урядових установах і т. д.; утворення окремої провінціальної адміністрації; загальнополітична амністія; представництво від усіх верств у сеймі; анулювання цензури; озброєння народу для утримання порядку і захисту власності; демократизація суду. В окремому пункті зазначалося: «Повна ліквідація панщини і всіх підданських повинностей, чим галицькі власники маєтків хочуть зробити подарунок своїм дотеперішнім підданним; рівно ж повна ліквідація підданського ставлення і суспільних повинностей, які досі існували між власниками і підданими, і одночасне врегулювання власності»¹. Потім йшлося про суспільну рівність класів і націй, формування війська в краю, про те, щоб на урядових посадах були вихідці з місцевого населення. Ці буржуазно-ліберальні вимоги відображали інтереси широкого кола громадськості (міщан, селян та інтелігенції), а тому документ протягом одного дня підписало 12 тис. чоловік польської, української та єврейської національностей, незважаючи на те, що в ньому йшлося насамперед про інтереси польського населення.

Вимога повної ліквідації панщини і всіх підданських повинностей найбільше цікавила українських селян, які становили переважну частину населення краю. Однак «галицькі власники маєтків» тільки на словах хотіли «зробити подарунок» своїм підданним, а насправді зубами чіплялися за старі порядки. Але ж чому цю вимогу підписали й

¹ S. Schnür-Pepłowski. Z przeszłości Galicji, Lwów, 1895, стр. 491.

деякі поміщики? Відповідь на це дав І. Франко. «Треба знати,— писав він,— що той адрес укладали міщани газетярі, адвокати, отже люди, котрі не мали панщини і котрим се нічого не коштувало дарувати її — за інших»². Крім того, мріючи про реставрацію Польщі в межах 1772 р., вони хотіли мати підтримку й українських селян. Цікаво, що уніатський єпископ Г. Яхимович висловився за те, щоб не поширювати цю петицію серед селян, бо вони могли б витлумачити її як документ, що звільняє від панщини³. Насправді частково кріпосницькі відношення на західноукраїнських землях були ліквідовані австрійським урядом.

Оскільки польська буржуазно-шляхетська петиція ігнорувала національні вимоги українців, то українська клерикально-чиновницька інтелігенція склала окремий адрес, який 19 березня 1848 р. через губернатора Галичини передала імператору. У надто поміркованій петиції «українців Львова» підкреслювалося, що більшість населення Галичини — це українці, які вимагають, щоб у школах викладали українською мовою, щоб державні розпорядження і постанови теж оголошували українською мовою, щоб цю мову знали чиновники і духовенство, щоб українці мали доступ до державних посад⁴. Отже, в петиції ні слова не сказано про селянство та його соціальні прагнення, а вимоги зведені переважно до питань мови. Вимога зрівняти в правах духовенство всіх вірувань і допустити українців до державних посад передбачала задоволення інтересів духовенства і чиновницької інтелігенції.

Внаслідок імператорського указу від 17 квітня галицькі селяни були звільнені від кріпацтва раніше, ніж селяни інших провінцій Австрійської монархії. За цим указом усі кріпосні повинності скасовувалися в Галичині з 15 травня 1848 р., а всі втрати поміщикам-кріпосникам мала відшкодувати держава. Отже, австрійський уряд повністю став на сторону поміщиків. І все ж багатотисячне селянство з радістю прийняло постанову про ліквідацію кріпосництва.

Однак після цього боротьба навколо важливих соціально-економічних проблем розгорнулася з новою силою. Активізація класової боротьби влітку 1848 р. пояснюється не тільки загальним піднесенням революційного руху, а: по-перше, неясністю окремих пунктів імператорського указу про ліквідацію панщини, що давало змогу трактувати їх так, як підказував класовий інтерес; по-друге, тим, що скасування панщини не поширювалося на Буковину (хоч вона входила тоді до одної провінції з Галичиною). На Закарпатті 68% селян й далі виконували феодалні повинності⁵. Таким чином, на цих територіях рух селянства за ліквідацію кріпосництва вступив у нову стадію літом 1848 р. як під впливом подій в Угорщині та Відні, так і завдяки ситуації, що склалася в Галичині.

Поміщики і заможне духовенство всіх віросповідань намагалися розв'язати аграрно-селянське питання виключно на свою користь. В опублікованих та архівних матеріалах є багато фактів насильницького загарбання поміщиками селянських земель, лісів і пасовиськ. Поміщики прагнули компенсувати втрату кріпосницьких повинностей, а за рахунок пограбованих селян забезпечити дешеву робочу силу для своїх ланів, що їм, до речі, великою мірою вдалося зробити.

² І. Франко. Твори, т. 19, К., 1956, стор. 620.

³ Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр., Львів, 1920, стор. 307.

⁴ «Зоря Галицька», 1848, № 2.

⁵ И. Г. Коломиец. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия, т. I, Томск, 1961, стор. 22.

У той час на західноукраїнських землях клас поміщиків-кріпосників складався переважно з польської та полонізованої шляхти, румунських бояр і угорських магнатів. Цей факт намагалися використати ідеологи Головної Руської Ради, яка утворилася у Львові весною 1848 р., і мала репрезентувати інтереси українського населення в Австрії. Керівники цієї організації заявляли, що українське населення Галичини, Буковини і Закарпаття являє собою окрему народність, яка разом з своїми наддніпрянськими братами становить 15-мільйонний народ⁶. Щодо соціально-економічних проблем, то вони або замовчували їх, або трактували в робітничому тоні, вигідному для експлуататорів. У цьому переконують відозви, протоколи і матеріали основного органу Головної Руської Ради газети «Зоря Галицька» (почала виходити з 15 травня 1848 р.).

У першому номері «Зорі Галицької» була надрукована «Відозва до руського народу», в якій Головна Руська Рада закликала українське населення відстоювати конституційні свободи, поставивши першим завданням зрівняти уніатських священників з духовенством інших обрядів. Далі йшли мовні вимоги, за задоволення яких українське населення мало бути вірним австрійському імператорові. Клерикально-чиновницькі кола, які претендували представляти інтереси українського народу, не спромоглися сказати жодного вагомого слова про корінні матеріальні інтереси трудящих мас. А згодом «Зоря Галицька» умовляла зрозуміти, що громади вже не мають і мати не можуть права на лани, ліси і пасовиська — святої й непорушної власності теперішніх володарів⁷. Щодо земель, загарбаних у селян протягом останнього десятиріччя, то їх можна буде повернути через суд. Крім того, редакція застерігала, що в деяких місцях селяни неправильно зрозуміли «свободу» і самовладно нападають на лани, сіножаті та пасовиська панів, роблять їм інші шкоди і тим самим ганьблять українське ім'я⁸. Взагалі Головна Руська Рада та її друковані органи постійно закликами селян тактовно поводитися з поміщиками, не нападати на їх «святую» власність, бо, мовляв, український трудивник хоч терпів злидні, але слухається ревно своїх керівників, у які наполегливо напрошувалися уніатські попи. «Завіруйте священникам вашим і милуйте так, як ми їх тут яко наших порадників й керівників шануем і милуем»⁹, — зверталися до українського населення консервативні депутати-українці віденського парламенту.

Прикриваючись іменем українського народу, оголошуючи поміщицьку власність святою, клерикально-чиновницька українська інтелігенція намагалася виховати трудящих у дусі схиляння перед австрійським урядом. Духовенство, яке становило більшість західноукраїнської інтелігенції, було заінтересоване у збереженні феодальних церковних повинностей і кріпосницьких відносин. І тому, хоч деякі з них і підтримували вимоги селян, спрямовані проти світських поміщиків (що було рідким явищем), однак боялися втратити вигоди від повинностей, які виконували селяни. Тісно зв'язана з феодальним класом, західноукраїнська клерикальна інтелігенція, як справедливо зауважив Й. Перени, не ставила ясно не тільки соціальні, а й національні вимоги¹⁰. Останні найчіткіше сформульовано в промовах і петиціях селянських депутатів, обраних до віденського парламенту (рейхстагу).

⁶ За далеко неповними даними в той час в межах австрійської держави українське населення становило 3 144 598 чол. («Новини», 1849, № 14).

⁷ «Зоря Галицька», 1848, № 13.

⁸ «Зоря Галицька», 1848, № 17.

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 6, арк. 37.

¹⁰ Й. Перени. Из истории закарпатских украинцев, Будапешт, 1957, стор. 31.

Найповніше викладені вимоги західноукраїнського селянства в петиції, яку внесли селянські депутати з Галичини на розгляд парламенту 3 вересня 1848 р. Цей документ, що понад 100 років пролежав у віденському архіві і тільки недавно його виявив польський історик Р. Роздольський¹¹, має особливе значення для характеристики соціальних поглядів західноукраїнського селянства в бурхливий 1848 р.¹²

Вимоги селян протистояли прагненням духовенства, що спростовує твердження деяких істориків про те, нібито західноукраїнське селянство тоді «виступило на боці своїх священників»¹³. Не мав рації і польський історик С. Кеневич, коли писав, що, мовляв, згодом українські депутати приєдналися до польських депутатів з «лівіци»¹⁴.

Центральним місцем у селянській програмі були проблеми земельної власності. У четвертому пункті вимог селянських депутатів зазначалось: «Потрібно якнайскоріше через комісії, в яких мають брати участь по 12 чоловік від кожної громади, передати кожному земельну ділянку законному власникові, відповідно йосифінського виміру 1786 р., а не кадастру 1820 р., рівно ж кожному повинно бути повернене право володіння ділянкою, яка забрана в нього або поміщиком, або іншою приватною особою». Такі вимоги ставили й окремі громади — селяни з Стрийщини, Верблян і Мелнич Перемишльського повіту¹⁵.

Посилання селян на йосифінський кадастр 1786 р., щоб надати законної сили своїм вимогам, пояснюється перш за все тим, що після його прийняття поміщики тільки в Галичині до 1846 р. захопили понад 207 309 га кращої землі¹⁶. Скільки селянської землі вони захопили протягом останніх трьох років, зокрема в 1848 р., ніхто досі не обчислив. А між тим, за цю землю селянам доводилось ще й платити податки.

Вимоги селян у 1848 р. були класово обмежені — в них нічого не говорилося про цілковите знищення фільварків і розподіл поміщицького землеволодіння. Селяни передусім вимагали тільки повернення земель, загарбаних поміщиками протягом останніх п'ятдесяти років. Правда, поміщики з різних районів Західної України лементували про те, що селяни хочуть розподілити панські землі. Однак це робилося для спрямування проти селян каральних загонів.

Вимога права користуватися лісами й пасовиськами — лейтмотив усіх петицій і скарг західноукраїнського селянства в той час. До цієї групи антифеодальних вимог можна зарахувати й вимогу селян на право володіти вогнепальною зброєю, що узаконило б право на полювання, чого досі селяни були позбавлені. Всупереч бажанню духовенства селяни хотіли перевести священників на стабільну оплату і ліквідувати повинності духовенству, що вони їх виконували з феодальних часів. Не тільки селян, а й усім трудящим краю дошкуляли високі податки, монопольні ціни. Селянські депутати з трибуни віденського рейхстагу добивалися зниження цін на сіль, тютюн, поштові і гербові оплати, а також права власникам соляних покладів видобувати сіль на своїх ділянках.

¹¹ R. Rozdolski. Nowe dokumenty do historii Zniesienia pańszczyzny w Galicji w 1848 r.—«Przegląd historyczny», 1962, № 1, стор. 124—127.

¹² Неповний текст цього документа російською мовою надруковано в монографії: Е. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г., Львів, 1965, стор. 90—92.

¹³ Rok 1848 w Polsce. Wybór źródeł, Wrocław, 1848, стор. XXVII.

¹⁴ Там же, стор. XXVIII.

¹⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 9, арк. 8; спр. 10, арк. 134, 222.

¹⁶ М. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині, К., 1959, стор. 221.

Скоро селянський рух було придушено, а в березні 1849 р. імператор розпустив рейхстаг і видав нову конституцію, поклавши тим початок періоду реакції.

Перемога реакції перешкодила трудящим масам добитися реалізації своїх соціально-економічних вимог. «Слабкість пролетаріату в Пруссії і Австрії— писав В. І. Ленін про революційні події 1848 р.,— була причиною того, що він не міг перешкодити аграріям і буржуазії здійснити перетворення *всупереч* інтересам робітників, в *найбільш не вигідній* для робітників формі, із збереженням і монархії, і привілеїв дворянства, і безправ'я на селі, і маси інших залишків середньовіччя»²⁷.

Важко було трудящим здійснити соціально-економічні перетворення в 1848 р. на західноукраїнських землях, що вже тоді ставали аграрно-сировинним додатком промислових центрів австрійської держави. Відсутність промислового робітничого класу була причиною того, що найрадикальнішу силу тут становили бідні селяни, ремісники й окремі елементи світської інтелігенції. Вони ще менше були здатні протистояти реакції, ніж тогочасний пролетаріат Австрії і Пруссії.

В силу слабості революційних сил і загального колоніального становища західноукраїнських земель народні маси не добилися задоволення своїх соціально-економічних вимог. Незважаючи на це, бурхливий 1848 рік— це яскрава сторінка в історії Галичини, Буковини і Закарпаття, де трудівник після багатьох років феодальної неволі відчув себе громадянином. Це, як казав І. Франко, були речі, нечувані досі в історії українського народу²⁸. У квітні 1849 р. Я. Головацький писав, що галичани «поступили наперед більше за півроку, як давніше за десять»²⁹.

1848 рік був роком пробудження національної свідомості. Ніколи раніше не лунали так голоси про єдність всього українського народу³⁰. «Будьмо народом»,— крикнули тоді на весь голос українці Галичини, Буковини і Закарпаття, чекаючи допомоги і підтримки від своїх братів з Східної України.

Восени 1848 р. революційні вірші Т. Г. Шевченка лунали на барикадах Львова³¹. Відгомін ідей Т. Шевченка і Кирило-Мефодіївського товариства відчувається у визначній пам'ятці української демократичної суспільної думки того часу «Слові перестороги» В. Подолинського³².

Таким чином, революційний 1848 р. був щільно заповнений такими важливими явищами і подіями, без розуміння яких не можна збагнути економічну та суспільно-політичну історію західноукраїнських земель в середині ХІХ ст. В історії цих земель 1848 р. стоїть на межі двох епох— феодальної і капіталістичної.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 194.

²⁸ І. Франко. Твори, т. 19, стор. 631.

²⁹ Письменники Західної України 30—50-х років ХІХ ст., К., 1965, стор. 290.

³⁰ Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця, К., 1958, стор. 191.

³¹ Е. М. Косачевская. Назв. праця, стор. 123.

³² Ф. І. Стеблій. «Слово перестороги» В. Подолинського». «Український історичний журнал». 1966, № 12, стор. 49.

Г. Я. СЕРГІЄНКО

ВІДГОМІН РЕВОЛЮЦІЇ 1848 р. В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Класова боротьба і суспільно-політичний рух на Україні в кінці 40-х років XIX ст. досягли значного піднесення і поширення. Селянський рух на Правобережжі набув масового характеру, охопивши на Київщині 100, Волині—96 і Поділлі—91 село. Загалом відбулося близько 300 виступів селян¹. У цьому значною мірою відбився і вплив повстання 1846 р. в Галичині та подій революції 1848 р.

Напередодні революції 1848 р. на Україні активізувався суспільно-політичний рух. У 1846—1847 рр. діяло таємне Кирило-Мефодіївське товариство, що ставило своїми головними завданнями скасування кріпосного права, ліквідацію монархії, об'єднання слов'янських народів у республіканську федерацію та боротьбу за загальну освіту народу. Товариство справляло значний вплив на розвиток передової суспільної думки. Але воно було розгромлене жандармами за кілька місяців до початку революції 1848 р.

Певне прогресивне значення мав польський визвольний рух, що ставив собі за мету розгортання політичної пропаганди проти царизму.

Питань про вплив революційних подій в Європі 1848—1849 рр. на суспільно-політичне життя України частково торкалися дослідники. Зокрема А. С. Ніфонтів у своїй монографії² наводить чимало фактів щодо України. А. З. Барабой у названій статті дає аналіз становища Правобережної України у 1848 р.³ Окремі питання теми висвітлені в статті буржуазного дослідника П. Є. Щоголева⁴. Певну увагу їм приділили радянські історики Ю. О. Ковмір⁵, Л. А. Коган⁶, М. Новицький⁷.

Буржуазно-демократичні революції 1848 р. в країнах Західної Європи, завдавши удару феодальній системі й відкривши шлях капіталізму, спричинилися до загострення класової і національно-визвольної боротьби народів Росії, активізували рух проти самодержавства та кріпосницького ладу.

Пропаганда революційних ідей та агітація проти самодержавства проникала з-за кордону через поширення відозв, листів, газет, книжок, а також завдяки діяльності революційно-демократичних сил всередині країни.

На Волині у березні 1848 р. поширювалось надруковане у Львові звернення поміщиків Галичини до австрійського уряду з вимогою ска-

¹ А. З. Барабой. Правобережная Украина в 1848 г.—«Исторические записки», 1950, № 34, стор. 104—106; Ю. О. Курносів. До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40—50-х роках XIX ст.—«Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 160—161.

² А. С. Ніфонтів. Россия в 1848 году, М., 1949.

³ А. З. Барабой. Назв. праця.

⁴ П. Є. Щоголев. Семен Олійничук.—«Былое», 1906, № 4.

⁵ Ю. О. Ковмір. Семен Олійничук.—«Український історичний журнал», 1963, № 6.

⁶ Л. А. Коган. Крепостные вольнодумцы (XIX век), М., 1966.

⁷ М. Новицький. «Мочиморди» перед судом сучасників.—«Життя і революція», 1930, кн. III.

сувати панщину, що було б на їхню думку «дар своїм селянам»⁸. Документ збуджував суспільну думку на Україні.

У квітні 1848 р. директор цукрових заводів Браницького Леон Водкевич, який проживав у Білій Церкві, одержав з Пруссії листа від свого небожа. В конверті він виявив відозвув німецькою мовою до російського народу*, в якій повідомлялося, що німці, французи, італійці, австрійці, частково датчани й бельгійці вже прокладають шлях до свободи своєю кров'ю, а росіянам пропонувалося наслідувати цей приклад, не перешкоджати революції, підтримати визволення Польщі, не проливати даремно крові своєї і європейських братів, які прагнуть до незалежності й свободи⁹.

Цар, дізнавшись про цю відозвув, наказав посилити нагляд за поштовими зарубіжними зв'язками. Глава поштового відомства Росії Адлерберг дав вказівку поштмейстерам Вільно, Житомира, Новоселиць, Одеси, Київській поштової конторі ретельно переглядати кореспонденцію, що надходила з-за кордону¹⁰. Це допомогло затримати десятки листів, у яких йшлося про революційні події, чутки про наміри царського уряду придушити революцію.

Кілька жителів Києва в середині травня 1848 р. одержали з Чехії друковану відозвув «Богемських слов'ян» з запрошенням на Всеслов'янський конгрес, призначений на 31 травня у Празі. У відозві вказувалося, що настав час «слов'янам зібратися і повідомити один одному свої думки». Документ підписали кілька відомих слов'яністів, серед них Павло Шафарик і Вячеслав Ганка¹¹.

До III відділу неодноразово надходили відомості, що з-за кордону через Одесу, Керч та інші порти завозиться заборонена література (наприклад, твори Луї Блана «Французька революція 1848 р.» і «13 червня»), а з Угорщини на Волинь і Поділля через сухопутний кордон — газети з агітаційними матеріалами «революційної партії» Кошута і Бема¹².

Влітку й восени 1848 р. на Волині і Поділлі поширювались заборонені в Росії закордонні газети, що видавались переважно в Галичині «Дзєннік народовий», «Рада народова», «Зоря галицька» та ін.¹³.

Важливе місце в агітаційній роботі серед населення України посідали заклики до повстання проти царизму. У квітні 1848 р. в Києві з'явилася листівка «До російського православного народу від благочесних співвітчизників». У ній автори писали: «Мужайся, великий народе! І ти незабаром звільнишся від твоїх ланцюгів, збери тільки усі свої сили і рушай на ворогів з повною упевненістю у святості своєї справи». Листівка закликала киян підтримати повстання «проти спільних ворогів батьківщини», не боятися багнетів і гармат, бо солдати не підуть проти росіян — співвітчизників. Листівка зверталася до російських воїнів не йти проти революційних вільних народів, бо цим вони готують і для себе «нові ланцюги й утиски»¹⁴.

⁸ А. С. Нифонтов. Назв. праця, стор. 87—88.

* А. З. Барабой необгрунтовано вважає, що ця відозвув «вийшла з кіл польських демократів» (Див. «Исторические записки», 1950, № 34, стор. 91).

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 213, арк. 15—21; А. С. Нифонтов. Назв. праця, стор. 86.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 213, арк. 23.

¹¹ А. С. Нифонтов. Назв. праця, стор. 79, 83, 88—89.

¹² Одеський обласний державний архів, ф. 1, оп. 249, спр. 679, арк. 1, 8—9; спр. 699, арк. 1—14; оп. 206, спр. 51, арк. 1—3; оп. 207, спр. 28, арк. 1, 2.

¹³ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 798, спр. 267, арк. 5; А. З. Барабой. Назв. праця, стор. 96—97.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 51, ч. 6, арк. 34—36.

У тому ж місяці поблизу м. Гусятина (Поділля) поширювалася відозва польською мовою «До братів росіян». Вона написана у формі звернення польських патріотів, які закликали зв'язатися «узами єдності для спільного щастя і врятування народів», обнятися як брати, щоб запанувала щира приязнь, міцна дружба і вічна згода. Документ закінчувався лозунгом: «Хай живе свобода польська і російська!» Революційного змісту листівку в травні 1848 р. було виявлено у Житомирі. В ній містився заклик до всіх патріотів сприяти поваленню самодержавства, висловлювалась упевненість автора, що «в Росії уже багато думають наслідувати приклад Заходу»¹⁵.

У Летичеві на Поділлі у червні 1848 р. з'явилась відозва від імені «Слов'янського Союзу», написана російською і польською мовами. Вона закликала росіян і поляків до єдності в революційній боротьбі, висловлювала впевненість, що кожний росіянин, який любить свою вітчизну, повстане, аби й на своїй землі встановити «новий порядок». «Спішіть, брати,— зверталась відозва,— на заклик рятувати вітчизну, позбутися довговічного рабства». Вона прямо й відкрито закликала скинути й вигнати царя Миколу I («всемогутнього злочинця»), рішуче повстати за благо всього народу. У відозві великі надії покладалися на «справжніх росіян», тобто на революційно-демократичні сили, на близькість російського народу з мужнім і дружнім польським народом¹⁶. В складанні і поширенні цієї відозви були звинувачені студенти Київського університету українець Людвіг Чайковський і поляк Станіслав Бялковський, які відвідали в ті дні Летичів, їдучи на канікули. Хоч провина їх і не була доведена, обидва студенти потрапили до в'язниці.

На Правобережжі влітку 1848 р. поширювався написаний українською мовою, але латинськими буквами у формі діалога капрала і солдата «Солдатський катехізис», який мав своєю метою агітацію у військах, що їх царський уряд підтягував до кордонів на боротьбу з революцією у Західній Європі.

Крім листівок, відозв, зарубіжних газет і літератури, джерелом інформації на Україні була місцева преса. Зокрема газета «Одесский вестник», незважаючи на сувору цензуру, у 1848—1849 рр. вміщувала короткі повідомлення про лютневий переворот у Франції, березневу революцію в Німеччині та Австрії, квітневі демонстрації й червневе повстання в Парижі та інші революційні події в Європі.

Звичайно, не можна переоцінювати впливу цих засобів пропаганди на селянство та інтелігенцію України через обмежену їх ефективність, перешкоди місцевих органів царської влади. Але навіть незначні й уривкові відомості про революцію в Європі збуджували суспільну думку на Україні, впливали на загострення класової боротьби селянства.

Про піднесення селянського руху на Україні свідчать досить численні й переконливі факти. Ряд повідомлень жандармських офіцерів у березні 1848 р. вказував на те, що селянський рух почав активізуватися на Волині (Володимирський і Кременецький повіти), Київщині (Черкаський, Звенигородський, Київський повіти) і був прямим відгуком на революційні перевороти в Європі. 3 квітня 1848 р. штаб-офіцер корпусу жандармів повідомляв III відділ, що на Волині поширилась чутка про різанину поміщиків і викликала серед них справжню паніку, а селяни виявляли непокору владі й поміщикам¹⁷.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 51, ч. 6, арк. 73—74, 88.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 798, спр. 219, арк. 1—4, 11—14.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 51, ч. 6, арк. 15—16.

Про можливий успіх антиурядової агітації серед селянства Правобережжя генерал-губернатор Д. Г. Бібіков повідомляв шефа жандармів, висловлюючи думку про потребу збільшити кількість військ на Україні¹⁸.

Цар Микола I навесні 1848 р. неодноразово висловлював побоювання про можливі повстання в Литві, Білорусії і на Україні, населення яких було під впливом революційних подій. У листі до князя Паскевича 20 березня він писав, що «на Волині народ у збудженні проти поміщиків...» і радив «діяти зброєю». 30 березня цар наказував суворо стежити «за порядками у мужиків» на Волині й Поділлі, а також у Києві «і не жартувати». Проте висновок монарха був далеко не оптимістичний: «Взагалі нічого не можна передбачити, один лише бог може нас врятувати від загальної загибелі»¹⁹.

Дізнаючись про скасування панщини в Галичині, українські селяни говорили: «Якби бог дав дочекатися й нам подібної свободи». Про такі факти 4 травня генерал-губернатор Бібіков повідомляв Паскевича²⁰. Селяни, які побували з своїми панами за кордоном і були там свідками революційних подій, після повернення стали підбурювати кріпаків до виступів проти поміщиків. На Поділлі так діяли селяни Редька (Літинський повіт) і Гайдай (Вінницький повіт). Їх покарано ув'язненням. Серед селян в такому ж дусі іноді виступали окремі чиновники й офіцери. Так, засідатель Катеринославського повітового суду Іляшевський у 1848 р. висловлювався негативно про царський маніфест з приводу революційних подій у Західній Європі, за «винищення поміщиків і визволення селян». За ці розмови його оголосили божевільним і кинули до психіатричної лікарні²¹.

На Поділлі відомості про революційні події поширював серед селян підпоручик у відставці Олександр Глоба. Він пояснював переваги республіки і парламентарної монархії, висловлювався за виборність урядових осіб. Глоба був ув'язнений на 6 місяців²².

У 1849 р. становище на Україні залишалось напруженим. «Не можна передбачити і цілком гарантувати,— писав генерал-губернатор Бібіков 25 квітня 1849 р.,— щоб при зміні обставин не виникло якогонебудь руху, а особливо поблизу кордонів і без військ». У кінці квітня розпочався ганебний похід царських військ для придушення революції в Угорщині. Селянство України засуджувало інтервенцію і бажало її провалу²³.

Революція 1848 р. мала величезний резонанс серед інтелігенції України і особливо в учбових закладах. У центрі суспільної думки став Київський університет. Один з професорів — сучасників згадував, що лютневі події в Європі дали сильний поштовх «розумовим рухам» у суспільстві. «Ожили й заворушилися уми в університеті св. Володимира,— писав він.— Соціальні й політичні питання висунуті були на перший план... Старе покоління пробудилося від сплячки, молоде з захопленням потяглося слухати лекції з наук політичних і соціальних. В університеті почалася боротьба думок і партій...»²⁴ Професори й

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848 спр. 337, ч. 2, арк. 210—212; А. С. Нифонтов. Назв. праця, стор. 131, 139.

¹⁹ М. М. Щербатов. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, т. VI, Спб., 1899, стор. 206—207, 209, 210, 213, 214, 224.

²⁰ А. С. Нифонтов. Назв. праця, стор. 73—74; А. З. Барабой. Назв. праця, стор. 107; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 51, ч. 6, арк. 49.

²¹ М. Є. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття, т. I, стор. 168—169.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 282, арк. 2.

²³ А. С. Нифонтов. Назв. праця, стор. 287, 305.

²⁴ «Древняя и новая Россия», 1879, т. II, стор. 127.

студенти учбових закладів через очевидців і листування одержували відомості про революційні події за кордоном²⁵.

«Події у Франції, потім у Австрії, Прусії та Німеччині в 40-х роках,— писав у спогадах педагог А. А. Солтановський,— немало тривоїли владу. Тут уже не одні польські й малоросійські витівки (так царизм визначав національний рух.— Г. С.), але ворог, грізніший, породжений наукою і життям, охопивши майже всю Європу, стукав у двері»²⁶.

Під впливом революційних подій перебували учні Немирівської, 2-ї Київської, Житомирської та Ровенської гімназій. Тут у 1848—1849 рр. неодноразово при обшуку знаходили заборонені твори, спрямовані проти царського самодержавства. Були випадки втечі учнів за кордон для участі в революційній боротьбі²⁷.

На активізацію суспільно-політичного руху в учбових закладах царське самодержавство відповіло репресіями: скорочено було кількість студентів на історико-філологічному та фізико-математичному факультетах Київського університету, а також у ліцеях і гімназіях; обмежувалося викладання логіки, психології, історії, права та інших суспільних наук. Цар Микола I дав наказ поштовому відомству про перегляд закордонних листів, адресованих студентам Київського університету²⁸. Тільки-но в Росії стало відомо про революції в Західній Європі, царський уряд особливо пильну увагу звернув на учбові заклади прикордонних губерній і зокрема України. В міністерстві народної освіти виникла справа «Про заходи для охорони учбових закладів від шкідливого впливу сучасних подій у Західній Європі». Міністр С. С. Уваров у циркулярному листі попечителю Київського учбового округу 4 березня 1848 р. висловив жаль, що революційні події можуть знайти «відгук в умах молоді», і пропонував посилити нагляд за професорами, учителями, студентами й учнями. «Спільне наше прагнення,— писав міністр,— повинно мати на меті утримання в наших учбових закладах доброго духу і всякими засобами уберігання юнацтва від впливу зовнішніх підбурювань і заворушень». Крім того, пропонувалось посилити також нагляд в учбових закладах Чернігівської й Полтавської губерній²⁹. Попечитель О. С. Траскін 4 квітня доповідав генерал-губернатору про вжиті заходи до суворого нагляду за студентами університету та учнями гімназій, висловлював думку про потребу нагляду за ними місцевої влади під час канікул і додав список 149 неблагонадійних студентів³⁰.

Переляканий революційними подіями у Франції, Австрії, Німеччині, Італії та інших країнах Європи і розмовами про це серед дворянства, міщан, селян, директор училищ Волинської губернії у березні 1848 р. просив дозволу попечителя Київського учбового округу не тільки посилити нагляд за «способом думок» учителів та гімназистів, але й перевести деяких неблагонадійних учителів з Житомирської гімназії в інші губернії, а на їх місце призначити нових, запровадити в старших класах гімназії тілесні покарання³¹.

Щоб перешкодити проникненню революційних ідей в учбові заклади, 11 жовтня 1849 р. було видано царський указ про посилення

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 36, арк. 5—6, 13.

²⁶ «Україна», 1924, кн. 3, стор. 90.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 261, 1848, спр. 6, ч. 1, арк. 125; спр. 7, арк. 1—13; спр. 24, арк. 1—3; спр. 28, арк. 1—4; спр. 8, арк. 1—7; ф. 442, оп. 798, спр. 175, арк. 32—37, 67, 82; спр. 164, арк. 1—2, 10—13, 25—27, 72, 74, 80, 84, 109, 125.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 36, арк. 5—6, 13.

²⁹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 733, оп. 70, спр. 181, арк. 1—2, 4.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 798, спр. 110, арк. 2, 3—6.

³¹ Там же, ф. 707, оп. 261, 1848, спр. 6, ч. 1, арк. 32—33.

нагляду та обмеження автономії в університетах: скасовано виборність ректорів і деканів, а їх діяльність визначено особливою інструкцією. Ці заходи спрямовувались «до убезпечення російського юнацтва від зарази руйнівних думок, що запанували в Західній Європі». Ректор повинен був наглядати не тільки за успіхами учнів, але ще більше — «за напрямом і духом викладання». Від деканів юридичного і філософського факультетів Київського університету указ прямо вимагав проведення в життя офіційної ідеології самодержавства³².

Для директорів Ніжинського та Рішельєвського ліцеїв міністерство народної освіти виробило спеціальні інструкції й таємні настанови, які схвалив цар. Зокрема «Таємна настанова директору ліцею князя Безбородька» від 21 листопада 1849 р. вимагала, щоб у викладанні професорів не припускалось ремствування на спосіб управління державою, «вияву сумніву щодо користі й необхідності самодержавства в Росії». Зважаючи на революційні події в Європі, директор і професори повинні були убезпечувати вихованців ліцею від думок про перевагу республіканського або конституційного правління, обмеження монархічної самодержавної влади, рівність станів, в лекціях заборонялось допускати поширення ідей соціалізму й комунізму, співчувати становищу кріпосних селян і засуджувати зловживання поміщиків. Особлива увага приділялась викоріненню з лекцій думок про «малоросійське осібництво», можливість самостійного існування народів України, Польщі та інших³³. Інструкція директору та інспектору Рішельєвського ліцею (1849) вимагала посилити нагляд за викладанням професорів, забороняла відхилятися від затверджених програм та визначених посібників. Зважаючи на те, що Одесу як портове місто часто відвідували іноземці, керівникам ліцею наказувалось стежити за «способом думок» студентів поза ліцеєм, за спілкуванням їх з іноземцями, щоб відвернути «від засвоєння всякого роду недозволених засад як у релігійному, так і в політичному відношенні»³⁴.

Царська адміністрація намагалася освіту прирівняти до солдатської муштри, викоринити будь-які прояви свободи думок. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков 1850 р. у доповіді урядові пропонував запровадити в учбових закладах «моральний дух покірності й слухняності». Порушення порядку і правил каралося виключенням із учбового закладу. Посилювався нагляд за студентами, навчання спрямовувалось на те, щоб не зароджувався «дух вільнодумства».

Революційні події в Європі сколихнули прогресивні сили, дали поштовх новим виступам проти самодержавства. Перебуваючи на засланні, Т. Г. Шевченко відгукнувся на революцію 1848 р. творами про волю й боротьбу трудящих проти гноблення й царського деспотизму. Захоплено зустрічали революційні перевороти в Європі друзі та ідейні послідовники великого поета-революціонера на Україні. Його знайомі поміщики с. Березова Рудка (Полтавщина) — Михайло Олексійович і Віктор Олексійович Закревські та Сергій Петрович де Бальмен 15 квітня 1849 р. відвідали бал у поміщиці с. Мойсівки Пирятинського повіту Т. Г. Вольховської з нагоди від'їзду з повіту гусарського полку. На бал були запрошені офіцери і сусіди-дворяни трьох повітів. Пізно вночі, коли проголошувались гості, М. Закревський голосно сказав: «Вип'ємо за здоров'я французької республіки!» і вигукнув: «Ура!» Присутній за столом офіцер-поляк Цихонський

³² ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 264, спр. 45, арк. 1—9.

³³ Там же, оп. 261, спр. 46, арк. 1—4.

³⁴ ЦДІА СРСР у м. Ленінграді, ф. 733, оп. 78, спр. 575, арк. 3—11.

додав: «Краще вже, панове, випиймо на хвалу майбутньої Малоросійської республіки!», а де Бальмен запропонував тост: «За свободу Франції!»³⁵

У відповідь на відправку царським урядом війська для придушення революційних виступів у Західній Європі серед офіцерів 2-ї кавалерійської дивізії ширились розмови, що «даремно їх ведуть воювати за знищення свободи, якої вони самі бажають»³⁶.

Революційні настрої навіть серед незначної частини дворянства й офіцерів військ, розквартированих на Україні, викликали занепокоєння царського уряду. За наказом царя генерал-ад'ютанту Анрену було доручено під час інспектування полків 2-ї кавалерійської дивізії перевірити відомості про ненадійність деяких пп. офіцерів, уродженців західних губерній, яких у дивізії 103 особи.

19 травня Микола І вимагав від шефа жандармів Орлова суворого слідства над вчинками Закревських і де Бальмена, послати надійного офіцера для арешту й доставки їх у столицю. «У теперішній час,— повчав цар,— не можна пропускати подібне, а треба очистити край від зародків зла, коли його можна відкрити». Жандармський полковник Левенталь 29 травня арештував братів Закревських і де Бальмена, а 7 червня доставив їх у III відділ шефу жандармів³⁷. Почалося слідство. Серед паперів В. Закревського виявили листи та твори Т. Г. Шевченка: «Кобзар», «Гайдамаки», «Гамалія», «Тризна» і записи віршів в альбомі. Про «Тризну», присвячену декабристам, жандарми писали, що прямо злочинного в цьому творі немає, та він залишає у читача тяжке почуття. Царський уряд, очевидно, не був зацікавлений в тому, щоб справа набрала розголосу, а тому обмежився лише суворим попередженням Закревським і де Бальмену, щоб надалі були обережні у своїх висловах.

Серед ідейних послідовників Т. Г. Шевченка був і Семен Микитович Олійничук (1798—1852), активна діяльність якого припадає на другу половину 40-х років.

Протягом 1846—1848 рр. Олійничук зібрав величезний матеріал про тяжке підневільне життя кріпаків для своєї книги «Історична розповідь природних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, К.-Подільської і Житомир-Волинської губерній про своє життя-буття». Основна праця над книгою виконувалась автором у період революційних подій 1848—1849 рр. і була яскравим протестом проти кріпосного рабства та національного гноблення на Україні. За доносом місцевих властей жандарми в листопаді 1849 р. заарештували Олійничука і вилучили рукопис книги обсягом у 250 сторінок. Ознайомившись з текстом твору, жандарми повідомляли III відділ, що в ньому висловлені думки, які суперечать існуючому ладові та можуть «шкідливо діяти на уми простого народу». На допиті і у своєму творі Олійничук показав досить широку ерудицію і обізнаність з економікою та історією України, зокрема з причинами і характером селянських рухів, суспільно-політичним життям. Він засуджував кріпацькі порядки, коли «чернь виключається з числа людей, їх душі купуються на штуки». Панщину він виставляв як «повне беззаконня, насильницькі заходи, грабунки», народні маси «обернуті в жалюгідне і ганебне рабство». У рукописі піддані критиці жорстокі нелюдські порядки в армії; знущання з солдатів та їх каторжна служба. Олійничук ро-

³⁵ М. Новицький. Назв. праця, стор. 140—142; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 195, арк. 14.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, спр. 195, арк. 12.

³⁷ М. Новицький. Назв. праця, стор. 141—143.

биль недвозначний висновок, що «поневолена тут не лише свобода, народність, але навіть і свобода думки...» Він сміливо заявляв, що там немає закону, де «погасло чисте світло волі»³⁸.

Описи тяжкого стану простого народу, злочинств поміщиків та представників влади звучать неспростованим звинувачувальним виразом самодержавно-кріпосницькому ладові. Вони перегукуються зі змістом антикріпосницьких творів Т. Г. Шевченка. Революційні події 1848—1849 рр. у Європі допомогли руйнуванню утопічних ілюзій Олійничука і він прийшов до радикального висновку: «Поки Миколайчик царюватиме, не буде добра на світі»³⁹.

Про невідривність ідейних переконань Олійничука від світової, російської та української суспільної думки свідчать його висловлювання в дусі французьких соціалістів-утопістів (Руссо, Маблі та ін.); він поділяв думки прогресивного професора М. Г. Білоусова — викладача природного права в Ніжинській гімназії вищих наук у 1825—1826 рр., а також кирило-мефодіївців.

Революція 1848 р. мала широкий відгомін у суспільно-політичному житті Росії й України, сколихнула й пожвавила селянський рух, дала поштовх передовій суспільній думці в середовищі інтелігенції.

Загострення класової боротьби і активізація суспільно-політичного руху в 1848—1849 рр. на Україні, як і в усій Росії, в силу об'єктивних причин не привели до виникнення революційної ситуації.

В. І. Ленін, ведучи партію і пролетаріат Росії на штурм старого ладу, велику увагу приділяв вивченню досвіду революції 1848 року. «Не можна,— писав він у статті «Про бойкот» (1906 р.) — охопити завдань російської революційної епохи... при забутті уроків 1847—1848 років»⁴⁰. Уроки революції 1848 року враховувала партія під час революції 1905—1907 рр., підготовки та проведення переможної Великої Жовтневої соціалістичної революції.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, оп. 214, спр. 76, арк. 2—5, 40—45, 55, 65—67, 126; П. Е. Щеголев. Назв. праця, стор. 114, 118, 21.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848, оп. 214, спр. 376, арк. 8.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 116.

Повідомлення

Я. В. ПІДПРИГОРЩУК

ЗМІЦНЕННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР З ТРУДЯЩИМИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (1951—1955 рр.)

Великі принципи пролетарського інтернаціоналізму, вперше висунуті і теоретично обґрунтовані вождями робітничого класу К. Марксом і Ф. Енгельсом, розвинуті далі в працях В. І. Леніна, пройшли тривалу перевірку часом і знайшли, зокрема, свій вияв у широкому співробітництві народів Радянського Союзу з трудящими держав соціалістичної співдружності, а також з робітниками країн капіталізму. Вірний принципам міжнародної пролетарської солідарності, робітничий клас Країни Рад, у тому числі й робітники України, виконують свій інтернаціональний обов'язок перед пролетаріатом, трудящими всього світу.

Питання про міжнародні зв'язки трудящих України вже довгий час привертає увагу дослідників.* Проте багатогранні взаємовідносини робітничого класу республіки з трудящими інших країн вивчено ще недостатньо.

Зростання авторитету Української РСР на міжнародній арені сприяло дальшому розширенню її контактів з зарубіжними країнами. Успіхи в соціалістичному будівництві республіки викликали інтерес трудящих зарубіжних країн до умов життя і праці в СРСР, зокрема на Україні. На початку 50-х років значно активізувався обмін делегаціями. З 1951 по 1955 р. Україну відвідало 714 делегацій, причому їх число за ці роки зросло в 4,4 раза¹. Збільшувалась і кількість членів делегацій. Якщо в 1949 р. у складі 12 зарубіжних делегацій Україну відвідало 784 чоловіки, то в 1955 р. — близько 3 тис. Лише робітничих та профспілкових зарубіжних делегацій за 5 років у нас побувало понад 80. З кожним роком розвивалися взаємини українських робітників з трудящими країн соціалістичної співдружності. В 1955 р. республіку відвідало 170 братніх делегацій, що в 6,5 разів більше ніж у 1951 р.²

З утворенням світової соціалістичної системи між братніми державами соціалістичної співдружності утвердився новий тип міжнародних відносин. В їх основі лежать принципи повної рівноправності, поважання територіальної цілісності, державної незалежності та суверенітету, невтручання у внутрішні справи одна одної, братерської взаємодопомоги, в чому знаходить свій дійовий вияв соціалістичний інтернаціоналізм³.

* А. В. Санцевич. Українська радянська історіографія про післявоєнні зв'язки УРСР із зарубіжними країнами, «УІЖ», 1967, № 2.

¹ М. Н. Іваницький. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії, К., 1957, стор. 9.

² «Радянська Україна», 5 січня 1956 р.; Архів Української республіканської Ради професійних спілок (далі — УРПС), ф. 2, оп. 1, спр. 465, арк. 71; спр. 657, арк. 126; М. Н. Іваницький. Назв. праця, стор. 9.

³ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 10.

Вирішуючи завдання соціалістичного будівництва, трудящі країн народної демократії, спираючись на багатий досвід Радянського Союзу, одержували різноманітну дедалі зростаючу безкорисливу допомогу.

Вагомий внесок у допомогу країнам народної демократії вніс робітничий клас України, надсилаючи їм різноманітні верстати, металургійне обладнання, вугільні комбайни і породонавантажувальні машини, устаткування для підприємств хімічної і поліграфічної промисловості, електрообладнання і металоконструкції, вугілля і метал та багато інших матеріалів. Високо оцінені на шахтах Болгарії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, НДР вугільні комбайни «Донбас». Посланнями дружби назвали їх на шахті «Большовіце» в Польщі⁴. Для металургійних підприємств, які споруджувалися з допомогою Радянського Союзу в Угорщині, Румунії, Польщі, Албанії, поставляли обладнання заводи Краматорська, Одеси, Києва. Лише в 1954—1955 рр. Київський завод ім. Горького виробив на експорт, переважно в соціалістичні країни, 168 верстатів⁵.

Багато якісних машин виготовили для братніх країн машинобудівники м. Харкова. Електромеханічний і турбогенераторний заводи надсилали в Болгарію та Монголію електромотори і генератори. Завод малих агрегатних верстатів лише в 1955 р. відвантажив у країни народної демократії 92 верстати. На полях усіх соціалістичних країн добре зарекомендували себе трактори ДТ—54⁶.

Колективи Новокраматорського і Старокраматорського машинобудівних заводів разом з робітниками «Уралмашзаводу» виготовляли устаткування для Аньшаньського металургійного комбінату; підприємства Харкова, Одеси, Мелітополя поставляли свою продукцію для обладнання Мукденського верстатобудівного заводу в Китаї⁷.

Збільшувався експорт у соціалістичні країни і з індустріального Львова. В Болгарію, Румунію, Польщу звідси надходили автокрани, кормозапарники, тракторні опилувачі й оприскувачі для садівництва та лісового господарства, комплектне обладнання для доїльних залів, автотранспортувачі та ін.⁸ Потужні турбіни та трансформатори, кисневі установки і різноманітні верстати українського виробництва працювали на підприємствах Народної Кореї⁹. Великим попитом у країнах народної демократії користувалось і користується високоякісне вугілля Донбасу, метал, залізна і марганцеві руди України. Лише в 1954 р. з республіки було відправлено на експорт, здебільшого у соціалістичні країни, понад 25 тис. т прокату чорних металів¹⁰.

З року в рік між братніми народами соціалістичних країн зростала дружба взаємодопомога. Значного розмаху набув обмін технічною документацією, типовими проектами промислових підприємств, кресленнями різноманітного обладнання та технологічною документацією

⁴ В. Соколовский. Пример помощи, которой не знала история,— «Славяне», 1953, № 2, стор. 22.

⁵ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ), ф. 8243, оп. 3, спр. 1686, арк. 6, 103, 113; спр. 1539, арк. 7, 148; спр. 1546, арк. 20; ф. 7998, оп. 5, спр. 750, арк. 8; спр. 850, арк. 3.

⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 8243, оп. 3, спр. 1560, арк. 10; спр. 1626, арк. 24; Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-5648, оп. 1, спр. 335, арк. 2; ф. Р-4993, оп. 2, спр. 202, арк. 22; «Темп» (Орган парткома, завкома и дирекции Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе), 14 березня 1956 р.

⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 8243, оп. 3, спр. 1546, арк. 9, 10, 41; ф. 8494, оп. 1, спр. 376, арк. 58, 69, 120, 131.

⁸ «Славяне», 1956, № 1, стор. 60.

⁹ «За прочный мир, за народную демократию», 25 грудня 1953 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4511, оп. 2, спр. 13, арк. 213; Д. Вовко. Україна в міжнародних економічних зв'язках СРСР, К., 1966, стор. 28.

для його виготовлення тощо. Так, Харківський науково-дослідний інститут «Діпросталь» виконав проектні роботи для китайського металургійного заводу. Новокраматорський машинобудівний завод виготовив документацію на виробництво блюмінгів, змішувача і розливного крана для Угорщини й Румунії, Старокраматорський завод — різноманітне устаткування для ливарного виробництва, робочі креслення на основне та допоміжне обладнання тонколистового стану для Угорщини. Харківський філіал науково-дослідного інституту хімічного машинобудування передав у Чехословаччину технічну документацію на виготовлення поршневих кілець¹¹.

Робітники та інженерно-технічні працівники підприємств республіки часто допомагали в монтажі надісланого соціалістичним країнам обладнання, у налагодженні виробничого процесу. З цією метою до Болгарії виїздили працівники київського заводу «Більшовик» І. І. Таран, П. І. Кабачек, робітники Сумського насосного заводу В. А. Кипенко, В. С. Ткаченко та інших підприємств республіки¹². Велику допомогу в освоєнні нової радянської техніки, у запровадженні передових методів праці подали робітникам братніх соціалістичних країн шахтарі Донбасу. Перебуваючи в складі делегації гірників на святі Дня шахтаря в Угорщині, комбайнер Новодружеського шахтоуправління П. Десятириченко дізнався, що на шахті Тевр біля Мішкольця простоє комбайн «Донбас» через відсутність у бригаді досвіду. За порадою передового комбайнера Донбасу угорські шахтарі усунули ряд недоліків у організації роботи, догляді за механізмами. П. Десятириченко показав зразок високопродуктивної праці. За 2 год 37 хв. він підрубав увесь забій і видав на-гора 166 т вугілля, виконавши за існуючими на той час в Угорщині нормами роботу 55 шахтарів¹³. Після зміни посланці гірників Донбасу поділились досвідом використання комбайнів.

Протягом 1954—1955 рр. гірники Донбасу подали величезну допомогу шахтарям країн народної демократії. Для цього в НДР, Польщу, Угорщину, Чехословаччину, Румунію виїздили І. Т. Валігура, П. К. Заварза, М. К. Сербінович, Т. А. Михайлов та інші знатні шахтарі республіки¹⁴.

Обмін виробничим досвідом, прагнення передавати друзям технічні нововведення для загального піднесення усієї системи соціалізму набули широкого розмаху і серед робітників інших галузей народного господарства. На 16 заводах НДР наприкінці 1951 р. ділився досвідом швидкісної обробки металів В. К. Семинський — токар-раціоналізатор Київського заводу «Червоний екскаватор». Представники старшого покоління робітників демократичної Німеччини, що більшу частину свого життя працювали на капіталістичних підприємствах і добре знали психологію буржуазного світу, були глибоко вражені безкорисливою допомогою робітників з Радянського Союзу. Висловлюючи глибоку подяку В. К. Семинському, 70-річний робітник заводу «Нольс», який піввіку працював на цьому підприємстві, говорив: «...Мені важко було уявити, як це робітник може свій досвід, свої виробничі секрети передавати іншим... А тут, раптом, не просто робітник робітникові, а кращій робітник однієї країни приїжджає до робітника іншої країни, щоб

¹¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 8243, оп. 3, спр. 1581, арк. 128; спр. 1606, арк. 15, 28; спр. 1668, арк. 14, 15, 23, 32; спр. 1588, арк. 204, 211; ф. 8123, оп. 3, спр. 1162, арк. 37, 89.

¹² Там же, ф. 8123, оп. 3, спр. 1166, арк. 110, 124, 184, 185.

¹³ П. Десятириченко. В гостях у шахтеров Венгрии. — «Мастер угля», 1952, № 4, стор. 29.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 229, арк. 43.

поділитись досвідом, розкрити можливості підвищення продуктивності праці»¹⁵. На підприємствах, де побував В. Семинський, було створено гуртки для оволодіння швидкісними методами обробки металу.

У 1953 р. 4 групи кращих робітників-машинобудівників Києва і Харкова передавали свій досвід НДР. Серед них — токар-швидкісник В. К. Павлюк та передовий слюсар Г. С. Верцюк від заводу «Ленінська кузня», слюсарі С. М. Опанасенко («Арсенал») та П. І. Кабачек («Більшовик»), далеко відомі за межами республіки токарі Харківського турбогенераторного заводу К. С. Кисляков, В. Д. Дрокін, слюсар П. Т. Родіоненко, шліфувальник В. Г. Маслій та багато інших¹⁶.

Освоєння передових методів праці радянських робітників набрало масового характеру в соціалістичних країнах. В Румунії, наприклад, проводились Дні радянської техніки, під час яких вивчався досвід нафтовиків, шахтарів, машинобудівників та трудівників інших галузей промисловості і транспорту¹⁷.

Масового характеру набрало вивчення нових методів праці безпосередньо на тих підприємствах, де вони зародились. Справжньою школою передового досвіду став завод «Запоріжсталь». Тут пройшли практику понад 300 спеціалістів з польського металургійного комбінату ім. Леніна (Нова Гута) і багато сотень робітників та інженерів з інших соціалістичних країн. Понад 35 металургів Угорщини вивчали передовий досвід на Макіївському заводі ім. Кірова та Донецькому ім. Леніна. Досвід швидкісного проходження вертикальних стовбурів, набутий бригадою І. Пелипенка з шахти № 5—6 ім. Калініна тресту «Донецькшахтопроходка», приїздили вивчати робітники, інженери і навіть учені Чехословаччини, Угорщини, НДР, Польщі та Китаю¹⁸.

Дружба робітників соціалістичних країн, взаємне використання передового досвіду знайшли свій прояв у такій формі співробітництва, як соціалістичне змагання. Тракторобудівники м. Склін змагалися з своїми колегами з ХТЗ. Широкий розмах змагання, масове застосування методів праці радянських робітників, в тому числі й колективу ХТЗ, дали можливість румунським тракторобудівникам на 1,5 місяця раніше строку виконати програму 1952 р.¹⁹ Прикладом тісного співробітництва може служити дружба портовиків Одеси і моряків Болгарії, що зародилася ще 1949 р. Болгарські моряки, часто буваючи в Одеському порту, вивчали тут швидкісні методи обслуговування суден, досягнення у механізації праці портовиків. Колектив пароплава «Болгарія» викликав робітників порту на змагання, в яке згодом включились і екіпажі болгарських суден «Родіна», «Вапцаров», «Христо Смиреньський». За умовами змагання болгарські моряки зобов'язувалися всіляко сприяти безперебійній роботі портовиків, а останні обіцяли швидко розвантажувати і навантажувати пароплави. З нагоди 5-ї річниці змагання 16 червня 1955 р. в м. Одесі відбулись урочисті збори. Як повідомив капітан теплохода «Христо Смиреньський», за 5 років змагання судно 36 разів заходило в Одесу і завдяки швидкісним методам роботи портовиків зекономило на стоянках 1780 год. Команда «Христо Смиреньського» з допомогою портовиків Одеси виборола першість у змаганні серед болгарських суден і була нагороджена золотим орде- ном Праці та Червоним Прапором Ради Міністрів і Міністерства тран-

¹⁵ В. Семинський. «Сучасне і майбутнє», 1952, № 1, стор. 23—24; № 9, стор. 22.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 170, од. зб. 10, арк. 1—4.

¹⁷ Там же, ф. 7, оп. 13, од. зб. 500, арк. 282.

¹⁸ Там же, ф. 1, оп. 214, од. зб. 229, арк. 99; ЦДАНГ СРСР, ф. 8934, оп. 7, спр. 8, арк. 216, 258; М. Н. Іваницький. Назв. праця, стор. 10.

¹⁹ «Правда», 18 листопада 1952 р.

спорту Народної Республіки Болгарії. Добре працював і колектив одеського порту, перша дільниця якого на місяць раніше строку виконала піврічне завдання. Багато портовиків на той час уже виконали завдання п'ятирічки²⁰.

Співробітництво і взаємодопомога цементували зв'язки між виробничими колективами і окремими робітниками Радянської України. Між ними налагоджувалося регулярне листування. Друзі обмінювались передовим досвідом у соціалістичному змаганні та ін. Наприклад, у листах до робітників ХТЗ тракторобудівники Румунії цікавились досвідом фрезерувальника цього заводу М. І. Лупандіна і просили надіслати його книгу «Творческий труд», питали поради про шляхи підвищення продуктивності праці тощо. Всі прохання повністю задовольнялися. Такий же характер мав обмін листами між колективами чавуноливарного заводу з м. Магдебурга і Старокраматорського машинобудівного заводу²¹, між Лисичанськими склоробами й робітниками заводу м. Торгау, будівельниками Бухареста і робітниками «Запоріжбуду» та «Південпромбуду» і т. д.²².

Промислові підприємства України були і кузницею підготовки висококваліфікованих кадрів, для народно-демократичних країн, особливо для КНДР, Польщі, Румунії, Угорщини, КНР. Гостинно відкривали двері для молоді соціалістичних країн університети, політехнічні інститути, технікуми. Теоретичні знання студенти доповнювали виробничою практикою на підприємствах республіки. Запозичувати досвід керівництва підприємствами, організації господарського розрахунку на Україну приїздили господарники з багатьох братніх країн²³.

Співробітництво і взаємодопомога соціалістичних країн сприяли прискоренню розвитку економіки як у народно-демократичних країнах, так і в Радянському Союзі, в тому числі й в УРСР. СРСР одержував з народно-демократичних країн, особливо з ЧССР і НДР, надзвичайно важливе для промисловості країни різноманітне устаткування, значна частина якого за рознарядкою міністерств надходила на підприємства України. Зокрема на металургійних заводах Придніпров'я і Донбасу користувалися різноманітним обладнанням з НДР та Чехословаччини. Угорські трудящі виготовляли карусельні та універсально-фрезерні верстати для харківських та багатьох інших підприємств республіки²⁴. Польські трудівники надсилали Україні залізничні вагони та обладнання для паровозо-вагонобудівних підприємств²⁵.

У процесі соціалістичного будівництва трудящі народно-демократичних республік досягли чималих успіхів у розвитку техніки, організації виробництва тощо. Цей досвід старанно вивчався і знаходив широке застосування в народному господарстві України. Так, наприклад, завод «Запоріжсталь» одержав з НДР технічну документацію на виробництво чорної лакованої бляхи для консервної промисловості. Група керівних працівників і спеціалістів республіки виїздила до НДР, Угорщини, Чехословаччини для вивчення досвіду виробництва будівельних матеріалів, товарів народного споживання тощо.²⁶

²⁰ «Радянська Україна», 30 квітня 1953 р.; 18 червня 1955 р.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 17, спр. 296, арк. 6; 7; ХОДА, ф. Р-5652, оп. 3, спр. 214, арк. 2—11.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 5484, оп. 8, спр. 1149, арк. 20—22; ф. 5475, оп. 25, спр. 1786, арк. 8, 23—26.

²³ ЦДАНГ СРСР, ф. 8934, оп. 7, спр. 7, арк. 23, 116; ф. 8123, оп. 3, спр. 1134, арк. 8.

²⁴ Центральний архів Міністерства зовнішньої торгівлі (далі — ЦАМЗТ), ф. 5, оп. 10058, спр. 332, арк.—5—8, 81—84, 130 зв. та ін.

²⁵ ЦАМЗТ, ф. 5, оп. 10058, од. зб. 339, арк. 4, зв., 7 зв., 10 зв.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 54, од. зб. 994, арк. 55—56; ЦДАНГ СРСР, ф. 8243, оп. 3, спр. 1738, арк. 185.

Співробітництво і безкорислива взаємодопомога забезпечили країнам соціалістичної співдружності швидкі темпи розвитку економіки. За 1951—1955 рр. виробництво промислової продукції зросло в них на 90%, тоді як у інших країнах — лише на 36%, а в розвинутих капіталістичних країнах — на 33% ²⁷. Економічне співробітництво початку 50-х років сприяло тому, що уже в той період почали складатися умови для всебічного міжнародного соціалістичного кооперування, в якому належне місце зайняла УРСР.

Розширювалися також зв'язки українських трудящих з робітниками капіталістичних держав, народами колоніальних і залежних країн. Цьому не могли перешкодити ні правлячі кола капіталістичних країн, ні ідеологи антикомунізму. Долаючи всілякі перешкоди, трудящі капіталістичних країн все частіше приїздили до Радянського Союзу. Протягом 1951—1955 рр. Україну відвідало 337, здебільшого профспілкових, делегацій з капіталістичних країн. Якщо в 1951 р. їх побувало 39 то в 1955 р. — 107 ²⁸.

Робітники, селяни, прогресивні люди різних капіталістичних країн приїздили, щоб ознайомитися з організацією соціалістичного господарства, розвитком культури, побутом радянських людей. Глибоке враження справила радянська дійсність на членів американської профспілкової делегації, що побувала в 1951 р. у Запоріжжі. Після повернення до Сполучених Штатів американські трудящі розповіли про свою подорож. Цьому ж питанню була присвячена доповідь, виголошена керівником делегації Леоном Страусом у Нью-Йорку. На Україні побувала і голландська робітничка делегація. Як і американська вона у своїх звітах відзначала, що в Радянському Союзі одержала вичерпні відповіді на всі питання, що її цікавили ²⁹.

Міцніли давні зв'язки шахтарів Донбасу з гірниками Шотландії. Понад два тижні в 1951 р. гостювала у своїх братів по класу шотландська робітничка делегація. Посланці трудящих Великобританії відвідали Донецьк і Луганськ, Жданов і Запоріжжя, Харків і Одесу, 5 днів перебували в столиці республіки. На урочистих зборах у м. Донецьку, присвячених Дню шахтаря, член делегації Майкл Кун зачитав послання гірників Шотландії, в якому висловлювалась велика подяка шахтарям Донбасу за підтримку під час загального страйку 1926 р., високо оцінювався вклад шахтарів України у розгром фашистської армії ³⁰.

Від'їжджаючи до Великобританії, вони обіцяли з подвоєною енергією захищати СРСР від нападок і брехні буржуазії та її прихвостнів. Гірники Шотландії приїздили й на День шахтаря у 1953 р. ³¹

1952 р. у Донецьку, Києві, Харкові побували гірники Франції, скрізь вони бачили достаток трудящих, їх високу культуру. Вони були вражені розмахом будівництва в нашій республіці. Після повернення на батьківщину голова обласної федерації гірників сходу Франції Жан Спілл писав: «Я хочу висловити мою абсолютну і глибоку віру в Ра-

²⁷ Мировая экономика. Краткий справочник. М., 1965, стор. 116.

²⁸ М. Н. Іваницький. Назв. праця, стор. 9.

²⁹ М. Гершуні. Зарубіжні делегації про Радянську Україну, К., 1955, стор. 34—36; Л. Кизя. Ширяться культурні зв'язки Радянської України з закордоном.— «Сучасне і майбутнє», 1952, № 3, стор. 24; «Профессиональные Союзы», 1952, № 8, стор. 60—61.

³⁰ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 153, арк. 2—3; «Радянська Україна», 5 вересня 1951 р.; І. Строкатенко. Робітничий клас — в авангарді боротьби за мир.— «Сучасне і майбутнє», 1951, № 11, стор. 14—15.

³¹ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2865, оп. 1, спр. 444, арк. 1—4.

дянську владу і в цей великий народ, який трудиться на благо миру, заради кращого життя, для всезростаючої дружби між народами земної кулі»³².

Зарубіжних гостей захоплювали активна участь робітників у громадському житті, розмах соціалістичного змагання, вільний доступ до скарбів науки і культури для всього радянського народу. «Ми опинилися в новому світі, — говорилося у заяві делегації Загальної італійської конфедерації праці в травні 1952 р., — в якому панує цілковита впевненість у завтрашньому дні. Радянська система розкриває безмежні можливості для кожного громадянина і його сім'ї. На зустрічі з профспілковим активом м. Харкова член англійської профспілкової делегації з м. Ліверпуля Колес, характеризуючи досягнення радянського народу у відбудові і розвитку народного господарства, говорив, що це можливо лише за соціалізму — суспільства, «про яке мріють усі робітники в усіх країнах світу»³³.

Під час перебування в республіці зарубіжних робітничих делегацій проводилися їх зустрічі з колективами підприємств, вечори дружби. Один з таких вечорів відбувся в листопаді 1953 р., коли робітники Китаю, Польщі, Албанії, Аргентини, Уругваю, Чілі, Швейцарії зустрілися з представниками колективів ряду заводів столиці України. Цей вечір перетворився на яскраву демонстрацію міжнародної дружби і пролетарської солідарності. Весною 1954 р. було організовано зустріч членів французької профспілкової делегації, очолюваної членом ЦК ФКП Полем Маршелем, з профактивом Київських заводів ім. Горького та «Більшовик»³⁴.

У роки п'ятої п'ятирічки на Україні побували робітничі делегації Канади, Нової Зеландії, представники трудівників скляної та фарфорової промисловості, сільськогосподарських і некваліфікованих робітників Фінляндії, об'єднана делегація робітників НДР і ФРН. Цікаво зазначити, що гамбурзький робітник Гарольд Хобнер, переконавшись, що «радянські трудящі — справжні друзі німецького народу», обіцяв розповісти про це трудящим Західної Німеччини³⁵.

Профспілкові делегації, до яких входили робітники різних галузей промисловості, в тому числі і з багатьох підприємств України, також часто виїздили до капіталістичних країн, несучи правду про досягнення соціалістичного будівництва в СРСР. Буржуазні власті чинили всілякі перешкоди, намагаючись не допустити встановлення контактів між трудящими Союзу РСР і експлуатованими масами країн капіталу. Місцеві органи влади та адміністрація підприємств у Лондоні, Единбургу, Глазго під час перебування там у 1952 р. української профспілкової делегації не дозволяли радянським робітникам знайомитись з умовами праці їх англійських колег. Лише від робітників гості дізнавалися, що більшість робіт на шахтах Великобританії виконувалися вручну. Мало що змінилось на шахтах Шотландії і через 2,5 роки, коли туди знову приїхала радянська профспілкова делегація. Передові гірники Донбасу І. Т. Валігура, І. А. Філімонов, П. К. Заварза із розмов з шахтарями дізналися, що тут лише на 6 з 190 шахт є вугільні комбайни³⁶.

³² П. Шелактин. Советский шахтер — самый счастливый шахтер на свете. — «Профессиональные союзы», 1953, № 3, стор. 61—63.

³³ ХОДА, ф. 1606, оп. 5, спр. 401, арк. 7.

³⁴ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 345, арк. 21—22, 70—71.

³⁵ «Сучасне і майбутнє», 1952, № 11, стор. 48; «Київська правда», 6 травня, 8 червня 1951 р.; А. Токарский. Советские трудящиеся — настоящие друзья немецкого народа. — «Советские профсоюзы», 1955, № 2, стор. 89.

³⁶ И. Россочинский. Семнадцать дней в Шотландии. — «Советские профсоюзы», 1954, № 7, стор. 66—67.

Зміцненню інтернаціональних зв'язків сприяли і міжнародні профспілкові форуми. Так, у 1953 р. відбувся третій Всесвітній конгрес профспілок, робота якого проходила у Відні. В складі радянської делегації були машиніст вугільного комбайну шахти № 3-біс комбінату «Донецьквугілля» В. П. Кучер, відомий будівельник-каменярь П. К. Давидов, сталевар «Запоріжсталі» С. С. Якименко. Вони відвідали кілька віденських підприємств, розповідали про життя радянських людей, цікавилися життям австрійських робітників³⁷.

Міцніли зв'язки робітників України і з трудящими скандинавських країн. Так, у складі радянської делегації побував у Фінляндії С. С. Якименко. За час перебування в місті Лахті С. Якименко познайомився з робітником ремонтної майстерні Тойво Кярня і згодом листувався з ним. Щоб самому читати листи свого радянського друга, Тойво Кярня вивчив російську мову³⁸.

Розвиток світового революційного процесу у післявоєнні роки поряд із створенням світової соціалістичної системи викликав також розпад колоніальних імперій. У першій половині 50-х років на шлях незалежного політичного розвитку вже став ряд колишніх колоній і напівколоній. Перед країнами соціалістичної співдружності постало завдання допомогти народам країн «третього світу» створити їх національну економіку — одну з найнеобхідніших умов здобуття справжньої незалежності. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок перед трудящими відсталих країн, до Індії, Бірми, а згодом до Єгипту та Індонезії виїздили радянські спеціалісти, надсилалися радянські товари, надавалися пільгові кредити.

Яскравим прикладом допомоги трудящих Союзу РСР, у тому числі й українського народу, є спорудження металургійного комбінату в Бхілаї (Індія). Колектив Новокраматорського машинобудівного заводу брав діяльну участь у виготовленні технічної документації для цього металургійного комплексу, на будівництві якого згодом працювало чимало спеціалістів з України. Різноманітне устаткування для цього заводу та інших підприємств Індії постачали колективи Старокраматорського заводу, Одеського ім. Кірова, Київського ім. Горького, Харківських — верстатобудівного та заводу електромонтажних виробів³⁹. Школою масової підготовки кадрів для Бхілайського металургійного комбінату став завод «Азовсталь». Індійські гірники переймали досвід найбільшого в Кривому Розі рудника ім. Дзержинського, знайомилися з виробництвом гірничого обладнання на заводі «Комуніст»⁴⁰.

«Вірні заповітам Леніна, — зазначається в Тезах ЦК КПРС, — радянський народ і його Комуністична партія півстоліття неухильно додержували лінії пролетарського інтернаціоналізму, виходячи з принципу неподільності інтернаціональних і національних завдань країни переміжного соціалізму»⁴¹.

Виконання інтернаціонального обов'язку перед світовим пролетаріатом і національно-визвольним рухом забезпечили зростання авторитету СРСР і в тому числі Радянської України на міжнародній арені, послаблювало імперіалізм, посилювало позиції братніх комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн, що очолюють боротьбу за соціальне і національне визволення своїх народів.

³⁷ В. Кучер. Венские впечатления. — «Мастер угля», 1954, № 2, стор. 30.

³⁸ «Запорожская правда», 2 лютого 1955 р.

³⁹ Молодость приходит с годами (Очерки истории Ждановского коксохимического завода), Донецк, 1961, стор. 99.

⁴⁰ «Радянська Україна», 22 червня 1955 р.

⁴¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 60.

І. І. ЛАДИВІР

ДІЯЛЬНІСТЬ УЧЕНИХ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Суворим випробуванням для всього радянського народу була Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. У запеклій боротьбі проти навали фашистських загарбників почесна роль належала радянським ученим, які з честю справилися зі своїми завданнями, віддаючи всі знання і сили справі розгрому ворога, справі зміцнення бойової могутності Радянської Армії. У розв'язання проблем, що постали перед радянською наукою у зв'язку з війною, гідний вклад внесла Академія наук УРСР. Діяльність українських учених у той тяжкий час — яскраве свідчення їх беззавітного служіння Вітчизні. Проте цьому надзвичайно важливому періоду історії штабу української науки ще не присвячено жодної спеціальної праці, хоч окремі питання діяльності Академії наук Української РСР у роки війни і висвітлені в ряді досліджень¹.

Автор даної статті при вивченні вкладу науковців Академії наук у зміцнення обороноздатності країни використав, крім літератури, архівні документи, а також періодичну пресу.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. Академія наук Української РСР у складі 31 наукового закладу (інститути, науково-дослідні станції, обсерваторія, бібліотека) була евакуйована на Схід країни. Внаслідок тогочасних складних умов після евакуації була проведена реорганізація Академії наук. Кількість її установ була зведена до 17 (15 інститутів, обсерваторія та бібліотека), 12 з яких перебували в Уфі. Інститут електрозварювання розмістився в Нижньому Тагілі, чорної металургії — в Свердловську, енергетики — в Копейську, Фізико-технічний інститут — в Алма-Аті, Полтавська обсерваторія — в Іркутську.

Роботу доводилося розгортати в дуже складних умовах. Інститути були розміщені в мало пристосованих для наукової діяльності приміщеннях. Бракувало палива, електроенергії, води. Проте, незважаючи на ці обставини, співробітники Академії наук показали високе усвідомлення свого громадського обов'язку, ентузіазм, уміння плідно працювати в незвичних й часом нелегких умовах. З допомогою місцевих партійних та громадських організацій, переборюючи труднощі, Академія наук УРСР на кінець 1941 р. в основному налагодила свою роботу.

Воєнний час вимагав від науковців передусім практичної допомоги фронту. В зв'язку з цим тематика була переглянута і максимально

¹ Історія Академії наук Української РСР, К., 1967, т. 1; Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967; Розвиток науки в Українській РСР за 40 років, К., 1957; Ученые Харькова к годовщине освобождения родного города, Харьков, 1944; О. В. Палладін. Академія наук Української РСР, 1919—1944, К., 1944; Г. В. Карпенко. Академія наук Української РСР, /б. м./, 1947; Р. Є. Кавецький і К. П. Балицький. Вклад вчених Академії наук УРСР в розвиток медицини, К., 1957; Е. О. Патон. Воспоминания, К., 1962; А. А. Богомолец. Украинская Академия наук в годы Отечественной войны.—«Вестник Академии наук СССР», 1943; № 7—8; Ю. О. Анисимов і М. М. Матвійко. Допомога вчених Академії наук УРСР фронту в роки Великої Вітчизняної війни.—Нариси з історії техніки і природознавства, вип. VII, К., 1966; М. В. Коваль. Співробітництво діячів науки і культури Радянської України та інших республік СРСР під час війни.—«Український історичний журнал», 1963, № 3; та ін.

наближена до вимог фронту, оборонної промисловості, до потреб народного господарства. Вчені переносили свої знання і досвід з наукових лабораторій у цехи заводів, на колгоспні і радгоспні лани, в лікувальні установи. Кожний прагнув внести якомога більший вклад у загальнонародну боротьбу з фашизмом.

Керівництво дослідженнями, що мали оборонне значення, було покладено на утворений у вересні 1941 р. при Президії АН УРСР в Харкові Науково-технічний комітет сприяння обороні². 17 жовтня, вже після переїзду в Уфу, на засіданні Президії Академії наук УРСР розглядалося питання про роботу Комітету. Його склад було затверджено в кількості 18 осіб. Головою став президент АН УРСР академік О. О. Богомолець, його заступниками — академіки О. В. Палладін та П. П. Будников, членами Комітету — академіки М. О. Лаврентьєв, О. І. Бродський, М. В. Луговцов, О. М. Динник, Г. Ф. Проскура³ та ін. Комітет об'єднував п'ять секцій: суспільних наук, фізико-хімічну, стратегічної сировини, технічну і медико-біологічну.

Інститути відділів технічних, фізико-хімічних і математичних наук розробляли комплексні проблеми, що мали важливе оборонне значення, подавали значну допомогу промисловості Башкирії й Уралу, Казахстану і Середньої Азії, сприяли вдосконаленню технології виробництва, боролися за поліпшення якості продукції.

Пліч-о-пліч з радянськими танкобудівниками кував перемогу над ворогом славний колектив Інституту електрозварювання на чолі з видатним ученим академіком АН УРСР Є. О. Патоном. «Ми, люди науки,— писав він,— повинні стати на захист Батьківщини. Наші лабораторії, експериментальні майстерні, науково-дослідні кадри повинні переслідувати одну мету — службу обороні країни»⁴. Колектив інституту розробив технологію швидкісного автоматичного електрозварювання броньової сталі, яке, набагато підвищуючи продуктивність праці, допомогло радянському танкобудуванню досягти кількісної й якісної переваги над німецьким. У своїй електромеханічній майстерні інститут налагодив виготовлення апаратури для заводів. Якщо до кінця 1942 р. тут було зроблено 23 різноманітних апарати, то вже в 1943 р. — 97⁵. Крім того, науковці готували кадри для обслуговування автозварювальної апаратури. На вечірніх курсах на заводах танкової промисловості набули необхідних знань десятки майстрів-наладників та електрозварників⁶. Усі співробітники інституту наполегливо вдосконалювали методи автоматичного електрозварювання. Працювали по 10—12 годин на добу, не знаючи вихідних днів, по кілька діб не виходячи з цехів. І в січні 1942 р. самохідний зварювальний апарат під назвою «Жираф» зробив свій перший крок⁷.

Влітку 1942 р. на полігонних випробуваннях танка виявилися вирішальні переваги зварювання автоматом⁸. Тоді на танкових заводах почали впроваджувати автоматичне зварювання корпусів. Перша поточкова лінія для одночасного зварювання 20 танкових корпусів була пущена науковцями Інституту електрозварювання на одному з танкових заводів у 1942 р. Завдяки швидкісним методам автоматичної зварки під шаром флюса 280 кваліфікованих зварників були замінені 57 ро-

² Архів Академії наук УРСР (далі — ААН УРСР), ф. 1, оп. 17, спр. 2, арк. 26.

³ Партархів Уфимського обкому КПРС, ф. 122, оп. 21, од. зб. 115, арк. 18.

⁴ «Труд», 17 грудня 1942 р.

⁵ ААН УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 7, арк. 110.

⁶ Архів Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, ф. 1, оп. 1, спр. 16, арк. 23, 24, 29.

⁷ Е. О. П а т о н. Воспоминания, стор. 283.

⁸ ААН УРСР, ф. 1, оп. 20, спр. 15, арк. 110.

бітниками. Завдяки налагодженню виробничого процесу і значній раціоналізації кількість корпусів, що їх випускав завод, збільшилась протягом 1942—1943 рр. майже в 2,5 рази. Починаючи з середини 1943 р., ця потокова лінія повністю забезпечила підприємство корпусами⁹. Вже в 1942 р. на заводі працювало 6 автозварювальних установок, а в 1944 р. їх було 30. Всього за роки війни тут було зварено понад 4 млн. м швів¹⁰. Аналізуючи досягнення підприємства, його директор Ю. Є. Максарьов писав: «Якщо наш завод за автоматизацією електрозварювальних процесів вийшов на перше місце в СРСР і за обсягом автозварювання залишив позаду не один завод європейських країн, то основна заслуга в цьому належить Інституту електрозварювання»¹¹.

Під час вирішальних боїв наших військ на Орловсько-Курському напрямку перед танкобудівниками було поставлено завдання вдосконалити башту танка Т-34. Протягом двох тижнів напружено працювали співробітники Інституту електрозварювання — і автомат для зварювання башти нової конструкції вчасно вступив у дію¹².

Колектив науковців Інституту будівельної механіки працював над розробкою проблем авіамоторобудування. Так, вперше була розроблена методика розрахунку в авіаційних моторах, що давала можливість уникнути аварійності в колінчастих валах¹³. Важливі дослідження по налагодженню виробництва цих валів на одному з авіамоторобудівних заводів провела очолювана академіком АН УРСР С. В. Серенсеном група науковців у складі членів-кореспондентів АН УРСР Ф. П. Белянкіна і Б. Д. Грозіна, кандидатів технічних наук (нині академіків) А. Д. Коваленка та Г. С. Писаренка. Велике значення для швидкісного проектування авіамоторів мав розроблений старшим науковим співробітником І. М. Тетельбаумом спеціальний розрахунковий стенд.

Понад 50 тем, переважна більшість яких мала оборонне значення, були опрацьовані вченими Інституту енергетики. Лауреат Державної премії академік АН УРСР Г. Ф. Проскура спростив конструкцію і збільшив надійність гідромуфт і гідропередач для транспортних та бойових машин. Над вирішенням проблеми збільшення висоти і швидкості польоту бойових літаків, зокрема бомбардувальників дальньої дії, працював директор інституту професор І. Т. Швець (нині академік АН УРСР).

Значний вклад у справу вдосконалення виробництва боєприпасів зробив Інститут чорної металургії. Метод розрахунку діаметра труб для артилерійських гармат і мінометів, розроблений членом-кореспондентом АН УРСР П. Т. Ємельяненком, був впроваджений на всіх заводах даного профілю, а його автор за вдосконалення технології виробництва мінометних труб у 1943 р. одержав Державну премію 1-го ступеня та орден Трудового Червоного Прапора¹⁴. Академік АН УРСР М. М. Доброхотов займався розробкою методів виплавки сталі, зокрема броньової для танків. Він надав дійову науково-технічну допомогу в цьому питанні 16 заводам оборонної промисловості. Питаннями поліпшення якості термічної обробки броньових сталей і боротьби з їх хрупкістю займався академік АН УРСР (нині академік АН СРСР)

⁹ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 483, оп. 3, од. зб. 325, арк. 42, 44, 45.

¹⁰ Трудовой подвиг советских танкостроителей, М., 1946, стор. 17.

¹¹ Гвардия тыла, М., 1962, стор. 68—69.

¹² ААН УРСР, ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 521.

¹³ Там же, оп. 6, спр. 15, арк. 27; оп. 9, спр. 12, арк. 6; спр. 14, арк. 127, 128.

¹⁴ Труды Института черной металлургии АН УССР, т. I, К., 1946, стор. 35, 75.

Г. В. Курдюмов. Старший науковий співробітник інституту К. І. Ващенко розробляв теорію високоякісних модифікованих чавунів, яка допомогла підвищити міцність литих виробів, полегшити їх вагу і тим самим значно заощаджувати й знижувати вартість продукції. Завдяки цим перевагам високоякісний модифікований чавун з 1944 р. почав впроваджуватися на всіх заводах Народного комісаріату боеприпасів¹⁵. Важливі роботи оборонного значення проводив член Ради Наркомату танкобудування академік АН УРСР В. М. Свечников. Член-кореспондент (нині академік) АН УРСР І. М. Францевич успішно працював над удосконаленням системи запалювання в авіамоторах. Під керівництвом дійсного члена АН УРСР М. О. Лаврентьева для оборонних підприємств виконано ряд математичних досліджень прикладного характеру, зокрема розрахунок на динамічну і термічну стійкість впускного клапана авіадвигуна. Академік АН УРСР (згодом і СРСР) О. М. Динник своїми дослідженнями вніс вагомий вклад у розвиток артилерійської науки¹⁶.

Значну допомогу оборонній промисловості подали науковці Фізико-технічного інституту. Так, член-кореспондент (пізніше академік) АН УРСР А. О. Слуцкін удосконалив створену ним ще перед війною радіолокаційну установку. Наприкінці 1942 р. він побудував зразок радіолокатора з новими технічними даними. Члени-кореспонденти (згодом академіки) АН УРСР К. Д. Синельников й А. К. Вальтер та інші співробітники інституту розробили метод поліпшення роботи артилерійських оптичних приладів¹⁷.

Тісно пов'язували свою науково-дослідну роботу з потребами оборони країни хімічні інститути АН УРСР. Особливого значення в умовах війни набули дослідження їх в галузі будівельних матеріалів. Наприклад, академік АН УРСР П. П. Будников займався надтвердими цементами й вогнетривками, що використовувалися для спорудження оборонних об'єктів, польових укріплень. Під його керівництвом в лабораторії Башкирського науково-дослідного інституту будівельних матеріалів у стислі строки було освоєно виробництво керамічних деталей замість фарфорових для моторних заводів. Бригада в складі наукових працівників І. М. Безпалька і С. А. Берзона під керівництвом П. П. Будникова вивчала місцеву сировину для виготовлення спеціальних вогнетривких деталей.

Ряд робіт по реконструкції систем електро-, тепло- і повітропостачання на заводах і шахтах Уралу провів Інститут енергетики. На Кіровському машинобудівному заводі та одному танковому заводі успішно працювали старші наукові співробітники О. М. Мілях (нині член-кореспондент АН УРСР), Л. С. Шмугляков, А. Л. Матвеев, А. С. Єременко та ін. Чималий виробничий ефект мав розроблений професором А. Л. Матвеевим розрахунковий метод установлення норм при обробці металів різанням. На одинадцяти шахтах Челябінського та Копейського вугільних басейнів інститут допоміг удосконалити енергогосподарство, що привело до заощадження електроенергії¹⁸. Під керівництвом академіка АН УРСР В. М. Хрушова, а потім кандидата (нині доктора) технічних наук Л. В. Цукерника колектив інституту працював над питаннями підвищення сталості роботи електростанцій та

¹⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 1, од. зб. 9, арк. 90.

¹⁶ ААН УРСР, ф. 1, оп. 18, спр. 7, арк. 13, 14; оп. 6, спр. 14, арк. 105.

¹⁷ Там же, ф. 1-Л, оп. 240, спр. 1, арк. 61; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 864, арк. 147—149.

¹⁸ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 132, оп. 1, од. зб. 39, арк. 18, 22, 23, 34, 35; оп. 2, од. зб. 8, арк. 1; «Копейский рабочий», 22 жовтня 1942 р.

запобігання їх аваріям, що виникали у зв'язку із зростанням їх навантаження. Підсумовуючи діяльність Інституту енергетики за час перебування його в евакуації, бюро Копейського райкому партії 23 вересня 1943 р. відмічало, що «Інститут виконав велику за обсягом і важливу за оборонним і народногосподарським значенням науководослідну роботу, спрямовану на розв'язання актуальних завдань, висунутих оборонними підприємствами, вугільними шахтами й електростанціями Уралу»¹⁹.

Інститут гірничої механіки значно допоміг у налагодженні енергогосподарства підприємств гірничої промисловості Башкирської АРСР, а також золотодобувної промисловості Башкирії і Казахстану. Під керівництвом доктора технічних наук (нині академіка АН УРСР) Г. М. Савіна співробітники розробили метод механізації сортування й навантаження вугілля. З впровадженням цього методу зменшувалися кількість робочої сили у 3—5 разів і собівартість роботи в 3—4 рази. Науковці дали різним підприємствам та установам країни понад 200 консультацій²⁰.

Колектив Інституту чорної металургії під керівництвом члена-кореспондента (нині академіка) АН УРСР І. М. Францевича сприяв поліпшенню роботи Білорецького металургійного комбінату. На Новотрубному заводі науковці впровадили метод кисневого способу одержання високоякісного чавуну і сталі. Перші тонни високоякісної сталі дав у березні 1944 р. збудований за проектом члена-кореспондента АН УРСР В. Ю. Васильєва первенець металургійної промисловості Узбекистану²¹. В. Ю. Васильєв також розробив і впровадив на Ташкентському заводі ім. Ілліча метод одержання міді з кислених руд. Роботи директора інституту академіка АН УРСР М. В. Луговцова по підвищенню стійкості конструкцій доменних печей мали важливе значення для металургійної промисловості.

Учені Фізико-технічного інституту зробили значний внесок у розвиток металургійної промисловості Казахстану. Інститут налагодив тісні творчі й виробничі зв'язки з рядом підприємств кольорової промисловості: Чимкентським свинцевим заводом, Балхашським мідкомбінатом, Ачсайським, Ленінгорським та Алтайським комбінатами. Понад 60 підприємств одержали допомогу Інституту фізики і математики по впровадженню у виробництво сірчано-срібних фотоелементів і електроізоляційних матеріалів²².

На багатьох оборонних заводах країни був впроваджений фотоколориметричний метод визначення дозування алюмінієвих сплавів, розроблений Інститутом фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського. Метод давав можливість значно збільшувати точність одержуваних даних, заощаджувати реактиви, скорочувати тривалість аналізу. Інститут також удосконалював методи спектрального аналізу. Наслідки цих наукових досліджень були впроваджені на металургійних заводах-гігантах: Кузнецькому, Магнітогорському, Білорецькому та інших²³.

У зв'язку з тимчасовою німецько-фашистською окупацією ряду районів були втрачені важливі промислові центри важкої індустрії

¹⁹ ААН УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 12, арк. 6—7.

²⁰ Там же, оп. 6, спр. 14, арк. 133, 136; оп. 8, спр. 8, арк. 67; «Красная Башкирия», 11 квітня 1942 р.

²¹ Ш. Ульмасбаев и С. М. Слива. Индустриальное развитие Узбекистана за годы Советской власти, Ташкент, 1966, стор. 185.

²² Архів Інституту фізики, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 35—37.

²³ Архів Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського, ф. 1, оп. 1, спр. 29, арк. 2; спр. 41, арк. 8.

і важливого значення набув розвиток економіки Сходу країни з його невичерпними природними багатствами. Перед радянськими вченими постало завдання підняти ці багатства з надр землі і перетворити їх у грізну зброю боротьби з фашизмом. Значний внесок у виконання цієї програми зробили вчені Академії наук Української РСР. Широку роботу розгорнула організована в 1942 р. при Президії АН УРСР комісія в складі 15 осіб по мобілізації сировинних ресурсів Башкирії та Південного Уралу для потреб оборони. Комісію очолював віце-президент АН УРСР академік АН УРСР А. О. Сапегін, заступником якого був член-кореспондент АН УРСР Є. С. Бурксер. З метою широкого вивчення шляхів розвитку продуктивних сил і мобілізації енергетичних та мінерально-сировинних ресурсів досліджуваних районів при комісії були створені бригади, в роботі яких взяли участь учені інститутів геологічних наук, будівельної механіки, гірничої механіки, металургії, енергетики, хімії, фізичної хімії, ботаніки, зообіології, економіки.

Значний вклад у розширення сировинної бази кольорової промисловості Башкирії зробили вчені Інституту геологічних наук та Інституту хімії (академік АН УРСР В. О. Сельський, професори С. І. Назаревич й Я. А. Фіалков, кандидат хімічних наук М. С. Фортунатов та інші), які дослідили поклади бокситів В'язівського й Юрезанського родовищ, дуже важливих для виробництва алюмінію. З успіхом вивчав бокситові родовища Уралу академік АН УРСР В. І. Лучицький. Науковці Інституту геологічних наук провадили роботи по вивченню структури Ішимбайського, Стерлітамакського і Туймазинського нафтоносних районів у Башкирії. Ряд важливих геофізичних досліджень нових нафтоносних районів провів колектив учених під керівництвом академіка АН УРСР В. О. Сельського²⁴. Очолювана академіком АН УРСР Б. І. Чернишовим комплексна бригада науковців Інституту геологічних наук, Інституту енергетики та Башкирського геологічного управління вивчала вугільну базу Башкирії і Південного Уралу. Після детального дослідження вугленосних районів учені склали карту прогнозу вугленосності Південного Уралу, що допомогло відкрити Бабаївське родовище високоякісного вугілля. Значні роботи по вивченню бурого вугілля Кюургазинського родовища провели співробітники Інституту хімії на чолі з кандидатом технічних наук В. І. Кузнецовим.

Інститути Відділу біологічних наук Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни продовжували розробляти ряд важливих теоретичних проблем радянської біохімії, ботаніки, медицини. При цьому основна увага зверталась на розробку і впровадження нових лікувальних препаратів для потреб фронту. Інститут клінічної фізіології успішно виготовляв і впроваджував у практику госпіталей та лікувальних установ створену академіком О. О. Богомольцем сироватку АЦС, що прискорювала заживлення ран і переломів кісток. Її виробництво в інституті було налагоджено в надзвичайно короткий строк. Велика заслуга в цьому належить доктору медичних наук П. Д. Марчуку. Невдовзі інститут своєю сироваткою повністю забезпечував понад 200 лікувальних установ. У великій кількості її відправляли на фронт. Попит на сироватку дедалі збільшувався, а це збільшувало її виробництво. Так, у 1944 р. її виготовляли в кількості майже на 50% більшій, ніж у 1943 р. Тисячі листів надходили на адресу академіка О. О. Богомольця з проханням надіслати АЦС²⁵. За визначні заслуги в галузі науки і створення надзвичайно цінних лікувальних препаратів О. О. Бо-

²⁴ «Геологічний журнал», т. 27, 1967, вип. 1, стор. 7.

²⁵ Архів Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 40, 53, 67, 68; оп. 3, спр. 37, арк. 84.

гомольцю в 1943 р. було присвоєне звання заслуженого діяча науки Української РСР, а в січні 1944 р.— Героя Соціалістичної Праці.

У лабораторії Інституту біохімії АН УРСР під керівництвом академіка АН СРСР О. В. Палладіна в 1942 р. було досліджено роль вітаміну К в організмі людини й доведено, що з його допомогою можна припиняти кровотечі. Незабаром вітамін зарекомендував себе у фронтових і тилкових госпіталях, клініках як кращий на той час препарат для боротьби з кровотечами і прискорення загоєння ран²⁶. В Інституті клінічної фізіології розробкою проблеми боротьби з ускладненнями від ран (ранового сепсису) займався академік АН СРСР М. Д. Стражеско. Невтомно працював відомий радянський хірург-офтальмолог, академік АН УРСР В. П. Філатов, віддаючи всі свої сили і знання справі повернення зору пораненим воїнам Радянської Армії. Сотні операцій зробив він по пересадженню рогівки. Володимир Петрович також застосував метод пластики на круглому, або «повзучому» стеблі, що застосовувався для усунення наслідків поранень із значним ураженням тканини. Цей метод міцно ввійшов у практику госпіталів, клінік та інших лікувальних установ²⁷.

Науковці Інституту біохімії доктор біологічних наук професор В. В. Ковальський і старший науковий співробітник Л. І. Палладіна працювали над застосуванням водних екстрактів з консервованої шкіри для прискорення загоєння ран. Корисну роботу по освоєнню нових медичних препаратів провів член-кореспондент АН УРСР, доктор фармацевтичних наук, професор Я. А. Фіалков (Інститут хімії)²⁸.

Велика Вітчизняна війна поставила відповідальні завдання і перед ученими Відділу суспільних наук. Їх діяльність в умовах воєнного часу стала могутньою зброєю в справі ідейно-патріотичного виховання радянських людей. Вчені-історики підготували її видали перший том чотиритомного підручника «Історія України» для вузів, «Нарис історії України». В 1943 р. вийшов перший том «Наукових записок» Інституту історії і археології України АН УРСР. Велике виховне значення мали брошури і статті про героїчне минуле українського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення²⁹. Вчені Інституту економіки спрямували свою діяльність на вивчення народного господарства Башкирської АРСР, виконали важливу роботу по економічно-географічному дослідженню 15 адміністративних районів республіки і розміщення на їх території евакуйованих підприємств. Бригада науковців у складі академіків АН УРСР К. Г. Воблого, М. В. Птухи, Л. М. Яснопольського, члена-кореспондента П. О. Хромова та інших опрацювала тему «Народне господарство Башкирії і завдання мобілізації його ресурсів». Крім того, співробітники інституту розробили такі проблеми, як: «Трудові ресурси Башкирії», «Господарство Туймазинського району і перспективи його розвитку», «Місцеві ресурси Башкирії» тощо³⁰. Інститут мови і літератури працював над складанням «Російсько-українського словника», «Українсько-російського словника». Під керівництвом академіка АН УРСР О. І. Білецького створювалась «Історія української літератури».

²⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 1, од. зб. 9, арк. 90.

²⁷ Р. Є. Кавецький і К. П. Балицький. Назв. праця, стор. 58, 59.

²⁸ «Фармація», 1943, № 1, стор. 14; № 3, стор. 16, 17.

²⁹ В. Дядиченко. Семен Палій, Саратов, 1942; Ф. Шерстюк. Устим Кармелюк, М., 1943; М. Петровський. Максим Кривонос, Київ—Харків, 1944; М. І. Супруненко. Микола Щорс, Київ—Харків, 1945; М. Петровський. З героїчного минулого Києва.— «Українська література», 1942, № 3—4; М. Ткаченко. Іван Сірко.— «Українська література», 1943, № 1—2; Ф. Лось. Іван Гонта.— «Українська література», 1943, № 12; та ін.

³⁰ Наукові записки Інституту економіки, т. I, К., 1946, стор. 17.

У складі Відділу суспільних наук АН УРСР під час перебування в Уфі працювала велика група українських поетів, письменників, драматургів, композиторів, архітекторів, художників. Вони зробили великий вклад у справу оборони Радянської Батьківщини. В серії «Тил і фронт» вийшли книги віршів «Слово про рідну матір», «Світла зброя», «Велика година» поета-академіка М. Т. Рильського, збірка поезій академіка П. Г. Тичини. Численні вірші В. Сосюри були надруковані у збірках «В годину гніву» і «Під гул кривавий». Тематику Великої Вітчизняної війни розробляли у своїх творах І. Кочерга, Ю. Яновський, Н. Рибак та ін. Понад 100 акварелів і портретів створив професор О. О. Шовкуненко, 50 музичних творів написав композитор М. І. Вериківський. Оборонна тематика була в ті роки основною і в творчості П. О. Козицького, О. З. Мінківського, Г. Г. Верьовки. Всі ці твори кликали на боротьбу з ворогом, виховували почуття радянського патріотизму і глибокої поваги до героїчного минулого нашого народу.

Науковці Відділу суспільних наук провадили також широку громадсько-політичну діяльність, виступали з доповідями і лекціями серед трудящих, у військових частинах та госпіталях. Тільки за два роки перебування в евакуації таких виступів учених було близько 2 тис., з яких 840 припадало на долю співробітників Інституту історії і археології України³¹. Чимало науковців виїздили на фронт і у прифронтові міста. Так, протягом березня — липня 1942 р. доктор історичних наук професор М. Н. Петровський прочитав лекції на патріотичну тематику для воїнів Південно-Західного фронту, зробив 15 радіолекцій для партизанів та підпільників³². Ряд літературних вечорів і виступів для воїнів 2-го Українського фронту провела група письменників у складі П. Тичини, Ю. Яновського, В. Сосюри, Л. Смілянського. Ряд доповідей для українських партизанів зробив старший науковий співробітник Інституту мови і літератури Д. М. Косарик³³. Лекції науковців-суспільників завжди були сповнені палкої любові до свободи й незалежності Батьківщини, глибокої віри в остаточну перемогу над ворогом. У багатьох листах, що надходили на ім'я президента АН УРСР академіка О. О. Богомольця, звучать слова щирої подяки співробітникам Академії наук за їх допомогу в справі ідейного виховання радянських людей³⁴.

За два роки перебування в евакуації колектив науковців Академії наук УРСР опрацював понад 400 тем і проблем, подав дійову допомогу 300 оборонним, промисловим, господарським організаціям країни³⁵. Причому вся ця грандіозна робота була виконана колективом, майже в 6 разів меншим, ніж довоєнний. Багатогранна діяльність українських учених в евакуації була високо оцінена Комуністичною партією й Радянським урядом. Десятки науковців Академії були нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу, відмічені Державними преміями. Вчені Академії наук УРСР продемонстрували свою безмежну відданість Соціалістичній Батьківщині. Їх беззавітна праця була вагомим вкладом у зміцнення економічної могутності радянського тилу, в загальнонародну справу боротьби з німецько-фашистськими загарбниками.

³¹ ААН УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 8, арк. 4, 11; оп. 9, спр. 9, арк. 91; оп. 7, спр. 5, арк. 11, 12; оп. 18, спр. 7, арк. 44. (Підрахунки зроблено автором).

³² З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні, К., 1963, стор. 67.

³³ ААН УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 8, арк. 13.

³⁴ ААН УРСР, ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 1.

³⁵ А. А. Сапегін. Тематичний план Академії наук УРСР на 1943 рік, Уфа, 1943, стор. 3; «Правда Украины», 5 квітня 1944 р.

П. С. ДИШЛЕВИЙ

РОЛЬ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В ЗРИВІ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ (1941—1944 рр.)

22 червня 1941 р. почалася одна з найбільш руйнівних воєн в історії людства, в якій трудящі першої в світі країни соціалізму завдали ударним силам імперіалізму — фашистській Німеччині — нищівної поразки.

Найважливішою стратегічною метою третього рейху було захоплення важливих у воєнному й економічному відношенні західних районів Радянського Союзу¹, зокрема України, яка в 1940 р. давала продукції майже в два рази більше, ніж промисловість всієї дореволюційної Росії. Важка індустрія УРСР перевищила рівень 1913 р. більше ніж у 10 разів. Напередодні війни частка України в загальносоюзному виробництві становила: по видобутку вугілля — 50,5%, залізної руди — 67,6%, виплавці чавуну — 64,7%, сталі — 48,8%, виробництву коксу — 74,5%². Шляхом експлуатації робочої сили та використання сировинної бази Радянської України фашисти розраховували посилити військово-економічний потенціал Німеччини для успішного ведення війни проти СРСР.

Віроломно вдершись на територію Радянського Союзу, окупанти негайно почали чинити грабежі та насильства. В інтересах гітлерівської воєнної економіки грабувались фабрики й заводи, колгоспи та радгоспи, майно радянських громадян.

Великих втрат зазнало сільське господарство України внаслідок діяльності 250 німецьких фірм на чолі з фашистською державною монополістичною організацією — «Центральним торговельним товариством Ост по споживанню і збуту сільськогосподарської продукції». У жовтні 1944 р. начальник нацистської партійної канцелярії Борман у таємному листі Розенберга одержав підсумкові дані про результати грабежу окупованих територій СРСР: загарбники вивезли 9 200 тис. т зерна, 622 тис. т м'яса, 208 тис. т масла, 400 тис. т цукру, 1 075 тис. штук яєць, 3 200 тис. т картоплі, 141 тис. т насіння, 2 500 тис. т фуражу. Все це було доставлено у Німеччину в 1 418 тис. вагонах (довжина такого поїзда виявилася б в 12 разів більшою, ніж відстань від Москви до Берліна) та на кораблях тоннажністю в 472 тис. т³. Враховуючи, що окупована територія України становила 2/3 всіх захоплених ворогом областей Радянського Союзу, можна уявити, якою грандіозною була тут частка награвованого.

Однак ці дані не відбивають наслідків «хазяйнування» в окремих областях України румунських фашистів, збитків, заподіяних радянській промисловості як «Східною заготівельною компанією», що була підпорядкована фашистській державній машині, так і німецькими при-

¹ Записка Гітлера от 22 августа 1941 года о дальнейшем ведении войны против Советского Союза, — «Военно-исторический журнал», 1962, № 11, стор. 86, 88.

² Нариси Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 453—454.

³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 325—328; Альберт Норден. Уроки германской истории, М., 1948, стор. 222—223.

ватними капіталістичними фірмами. А скільки цінного майна і продуктів відправлено в посилках фашистською солдатнею, для якої мародерство було своєрідною доблестю! Адже тільки у вересні 1941 р. їх надійшло в Німеччину з Східного фронту кілька мільйонів.⁴

Економічна політика німецьких фашистів на українській землі відповідала їх цілям перетворення України на джерело постачання продовольства, вугілля, заліза та робочої сили. Мерзенні плани гітлерівців передбачали ліквідувати соціалістичну систему господарства і соціалістичну власність на засоби виробництва⁵, зруйнувати міста та села, винищити частину радянських людей, а решту обернути в рабство та насильно вивезти на примусові роботи до Німеччини.

Але український народ не став рабом німецьких юнкерів та монополістів. «Ми в тилу переконалися, — писав у своєму щоденнику секретар Чернігівського підпільного обкому партії М. Попудренко, — що народ, який уже звівся німецько-фашистської влади, ніколи не буде жити при цій владі»⁶.

Головною формою народного опору фашистам на тимчасово окупованій території була збройна боротьба радянських людей — партизанський рух. У радянській історіографії досить повно відображено військові подвиги народних месників у роки Великої Вітчизняної війни, але немає ще спеціальних праць, які б висвітлювали роль партизанського руху в зриві гітлерівських планів використання ресурсів загарбаних областей України для війни проти країни соціалізму.

На самому початку боротьби радянські партизани поряд з воєнними ударами по окупантах, виконуючи заклик Комуністичної партії, знищували все, чим міг скористатися ворог⁷.

Коли фашистам шляхом терору і грабежу вдавалося зібрати з населення поставки сільськогосподарської продукції, то й тут їх не минала справедлива кара. Восени 1941 р. Радянське інформбюро повідомляло про знищення народними месниками цілого ряду німецьких зсипних пунктів і продовольчих складів у Запорізькій та Одеській областях⁸.

На Житомирщині широко практикувались диверсійні акти на господарських об'єктах. Тільки в одному з районів області у серпні — вересні 1941 р. було здійснено 11 таких операцій: спалено нафтобазу в Осичках, продовольчий склад у Концєбі, млин у Саврані та ін.⁹ Широко розгорнули диверсійну діяльність партизани Чернігівської, Кіровоградської і Київської областей¹⁰. Знаючи, що кожен кілограм продовольства і фуражу, кожен кілограм пального, який потрапить в руки окупантів, буде використаний для продовження війни, вони закликали радянських людей саботувати економічні заходи німецьких окупаційних властей.

Центральний Комітет КП(б)У постійно спрямовував діяльність українських партизанів. Партійні організації загонів і з'єднань становили міцне бойове ядро, надавали стихійному пориву народних мас до відсічі загарбникам політичної цілеспрямованості й організованості.

⁴ К. Дубина. Варвари двадцятого віку, Саратов, 1942, стор. 11—12.

⁵ «Военно-исторический журнал», 1960, № 1, стор. 89—98.

⁶ М. Попудренко. Щоденник, К., 1949, стор. 69.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 111, арк. 20—21.

⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, Запорожье, 1959, стор. 67, 69; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, т. II, Одесса, 1949, стор. 132.

⁹ М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962, стор. 34.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 26, арк. 287; М. Попудренко. Назв. праця, стор. 40; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965, стор. 257.

Кожен з 14 875 комуністів-партизанів йшов у авангарді боротьби проти фашизму, був полум'яним політичним бійцем партії.

Форми і методи партизанської боротьби на тимчасово окупованій території були різноманітними: агітація населення саботувати заходи окупаційних властей, знищення фашистських чиновників та їх буржуазно-націоналістичних прихвостнів, розгром продовольчих баз і складів німецької армії, поліцейських кушів і жандармерії, зрив намірів ворога вивезти радянських людей і награване добро в Німеччину.

Безпосередній вплив на посилення народного опору в тилу ворога мали перемоги Радянської Армії на фронті. Розгром фашистських військ під Москвою, який розвіяв міф про їх «непереможність», сприяв активізації партизанського руху і діяльності партійного підпілля. На 15 серпня 1942 р. налічувалось уже 389 загонів народних месників, а на 1 вересня — 400¹¹.

Становище на фронтах влітку й восени 1942 р. і захоплення ворогом великих районів, економічно важливих для дальшого ведення війни, вимагали організації в тилу противника всенародного руху, який би зірвав його військові, економічні й політичні розрахунки. Тому Центральний Комітет партії розробив заходи дальшого розгортання народної боротьби. 31 серпня — 2 вересня 1942 р. в Кремлі було скликано нараду командирів і комісарів найбільших загонів і з'єднань, які діяли на окупованій території. У наказі Верховного Головнокомандуючого «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. вказувалось на головний напрямок дій — посилення політичної роботи серед населення окупованих районів і руйнування комунікацій в тилу ворога.

Через Український штаб партизанського руху (УШПР) ЦК КП(б)У встановив постійний зв'язок з усіма партизанськими загонами України і налагодив регулярне постачання їх зброєю, боеприпасами і необхідними кадрами військових спеціалістів. Результатом цієї великої організаторської діяльності Комуністичної партії було широке розгортання всенародного руху. Вже влітку 1942 р. на Україні майже не залишалось районів, де б не діяли партизани¹², а в кінці 1942 — на початку 1943 р. боротьбу з фашистами під керівництвом УШПР вели 6 з'єднань і 140 самостійних загонів¹³.

Обстановку в 1942—1943 рр. на окупованій території України яскраво змальовано в одному з партизанських документів того часу: «Запалав німецький тил., полетіли в повітря поїзди, містки, автомашини, водокачки, електростанції, млини. Спалювались склади, лісопильні заводи, деревообробні майстерні, державні маєтки. Бушуючий ураган руху партизанів, які піднімались на боротьбу, змітав сільські управи, молочні пункти, маслозаводи, сироварні, грабіжницькі німецькі лавки, лісництва... Німецькі обози, що посилались у села за хлібом, фуражем і м'ясом, не повертались назад, а потрапляли в руки партизанів. Народ перестав здавати німцям поставки, ходити на роботу»¹⁴.

Фашисти хотіли заморити голодом мільйони радянських людей. Про це говорилося в таємному звіті імперського міністерства в справах

¹¹ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'ко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 68, 85.

¹² Нариси Комуністичної партії України, стор. 476.

¹³ В. М. Мазило. Боротьба Комуністичної партії України за дальше розгортання партизанського руху на окупованій території України влітку і восени 1942 р., — Наукові праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, стор. 107—108.

¹⁴ Радянська Ровенщина 1939—1959 рр. Документи і матеріали. Львів, 1962, стор. 140, 142.

окупованих східних територій: «Населення не знає, чи буде воно ще жити завтра. Воно перебуває під загрозою голодної смерті»¹⁵.

Народні месники з метою перешкодити намірам гітлерівців виступили як організатори саботажу продовольчих поставок для німецької армії і захисники селян від фашистських каральних експедицій. Боротьба партизанів проти економічної політики окупантів поєднувалась з допомогою радянському населенню. На початку серпня 1941 р. у сс. Підлуби, Зольня, Мала Глумча на Житомирщині вони знищили групи фашистів, що відбирали у населення худобу й продукти¹⁶. У вересні 1941 р. в районі с. Копані Цюрупинського району на Херсонщині партизанський загін О. Ю. Гірського відбив у гітлерівців транспорт з награваними в колгоспників речами й продовольством і повернув їх радянським людям¹⁷. Особливо слід відзначити велику допомогу партизанів сім'ям червоноармійців¹⁸.

У районі дії з'єднання С. А. Ковпака його бійці збирали врожай разом з селянами і дбали про те, щоб кожна сім'я була забезпечена хлібом¹⁹. З'єднання О. Ф. Федорова давало на деякий час для потреб бідняків і безкінних середняків партизанських коней. А коли не вистачило посівного матеріалу, народні месники здійснили операцію «Насіння» і забезпечили ним селян²⁰. Хмельницький партизанський загін А. З. Одухи, визволяючи від фашистів районний центр Тернопільської області м. Шумськ, 9 квітня 1943 р. відібрав у фашистів і повернув селянам 200 т хліба, призначеного для відправки в Німеччину. Подібну операцію він провів у м. Суражі цієї ж області²¹.

Серйозну допомогу населенню окупованої території подали народні месники Кіровоградської області, які відняли у ворогів 55 тис. ц зерна, 7,5 тис. ц борошна, 200 ц цукру та багато інших продуктів. Вони врятували від фашистської каторги 120 тис. радянських громадян²². Ця діяльність значною мірою перешкодила фашистам здійснити варварські плани знищення народів нашої країни і підготовки «життєвого простору» для «арійських» есесівських поселенців.

Загарбникам не вдалось вивезти до Німеччини відбитого партизанами продовольства, що помітно вплинуло на постачання німецького тилу, його моральний дух і, отже, на боєздатність солдатів Східного фронту. А дії народних месників по визволенню від фашистської неволі тисяч радянських людей, які не хотіли працювати на німецьких окупантів (в той час у промисловості Німеччини не вистачало 2,5 млн. робітників)²³, зірвали також гітлерівські плани тотальної мобілізації і цим у великій мірі сприяли нашій перемозі над ворогом.

Радянські партизани виступали на тимчасово окупованій території України захисниками завоювань соціалізму, вони нещадно викорчували капіталістичні й поміщицько-куркульські елементи, які фашисти намагались відродити на нашій землі. Маєтки загарбників та садби їхніх прислужників палали на Львівщині, Київщині, Миколаївщині, Волині та Поділлі. Політична робота партії серед населення впливала на соціалістичну свідомість радянських людей, піднімаючи їх на масо-

¹⁵ Нюрнбергский процесс, т. I, М., 1957, стор. 320.

¹⁶ Т. Строкач. Наш позивний — свобода, К., 1964, стор. 29.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 111, арк. 19.

¹⁸ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Харьков, 1963, стор. 133, 162.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, од. зб. 16, арк. 37.

²⁰ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1964, стор. 594; його ж. Осганя зима, К., 1965, стор. 151—161.

²¹ З історії західноукраїнських земель, вип. 5, К., 1960, стор. 183.

²² Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни..., стор. 179—182.

²³ «Военно-исторический журнал», 1960, № 10, стор. 77.

ву боротьбу проти чужого і ненависного гітлерівського «нового порядку».

Самі вороги свідчили про постійну активність і велику дійовість партизанського руху. Як видно з документів гітлерівського командування, фашисти вже на початку 1942 р. визнавали, що народні месники не дають їм можливості використати економічні ресурси окупованої території, запровадити в життя фашистську «аграрну реформу» перешкоджають вивезенню награбованого²⁴.

Величезним військовим, політичним і економічним ударом по фашистах було створення «партизанських країв» у тилу ворога. Окупанти повністю втратили контроль над ними у Волинській, Ровенській, Житомирській і Сумській областях з населенням в 1 млн. чоловік²⁵ і не могли звітти одержувати податків, натуральних продовольчих поставок і робочої сили для відправки в Німеччину.

Зростання партизанського руху в другий період Великої Вітчизняної війни (19 листопада 1942 — кінець 1943 р.) — результат посилення партійного керівництва народною боротьбою і перемог Радянської Армії в битвах під Сталінградом і Курськом, що знаменували корінний перелом у ході війни. Тільки за січень — квітень 1943 р. чисельність українських партизанів зросла в два з половиною рази²⁶. Гітлерівці були безсилі перед лицем всенародного опору, який вони зустріли на радянській землі.

У боротьбі проти ворога месники, підтримуючи тісний зв'язок з місцевим партійним підпіллям, застосовували найбільш ефективну тактику з урахуванням конкретних умов. Якщо в лісових районах загони об'єднувались у великі партизанські з'єднання, то в степовій частині України діяли невеликі диверсійні групи, які організовували населення для масового саботажу, здійснювали розвідувальні завдання, чинили диверсії, перешкоджали вивозу молоді в Німеччину, проводили агітаційно-масову роботу, розповсюджували листівки.

За період тимчасової фашистської окупації підпільно-диверсійними групами Кіровоградської області було знищено 3 320 тракторів, 300 карбюраторів і 300 магнето до них, 1 602 комбайни, 1 846 дискових сівалок, 2 816 тракторних плугів, 71 локомобіль, 645 молотарок, 361 нафтодвигун, 800 радіаторів, 83 верстати та багато іншого цінного майна²⁷.

Партизани з'єднання № 1 Ровенської області не допустили вивезення з України близько 30 тис. т зерна, до 60 тис. т картоплі, до 12 тис. голів різної худоби, близько 420 тис. птиці, величезної кількості овочів, фруктів. Вони також не дали окупантам зібрати 60 млн. крб. податків і відправити на каторжні роботи в Німеччину понад 20 тис. радянських громадян²⁸.

У рік корінного перелому партизани Київщини спільно з підпільниками повністю паралізували фашистські органи влади на Подніпров'ї, розгромивши 229 поліцейських кушів, 252 районні й сільські управи, 48 гарнізонів противника²⁹ і знищивши 1 964 поліцаїв та інших зрад-

²⁴ «Военно-исторический журнал», 1960, № 7, стор. 92, 93—99; № 10, стор. 89.

²⁵ Л. Е. Кизя. Всенародная борьба украинского народа против немецко-фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украинской ССР, — Германский империализм и вторая мировая война, М., 1963, стор. 564.

²⁶ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1965, стор. 273.

²⁷ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни... стор. 179—182.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 1086. Листівка; Радянська Ровенщина 1939—1959 рр., стор. 153.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 27, арк. 272, 275, 276, 279, 289 (Сюди не ввійшли дані про дії підпільників і диверсійних груп Київщини, спрямовані на розгром фашистських органів влади і зрив їх заходів).

ників Батьківщини. Водночас було ліквідовано 528 заготівельних пунктів і «кооперативів», виведено з ладу 270 тракторів, організовано бойкот всіх заходів окупантів.

Окремо слід сказати про партизанські рейди. Найбільш відомий з них — Карпатський рейд з'єднання С. А. Ковпака у червні — вересні 1943 р., коли народні месники завдали ворогові великих втрат у живій силі та зруйнували його комунікації. Головний удар було спрямовано в економічний центр противника — нафтодобувні райони Дрогобицької області. Тут партизани висадили в повітря об'єкти нафтової промисловості: 40 вишок, 3 перегінні заводи, 13 сховищ на 2 290 т сировини, нафтопровід. Вони підірвали також 3 електростанції, 2 лісопильних і 2 спиртових заводи, 341 молочарню і сепараторний пункт, 11 маслозаводів, 82 фільварки і «лігеншафти», знищили 333 автомашини³⁰, 51 склад з продовольством і обмундируванням³¹.

З почуттям гіркого болю партизани нищили створене працею радянських людей, щоб не дати фашистському звірю відгодуватися українським хлібом, салом, цукром, скоріше очистити від окупантів священну радянську землю. «Боляче знищувати народне добро, — згадував С. А. Ковпак, — але закони війни жорстокі. Це потрібно, щоб послабити ворога, щоб прискорити перемогу»³².

Партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, О. Ф. Федорова, Я. І. Мельника та інші за рішенням ЦК ВКП(б) у 1942—1943 рр. здійснили рейди з північних районів України на Правобережжя — в південно-західну частину республіки. Ковпаківці з відібраного у ворога майна і продовольства, за далеко неповними даними, роздали населенню 1346 т хліба, 1037 т картоплі, 128 т солі, 11 т цукру, 55 ц масла, 1917 голів худоби, 5 тис. м мануфактури, 1 500 пар взуття³³ та ін.

Народні месники, очолювані О. М. Сабуровим, за сім місяців рейду повернули трудящим 952 тис. пудів зерна³⁴. Під час Степового рейду на південь України з'єднання М. І. Наумова роздало радянським людям 1 млн. ц борошна³⁵, а в січні — березні 1944 р. жителі західних областей одержали понад 1700 т різного зерна, 570 голів великої рогатої худоби, 424 свині, 1500 овець, 750 коней, 14 т цукру, 50 тис. л спирту та багато інших продуктів³⁶, відбитих у окупантів і націоналістичних банд. Партизани Вінницького рейдового з'єднання Я. І. Мельника, крім значної матеріальної допомоги населенню, визволили з неволі 23 500 радянських громадян³⁷.

Активним помічником Комуністичної партії в організації всенародного руху в тилу ворога був Ленінський комсомол. 26 тис. членів ВЛКСМ налічувалось в рядах народних месників. Комсомольці та молодь складали 60% партизанів України³⁸ і внесли гідний вклад у боротьбу українського народу проти фашизму. Так, внаслідок диверсійної діяльності комсомольці з'єднання А. З. Одухи знищили 12 фабрик і заводів, 18 тракторів, 21 молотарку, 18 локомотивів, 9 комбайнів, 16 автомашин, 20 віялок, 1 елеватор, а партизани О. Ф. Федорова —

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, од. зб. 3, арк. 275—277.

³¹ Сумская область в период Великой Отечественной войны..., стор. 216.

³² С. А. Ковпак. Поход в Карпаты, М., 1944, стор. 26—27.

³³ Сумская область в период Великой Отечественной войны..., стор. 274.

³⁴ І. Л. Дем'янчук. Партизанська преса України, К., 1956, стор. 54—55.

³⁵ Сумская область в период Великой Отечественной войны..., стор. 49.

³⁶ А. М. Федченко. Партизанское движение на Львовщине в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 — июль 1944 гг.), Автореферат диссертации, К., 1953, стор. 9—10.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 75, оп. 75—1, од. зб. 8, арк. 20.

³⁸ П. Тронько. Безсмертя юних, К., 1957, стор. 96.

14 нафтобаз, 12 складів з паливом і 17 продовольчих. На рахунку комсомольців, що боролись у рядах сабуровців, — 79 пошкоджених тракторів, 746 автомашин, 1 пароплав, 4 катери, 3 баржі, 50 комплектів рибальських сітей. Значної матеріальної шкоди завдали окупантам і молоді бійці-ковпаки³⁹.

Партизанський рух як складова частина всенародної боротьби проти фашистських поневолювачів значною мірою перешкодив їм використати для війни проти СРСР величезний економічний потенціал окупованих районів нашої країни. Це визнають і сучасні зарубіжні історики⁴⁰.

Немає міри, якою можна було б визначити варварство окупантів під час їх вигнання з радянської землі. 714 міст і 28 тис. сіл України лежали в руїнах, 10 млн. чоловік залишились без житла, 16 тис. підприємств втратила промисловість республіки. Народне господарство УРСР зазнало тільки прямих матеріальних збитків на суму в 28,5 млрд. крб.⁴¹ (в новому масштабі цін).

В період визволення Радянської України істотно змінились і завдання народної боротьби проти німецьких загарбників. Комуністична партія закликала партизанів, підпільників і всіх радянських людей перешкодити ворогові в здійсненні його тактики «випаленої землі». «Німці вивозять з фабрик і заводів найцінніше устаткування. Ховайте його від німців, закопуйте в землю цінні деталі і зберігайте їх. Прийде Червона Армія, і вам це устаткування буде необхідне для відбудови своїх заводів і фабрик...»⁴² — говорилося в зверненні Комуністичної партії та уряду СРСР до населення 22 вересня 1943 р.

Виконуючи наказ партії, загін О. Г. Назими разом з підпільниками перешкодив фашистам вивезти з Пирятинського й Чорнухинського районів майже 150 тис. ц зерна⁴³. Бійці Соболева, загін якого діяв між Хоролом і Кременчуком, не дали перевезти в Німеччину 4 тис. т хліба, 4,5 тис. голів великої рогатої худоби, 2,4 тис. коней, багато свиней і овець, а також велику кількість сільськогосподарських знарядь⁴⁴. У листопаді 1943 р. рішучих заходів вжили добре озброєні, організовані й навчені народні месники Одеської області, захищаючи від румунських фашистів соціалістичну власність і майно радянських людей⁴⁵.

Комуністи й комсомольці партизанських з'єднань і підпілля спиралися на широку підтримку місцевого населення тимчасово окупованої території. Боротьба народних мас у тилу і наступ частин Радянської Армії не дали змоги фашистам перетворити українську землю на пустилю.

Отже, українські партизани поряд з військовими ударами по ворогу, результатом яких було 465 тис. убитих і поранених гітлерівців та майже 5 тис. знищених ешелонів⁴⁶, зробили вагомий внесок у підірив його економіки на загарбаній території Радянської України.

Боротьбу народних месників у ворожому тилу, регулярних частин Радянської Армії на фронтах Вітчизняної війни доповнювали героїчні зусилля трудящих країни, які робили все можливе, щоб забезпечити економічну перемогу над ворогом. І фашистська господарська машина

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9—в, од. зб. 21, арк. 117, 118, 174, 201.

⁴⁰ Германский империализм и вторая мировая война, М., 1963, стор. 528.

⁴¹ П. Е. Шелест. Советская Украина на большом подъеме, — В большом наступлении, М., 1964, стор. 10.

⁴² Нариси Комуністичної партії України, стор. 507.

⁴³ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'яко, Назв. праця, стор. 196.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9—в, спр. 21, арк. 36—37.

⁴⁵ Одесса в Великой Отечественной войне..., т. II, стор. 153—154.

⁴⁶ Вторая мировая война, кн. 3, М., 1966, стор. 53.

забуксувала. Деякі буржуазні історики пояснюють це масовими нальотами англо-американської авіації. Проте такі твердження не витримують критики, бо самі гітлерівці визнають, що аж до середини 1943 р. їх військова промисловість не зазнала помітної шкоди від повітряних нальотів союзників⁴⁷. Але на той час фашисти фактично вже програли війну на Сході. І не останнє місце серед причин цієї поразки займає всенародний опір радянських людей, який сприяв погіршенню економічного становища Німеччини й прискорив її крах.

Дії радянських партизанів на тимчасово окупованій території УРСР залишили глибокий слід в історії другої світової війни і мали значний вплив на її кінцевий результат.

⁴⁷ Ганс Керль. Военная экономика и военная промышленность,— Итоги второй мировой войны. Сборник статей, М., 1957, стор. 378.

Х. С. ГУРЕВИЧ

**ПРО ІДЕЙНУ СПРЯМОВАНІСТЬ
«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ»
В КИЄВІ (1880—1881 рр.)**

1880 р. у Києві колишні чорнопередільці Є. М. Ковальська і М. П. Щедрін організували «Південноросійський робітничий союз». Про діяльність цієї організації є чимало літератури, але ідейне спрямування її досліджено недостатньо, оскільки автори побіжно торкалися його лише в кількох працях¹. У даному повідомленні робиться спроба дещо заповнити цю прогалину.

Відомо, що першою робітничою організацією в Росії був «Південноросійський союз робітників», заснований Є. Й. Заславським 1875 р. в Одесі. 1878 р. в Петербурзі створено «Північний союз російських робітників», з яким пов'язана діяльність відомих революціонерів-робітників С. М. Халтуріна і В. П. Обнорського. На відміну від них організаторами «Південноросійського робітничого союзу» були представники передової революційної інтелігенції, але відірваної від пролетаріату.

Це, безперечно, позначилось на політичній платформі союзу в перший період його діяльності. Так, у своїх спогадах з приводу цього Є. М. Ковальська писала: «Я поступово дійшла до висновку про необхідність висунути на перший план діяльності, з одного боку, економічний терор (він входив у програму «Чорного переділу», але на першому плані були бунти) як найбільш зрозумілий, що безпосередньо захищав інтереси мас, вимагав найменших втрат і піднісив революційний дух; з іншого боку, організацію робітничих союзів, члени яких переносили б з міст у свої села революційну роботу, і на першому місці — знов-таки економічний терор. Співчуття моїм поглядам я зустріла у чорнопередільця М. П. Щедріна, з яким недавно познайомилася...»².

Таким чином, Ковальська і Щедрін, як і всі народники, вважали, що робітники повинні бути посередниками між революційною інтелігенцією і селянством. Засновники «Південноросійського робітничого союзу» не розраховували, що організація зможе значно поширити свій вплив, а тому вважали за необхідне обмежитися міськими робітниками, бо, мовляв, «нам, нелегальним, було легше встановити зв'язки в місті, ніж на селі»³. Це положення організаторів союзу є яскравим свідченням того, що вони були діячами революційного народництва, яке зазнало поразки у здійсненні своїх планів на селі, а тому намагалось приєднатися до робітничого руху, не змінюючи своїх класових позицій.

Слід вказати на помилкові твердження окремих авторів щодо програми організаторів цього союзу. Так, К. А. Козлов у праці «Еконо-

¹ Южнорусские рабочие союзы, М., 1924, стор. 195—256; Е. Ковальская. Южнорусский рабочий союз, М., 1926; М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине, К., 1925, стор. 56—117.

² Южнорусские рабочие союзы, стор. 199.

³ Русская историческая библиотека, «Былое», № 5, вып. II, Ростов-Дон, 1906, стор. 150—151.

мические программы народнических и пролетарских организаций в России 70-х годов», опублікованій 1955 р., розглядаючи програму союзу, складену Ковальською і Щедріним, пише: «У програмі відзначається, що єдиним виходом з сучасного становища є революція. Цю революцію автори програми думають організувати силами пролетаріату, який спирається на селянство, а не виключно силами селянства, про що твердили народники» (стор. 12). Таке трактування ідейних поглядів засновників «Південноросійського робітничого союзу» політично невірне. К. А. Козлов намагається довести, ніби Є. М. Ковальська і М. П. Щедрін відводили пролетаріатові роль гегемона революції. Це спростовує Ковальська «Мета — зміна існуючого ладу на соціалістичний. Така зміна можлива лише шляхом народної революції. Передумови для такої у Росії є: громада, прагнення російського народу до комуні і самоврядування. Якщо в Росії революція відбудеться то тільки соціалістична. Народ підніметься лише за землю. Політичними вимоги йому малозрозумілі»⁴. Це положення відбиває ідейні погляди засновників «Південноросійського робітничого союзу». Вони, як і народники, орієнтувалися на громаду і комуні, а рушійною силою соціалістичної революції вважали селянство. У своїх спогадах, надрукованих 1924 р., Ковальська знов повертається до питання про роль пролетаріату в революційному русі. «Інтелігенції працювати на селі майже неможливо. Працювати серед міських робітників легше. Робітники, повертаючись у свої села, зможуть серед селян провадити таку програму дій»⁵⁻⁶. (Мова йде про програму «Південноросійського робітничого союзу». — Х. Г.).

Отже ідейна платформа киян свідчила, що вони лишалися на класових позиціях народницького «селянського соціалізму», пролетаріатові відводили другорядне місце у соціальному процесі.

Члени союзу С. Богомолец і У. Кашинцев склали нову програму, де вказували, що пропаганда серед робітників спрямована на підготовку з числа їх людей, які б змогли піти на село і провадити там роботу⁷. Цю програму Є. М. Ковальська читала у в'язниці, зробила ряд нотаток, але проти основного положення про провідну роль селянства у революції не заперечувала.

У другій програмі особлива увага приділялася роботі серед селян та інтелігенції, але замовчувалася політична боротьба. Політична свобода, як вказували члени «Південноросійського робітничого союзу», потрібна лише буржуазії та лібералам. Програма союзу не тільки не визнавала політичної боротьби, але ігнорувала пропаганду й агітацію серед робітників для підвищення їх політичного рівня. Ці програмні положення не поділяла більшість робітників, які входили до нього.

На цей час засновники «Південноросійського робітничого союзу» Ковальська, Щедрін, Богомолец, Кашинцев були у в'язниці. Союзу очолили П. Іванов і Н. Геккер. У своїх спогадах Н. Геккер писав, що П. Іванов любив ефекти і втручався в різні інциденти селян з поміщиками, направляв емісарів, які збирали на місцях сходи і читали «маніфести, оголошували всенародні ультиматуми (поміщикам. — Х. Г., від імені союзу, розповсюджували серед селян прокламації»⁸. Щодо автора цих спогадів, то він брав під сумнів доцільність та результативність ходіння в народ⁹. Н. Геккер організував у союзі робітничий

⁴ Южнорусские рабочие союзы, стор. 201.

⁵⁻⁶ Там же.

⁷ Южнорусские рабочие союзы, стор. 267.

⁸ «Заветы», 1913, № 7, стор. 47.

⁹ Там же, стор. 50.

центр з числа передових робітників. Про цей період діяльності союзу пише у своїх спогадах (з слів члена союзу робітника Доллера) Ковальська: «Частина робітників з центру союзу... була проти того, щоб висувати які б то не було вимоги, бо нам потрібен корінний переворот, а не часткове поліпшення. Більшість стояла за те, щоб союз висунув свої вимоги...»¹⁰.

Безсумнівно, що саме під впливом робітничого центру «Південноросійський робітничий союз» випустив прокламації про вбивство царя 1 березня 1881 р.

Так, у прокламації від 2 березня 1881 р. говорилося про те, що царя вбили соціалісти-революціонери, які помстилися за десятки шибениць і тисячі чесних душ, замордованих у в'язницях. Вони думали вбивством царя підняти народ. У прокламації висувалися вимоги, спрямовані на упорядкування фабричного законодавства, яке б захищало робітників від сваволі капіталістів. В ній говорилося про свободу слова, сходок і робітничої преси, союзів і асоціацій; про підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці. У прокламації від 14 березня 1881 р., направленій царю через Лоріс-Мелікова, політичні вимоги висловлені були більш чітко. Проте в цих прокламаціях не ставилося завдання повалення самодержавства і скликання Установчих зборів, про що говорилося ще 1879 р. у програмі «Народної волі».

Організатори «Південноросійського робітничого союзу» у своїй діяльності відстоювали так званий фабричний терор. У другій програмі союзу, зокрема, вказувалось, що робота серед робітничого населення повинна бути спрямована на застосування фабричного терору проти хазяїв та адміністрації фабрик і заводів.

Керівники союзу випускали листівки-звернення до адміністрації чи власників підприємств, в яких викривали їх зловживання, вимагали поліпшення умов праці. Такі листівки були направлені 17 серпня і 24 жовтня 1880 р. начальнику «Арсенала», спрямовані на поліпшення життя робітників. В них також було попереджено, що коли начальство їх не виконає, то союз судитиме його своїм судом¹¹. Так воно і сталося. Адміністрація «Арсеналу» не задовольнила вимог і суд союзу присудив завідуючого майстернями полковника Коробкова до страти, підготувавши заздалегідь, 4 грудня 1880 р., прокламацію про здійснення вироку; але його не було виконано. У спогадах Ковальської сказано, що терористичний акт не було виконано в зв'язку з тим, що серед членів союзу виникли з цього приводу суперечки: частина вважала його несвоєчасним, бо це б привело до смертних вироків заарештованих членів союзу. Н. Геккер з цього приводу пише, що «робітничий центр вирішив зовсім відмовитися на деякий час від фабричного терору і зосередити всі сили на пропаганді і агітації, та організації нових гуртків...»¹².

Таким чином, під впливом робітничого центру в останній період змінилася ідейна спрямованість діяльності союзу: від тактики фабричного терору стали переходити до систематичної пропаганди, агітації й організаторської роботи серед робітників. Можливо, в процесі дальшої роботи союз відійшов би від народницьких позицій, його засновників і керівників, але у квітні 1881 р. союз розгромила царська охранка.

¹⁰ Южнорусские рабочие союзы, стор. 243—244.

¹¹ Там же, стор. 277.

¹² «Заветы», 1913, № 7, стор. 51.

Якщо діяльність «Південноросійського союзу робітників» і «Північного союзу російських робітників» була першими кроками російського пролетаріату на шляху самостійної класової боротьби, то робота «Південноросійського робітничого союзу» — це остання спроба старого революційного народництва продовжувати своє життя шляхом приєднання до робітничого руху при збереженні вірності народницьким доктринам. Програма і тактика революційного народництва не відповідала завданням революційного руху, що народжувався в країні. Майбутнє було за єдиною правильною ідеологією революційного марксизму, який вивів пролетаріат Росії на широкий шлях боротьби та кінцевої перемоги.

Заслуга революційних народників полягає в тому, що в умовах самодержавної Росії вони виявили самопожертвування і своєю героїчною боротьбою розхитували царський трон, викликали глибоку повагу до себе широких трудящих мас, сприяли революційному вихованню російського народу.

Ю. Ю. Ф О М І Н

УКРАЇНСЬКІ ДОБРОВОЛЬЦІ В СЕРБЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1876 р.

70-і роки XIX ст. на Балканах були періодом найбільшого піднесення національно-визвольного руху південних слов'ян. Починаючи з 1875 р., селяни в Боснії і Герцеговині вели мужню збройну боротьбу проти регулярних турецьких військ. У квітні 1876 р. повстання спалахнуло в Болгарії. Самовіддана боротьба болгар, герцеговинців і боснійців проти турецьких поневолювачів викликала всенародне співчуття й підтримку в Росії та інших країнах. Під тиском громадськості уряд Сербії вирішив виступити в союзі з Чорногорією проти Туреччини, проголосивши своєю метою визволення пригноблених турками слов'янських земель. 18 червня 1876 р. Сербія, а 20 червня Чорногорія оголосили війну Туреччині. Хоч сербський народ з великим запалом вів боротьбу проти турецьких поневолювачів, недостатньо підготовлене, погано озброєне сербське військо почало зазнавати поразок. Учасник війни з турками літератор Петро Остоїч писав у листі від 8 березня 1876 р. відомому українському мовознавцеві П. Г. Житецькому: «...Наші вирішили вести війну до крайньої знемоги. Або повна автономія всіх сербських земель і племен, або повне, цілковите знищення народності сербської; іншими словами: «или слобода или смрт», або чесно жити, або чесно вмерти — ось девіз сербів і до цього часу. Сербів, незважаючи на деякі поразки і значні втрати, ще зовсім не занепади духом. Битися з турками до останньої краплі крові — це заповітні слова кожного серба»¹.

Широкі громадські кола Росії схвалювали справедливую визвольну війну Сербії і Чорногорії проти Туреччини і рішуче виступали за подання всебічної допомоги братнім слов'янським народам. Газети, що виходили на Україні, регулярно висвітлювали хід боротьби південних слов'ян проти численних і добре озброєних турецьких військ. Одеська газета «Новороссийский телеграф» 23 червня 1876 р. писала з приводу початку сербсько-турецької війни: «Побажаємо ж успіхів нашим одноплемінникам і будемо сподіватись, що справедливість визволення вісторжествує». Газета «Николаевский вестник» (м. Миколаїв) виступала за надання всім балканським слов'янам повної автономії і за ліквідацію турецького панування, розцінюючи це як необхідну умову міцного миру на Балканах. «Героїчні зусилля і жертви Сербії і Чорногорії,— відзначала газета,— не повинні, не можуть зникнути безслідно»².

Кращі представники української інтелігенції І. Я. Франко, М. П. Драгоманов, М. В. Лисенко, революціонери-народники з великим співчуттям ставились до боротьби балканських слов'ян за своє визволення. Частина народників вважала, що турецьке поневолення перешкоджає розвитку соціального руху серед південних слов'ян і, отже, необхідно підтримати їх боротьбу за національну незалежність. Інші, окрема ті, що групувались навколо газети «Вперед», недооцінюючи

¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, рукописний відділ, спр. І-48696.

² «Николаевский вестник», 24 серпня 1876 р.

значення національного питання й національно-визвольної боротьби південних слов'ян, стверджували, що війна Сербії і Чорногорії внаслідок панування князів і багатіїв не може насправді мати на меті народне благо і не приведе до здійснення ідеалів свободи й незалежності. Тому газета «Вперед» засуджувала тих революціонерів, що виявляли «теоретичну хиткість» і брали участь в сербсько-турецькій війні хоч і визнавала ширість громадського руху на допомогу сербам. Нідумку газети, добровольці з простого народу могли підготувати собі в ході війни з турецькими гнобителями до боротьби в майбутньому з справжню свободу³.

Український публіцист-демократ Ф. О. Василевський (Софрон Круть), який брав безпосередню участь у визвольній боротьбі південних слов'ян, критично оцінював внутрішню і зовнішню політику урядів Сербії та Чорногорії. Причини невдачі сербсько-турецької війни він вбачав у відсутності демократичних порядків у Сербії, а також у тому, що сербський та чорногорський князі й чиновництво прагнули не до справжнього визволення пригноблених турками слов'ян, а до розширення джерел свого збагачення⁴. Однак він, як і члени народницької групи «Вперед», недооцінював прогресивного значення війни Сербії й Чорногорії проти панування Туреччини на Балканах.

Самовіддана готовність російського, українського та інших народів Росії допомогти південним слов'янам яскраво виявилась у рухов добровольців на Балкани. Ще в 1875 р. окремі революціонери-народники та представники лівого крила українських громад нелегально діставались Боснії й Герцеговини⁵. Чимало народників брало активну участь в сербсько-турецькій війні 1876 р., що, на наш погляд, переконливо свідчить про зв'язок визвольного руху в Росії і на Балканах. Як зазначалось на сторінках газети «Вперед», до Сербії їхали «не окремими одиницями, а цілими гуртками»...⁶ З народницького гуртка, що діяв у Миколаєві, вирушили Волошенко, Дзвонкевич, Бальзам та ще кілька чоловік. Студент Новоросійського університету І. Ф. Волошенко був поранений у бою з турками. Після повернення на батьківщину він став активним народовольцем і згодом був засуджений до 10 років каторги⁷.

15-річним підлітком брав участь у національно-визвольній війні південних слов'ян молодий революціонер К. Ф. Багряновський. Згодом він був засуджений до каторжних робіт на 6 років 8 місяців. Студент політехнічного інституту Ф. М. Юрковський, що перебував під наглядом поліції в Севастополі, самовільно виїхав до Одеси, а звідти — у Сербію. Пізніше він став організатором і учасником викрадення з Херсонського губернського казначейства понад 1,5 млн. крб. для потреб революціонерів, за що військовий суд засудив його до 20 років каторжних робіт⁸.

Член київської Молодої громади О. О. Волькенштейн, звинувачений у політичній неблагонадійності, утримувався під вартою, але б

³ О. І. Дей. Українська революційно-демократична журналістика, К., 1967, стор. 59; Архів М. Драгоманова, т. I, Варшава, 1938, стор. 145; Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, М., 1961, стор. 399—409.

⁴ Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами Львів, 1905, стор. 145—146.

⁵ Ю. Ю. Фомін. Українська громадськість і повстання в Герцеговині та Боснії, «Український історичний журнал», 1965, № 8.

⁶ Освобождение Болгарии..., т. I, стор. 431.

⁷ М. Ф. Фроленко. Собрание сочинений, т. 2, М., 1932, стор. 94; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 182, арк. 515, 520.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 164, арк. 210, 212, 279; спр. 175, арк. 172; ф. 442, оп. 237, спр. 67, арк. 6—9; ф. 385, оп. 1, спр. 92, арк. 42, 42 зв.

відпущений на поруки. Влітку 1876 р. він достроково закінчив медичний факультет Київського університету і добровільно вступив до сербської армії. Учасниками сербсько-турецької війни були діяльні члени Молодої громади лікар Ф. Винниченко і студент Київського університету М. Драгневич та ін.⁹

Після початку війни рух добровольців став масовим, сотні і тисячі людей виявляли готовність взяти участь у боротьбі братніх слов'янських народів за своє визволення. Для царських властей та привілейованих верств поява великого числа добровольців з народу була несподіванкою.

В південно-західній Україні центром руху добровольців став Київ. Сотні бажаючих приходили до місцевого слов'янського комітету, товариства Червоного хреста, у товариство лікарів і в редакцію газети «Киевлянин». Проте жодна з цих установ не вважала за можливе очолити цю справу¹⁰. Її взяла до своїх рук організація української буржуазно-ліберальної інтелігенції, яка співчувала національно-визвольній боротьбі південних слов'ян — Київська громада. На початку серпня 1876 р. члени громади — викладач військової гімназії В. Л. Беренштам, педагоги О. П. Лоначевський-Петруняка і Ю. Ю. Цветковський, доцент Київського університету М. П. Толочинів з дружиною і член Київського слов'янського благодійного комітету С. В. Завойко утворили так званий волонтерський комітет, який збирав кошти для відправки добровольців у Сербію¹¹.

Цей комітет швидко набув популярності. Щодня сюди з'являлися десятки людей з проською допомогою їм поїхати в Сербію. Газета «Киевлянин» з цього приводу відзначала: «Не створення гуртка або комітету... викликало волонтерів, але саме було майже силоміць викликане волонтерами: їх була вже ціла стіна в той час, коли особи, які спрямовують тепер рух, у своїй касі ледве нараховували 250 крб. Протягом 3 днів записано було до 200 чоловік і майже стільком же відмовлено». В. Беренштам у листі до М. П. Драгоманова повідомляв 8 вересня 1876 р., що до комітету звертається щонайменше 1 тис. чоловік, з яких відправлено лише 150. За свідченням Ю. Цветковського, керований членами громади волонтерський комітет самочинно діяв від імені Київського слов'янського комітету¹².

На початку вересня 1876 р. волонтерський комітет відрядив у Белград свого представника, члена лівого крила Київської громади студента М. І. Драгневича. На нього було покладено обов'язок не тільки підтримувати зв'язок з українськими добровольцями в Сербії, але й знайомити сербів з українською національною культурою, а також поширювати серед сербів і добровольців-українців заборонені в Росії видання. Він діяв за вказівками М. П. Драгоманова. Згодом Київський слов'янський комітет уповноважив М. І. Драгневича бути його белградським представником¹³.

У Києві, як і в інших містах, комітет подавав допомогу на поїздки до Сербії переважно особам, що пройшли військову службу. Кожному добровольцеві видавалась білизна, чоботи, шапка, кожух, ковдра і гроші — рядовим по 60 крб., офіцерам — 100 крб. Проїзд залізницею до

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 826, спр. 141, арк. 4, 7, 11; Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 14, 63, 197, 350, 353.

¹⁰ «Киевлянин», 2 вересня 1876 р.

¹¹ Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 64, 145, 179 (листи В. Л. Беренштама, М. В. Лисенка і М. П. Старицького).

¹² «Киевлянин», 2 вересня 1876 р.; Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 66, 205.

¹³ Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 66, 146; «Киевлянин», 20 листопада 1876 р.

кордону дозволявся безкоштовно. Добровольці вирушали з Києва партиями двічі на тиждень — по вівторках і п'ятницях, оскільки з Кишинева поїзди за кордон відходили тільки двічі на тиждень¹⁴. З 20 серпня по 24 вересня 1876 р. з Києва виїхало 11 партій добровольців — всього 233 чоловіки, з них 49 офіцерів, 24 юнкери, 145 солдатів і 15 чоловік — за власні кошти. На відправку добровольців комітет витратив 15 810 крб. 94 коп. з суми громадських пожертвувань¹⁵.

Як свідчать архівні матеріали, переважну більшість добровольців складали тимчасово відпускні та відставні солдати, селяни, робітники, міщани. Багато з них були неписьменні. Проте, як згадував В. Беренштам, «у наших робітниках і солдатах я зустрів безкорисливість, чесність, готовність жертвувати собою, сім'єю і власністю за справу, яку вони вважають святою...» В серпні 1876 р. у Києві закордонні паспорти отримали: відставні рядові І. С. Бондаренко, Ф. М. Лесницький, М. Бездольний, Г. Олександров, С. І. Мінько, П. Тарасенко, відпускний рядовий Г. М. Рудяк, селянин Радомишльського повіту Є. Садовський, Прилуцького повіту — С. Проценко, с. Плоске Сквирського повіту — О. В. Ковальський, слюсарі Козятинського депо Києво-Брестської залізниці І. Віц, І. Вознесенський і Н. Ридигер та інші¹⁶.

У вересні з Києва вирушили до Сербії відставні унтер-офіцери І. Седих, М. Г. Григор'єв, Я. Прокоф'єв, рядові В. Желіховський, І. І. Присяжнюк, Р. Захаров, І. Безребрий, Д. Гордієнко, С. Кузьменко, Г. Бондар, селянин Звенигородського повіту І. Сокирко, Сосницького повіту Т. Л. Бондаренко, Прилуцького повіту М. М. Цибенко, І. Й. Яценко, М. Майстренко, М. С. Полонський, К. О. Василенко, Г. І. Щербак, Кролевецького повіту О. Швед, Мглинського повіту І. Рожківський, Чернігівського повіту М. С. Буглак, Ф. К. Пузевич, солдатський сил з м. Прилук Я. І. Миронов та багато інших. Жителі м. Києва відставний солдат Петро Котенко та його дружина Марія, продали своє майно і на початку вересня виїхали до Сербії, чоловік — волонтером, а дружина — сестрою-жалібницею¹⁷.

Значну групу серед добровольців складали офіцери різних військових частин, які виходили у відставку. Деяким з них доводилося приховувати від командування справжню мету виходу у відставку. З першою партією київських добровольців 20 серпня 1876 р. вирушив у Сербію за власні кошти відомий український поет і етнограф І. І. Манжура. Він заслужив глибоку повагу багатьох простих добровольців тим, що роз'яснював їм мету поїздки, читав і співав для них, відзначався хоробрістю¹⁸.

Потік добровольців до Сербії починався не лише з Києва. З Одеси їх виїхало близько 2 тис. В це число входили не тільки місцеві жителі, але й ті, що приїздили з усіх кінців Росії. Діяльну участь в організації і відправці загонів добровольців брали віце-голова прав

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 55, арк. 1—2; ф. 1475, оп. 1, спр. 324, арк. 1; спр. 467, арк. 1.

¹⁵ «Києвлянин», 20 листопада 1876 р.

¹⁶ Архів М. Драгоманова, т. 1, стор. 65; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 38 арк. 7; спр. 39, арк. 5—7; спр. 40, арк. 6; спр. 44, арк. 1—3; спр. 47, арк. 6; спр. 49, арк. 4; спр. 50, арк. 10—11; спр. 56, арк. 6—7, 14—15.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 58, арк. 11, 15; спр. 59, арк. 1—11, 16—18, 25—26, 30—32; спр. 60, арк. 21—24; спр. 61, арк. 8—23, 36; спр. 62, арк. 19—22, 25; спр. 64, арк. 13; спр. 69, арк. 13—15, 19—20; ф. 1475, оп. 1, спр. 235, арк. 14; «Києвлянин», 4 листопада 1876 р.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 39, арк. 29—31, 35; спр. 43, арк. 4—7; спр. 54, арк. 3—8; спр. 54, арк. 3—9; спр. 57, арк. 4—7, 22, 23, 26, 31; Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2, оп. 104, спр. 467, арк. 1—2; «Києвлянин», 28 серпня, 11 вересня 1876 р.

ління Одеського слов'янського товариства С. Вучетич, секретар правління В. Орлов, голова місцевого управління товариства піклування про поранених і хворих воїнів К. Базілі, серб О. Зорич. Як і в Києві, склад добровольців за соціальним станом, віком, національністю був дуже різноманітний¹⁹.

Активний діяч болгарської еміграції в Росії Т. М. Мінков, який завідував у Миколаєві учбовим закладом для південнослов'янських дітей, писав 29 липня 1876 р. керівнику Московського слов'янського комітету І. С. Аксакову: «Не знаю, чи є в Росії таке місто, де можна б знайти стільки добровольців, що бажають битися за свободу слов'ян, скільки їх у Миколаєві, заселеному здебільшого відставними офіцерами і нижніми чинами — учасниками Кримської війни. Були б тільки у мене кошти, я міг би, запевняю вас, відправити досі не менше 1 тис. чоловік, оскільки до мене щодня приходять 15—20 чоловік»²⁰. Наприкінці липня 1876 р. першим добровольцем з Миколаєва виїхав до Одеси відставний поручик М. А. Дергаченко, а 18 серпня — ще п'ятеро: чорноморці — унтер-офіцер Солопов і матрос Постригайлов, драгунський унтер-офіцер Гребньов, солдат Ніколаєв та син священника 20-річний І. Курдиновський. 15 вересня миколаївці проводжали ще 16 чоловік, переважно відставних солдатів²¹.

Ялтинський слов'янський гурток на зібрані кошти вирядив до Сербії 38 чоловік. Пізніше цей гурток надіслав у Белград 300 крб. для допомоги добровольцям. Наприкінці серпня з Сімферополя виїхало 20 добровольців на кошти власника місцевої бібліотеки Берга, а 5 вересня — ще 13 унтер-офіцерів на кошти місцевого відділення товариства піклування про поранених воїнів²². З Харкова перші добровольці службовець П. П. Горох, відставний офіцер Жилінський і Станіславський виїхали на початку липня 1876 р. Відправкою добровольців у Харкові займалась громадська комісія по збору пожертвувань, очолювана лікарем Є. М. Костенком. 28 серпня вирушило 15 офіцерів, унтер-офіцерів і юнкерів. 2 вересня харків'яни проводжали в Сербію другий загін, до якого входили 10 відставних офіцерів, 8 унтер-офіцерів, 19 рядових та 6 «різничинців», не знайомих з військовою службою. Один з них селянин Герасим Никифоров поїхав за свої власні кошти, ще й дав 135 крб. на потреби загону. 20 вересня з Харкова виїхав уже п'ятий загін добровольців у кількості 40 чоловік²³.

З Катеринославської губернії також виїздили добровольці на громадські кошти. 27 серпня 1876 р. звідси виїхали мічман Балтійського флоту В. Луцький, який вийшов у відставку, і звільнений у запас молодий фельдфебель саперного батальйону І. Шрамченко. З Олександрівська на зібрані повітовою земською управою кошти було відправлено 1 вересня Віссаріона Онуфрієва та Єгора Башинського. З 2 на 3 вересня Катеринославський комітет допомоги балканським слов'янам проводжав загін добровольців під командою відставного капітана Сальникова. Іншу групу — 69 чоловік очолив землевласник

¹⁹ С. А. Никитин. Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах, М., 1960, стор. 320; «Одесский вестник», 24 серпня 1876 р.; «Новороссийский телеграф», 20 серпня 1876 р.; Одеса, 1794—1894. К столетию города. Одеса, 1895, стор. 776; ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 112, арк. 19; ф. 192, оп. 1, спр. 96, арк. 55.

²⁰ Освобождение Болгарии..., т. I, стор. 313.

²¹ Миколаївський обласний державний архів, ф. 230, оп. 1, спр. 9880, арк. 1; «Николаевский вестник», 17, 19 серпня, 16 вересня 1876 р.

²² «Одесский вестник», 19 вересня 1876 р., 18 січня 1877 р.; «Новороссийский телеграф», 1(13) вересня 1876 р.

²³ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 3, оп. 265, спр. 139, арк. 28—29; «Харьковские губернские ведомости», 29 серпня; 5, 12 і 19 вересня 1876 р.; «Николаевский вестник», 14 жовтня 1876 р.

А. А. Белокрисін. Жителі с. Кримського Слов'яносербського повіту зібрали гроші на дорогу вчителів сільської школи, вихованцеві медицинової академії Н. Ф. Хуцєву-Бакрадзе. 14 вересня з Мелітопольського повіту вирушили 14 добровольців, з них 11 колишніх солдатів, двоє селян-чоловіків і одна жінка²⁴.

В м. Прилуках на початку вересня 1876 р. було сформовано загін добровольців з 16 чоловік. Кошти на його спорядження пожертвували селяни ряду волостей Прилуцького повіту. До загону входили відставні офіцери П. М. Мокрицький, П. І. Маркевич, О. В. Хелмський і солдати І. М. Дешпилер, С. Лепьохін, прилуцький міщанин І. П. Соверніченко та кілька селян. Один із збирачів пожертвування К. Могилевський писав 9 вересня громадському діячу, лібералу, великому землевласнику Г. П. Галагану: «Якби бог допоміг ще зібрати грошей, а то щогодини приходять більше і більше бажаючих». Загін добровольців 8 вересня виїхав з Прилук до Києва, а звідти 14 вересня з допомогою волонтерського комітету — до Сербії²⁵.

Багато бажаючих вступити добровольцями до лав сербської армії виявилось в Чернігівській губернії. В липні 1876 р. поручик Нікітін-дворянин Запольський з дружиною виїхали до Сербії, одержавши до допомоги від Чернігівської міської управи після подання ними «надійних рекомендацій». 21-річний Петро Ковбаса — прикажчик з Чернігова — відбув 24 серпня разом з третьою київською партією добровольців. 6 вересня в Києві одержав закордонний паспорт жителі м. Козельця відставний штабс-капітан Г. Й. Бонч-Осмоловський. Чернігівська міська управа 12 вересня відрядила загін добровольців у кількості 22 чоловіки (за іншими даними — 24): селян, міщан та дворян, витративши на його спорядження 1592 крб. з суми зібраних пожертвувань²⁶.

Рух добровольців знаходив свій вияв також в організації санітарних загонів і польових лазаретів для подання медичної допомоги пораненим сербським і російським воякам. У липні 1876 р. в м. Харкові за ініціативою місцевих лікарів І. Дерев'янка, А. Подреза і М. Шабельського почав формуватися санітарний загін. За короткий час, з 17 по 26 липня, з допомогою широкої громадськості було зібрано 4024 крб. 69 коп., багато медикаментів, перев'язочних засобів та інструментів. До складу загону увійшли лікарі І. Дерев'янка і А. Подрез, фельдшери П. Барабашов, Г. Гершовський, Лисевич і А. Новицький, сестри-жалібниці — дружина Подреза Олена, Г. Меншикова і селянка Д. Шевченко. Загін виїхав до Сербії 27 липня. 17 серпня з Харкова вирушив другий санітарний загін у складі трьох лікарів: С. П. Алфєєва, О. Ф. Пудзиновича і Л. Ф. Шульца, шести фельдшерів: П. Голубцова, Н. Кравченка, Д. Кондратьєва, С. Митряшина, І. Сементковського і Б. Червинського, а також 12 добровольців, які не були медиками. Харківська комісія по збору пожертвувань витратила на його відрядження 3755 крб.²⁷

У Києві ініціатива в організації санітарних загонів належала товариству лікарів. В розпорядження товариства надійшло для цієї

²⁴ «Николаевский вестник», 7, 9 вересня 1876 р.; «Одесский вестник», 16, 18 і 22 вересня 1876 р.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 61, арк. 1—6, 39; спр. 62, арк. 17—18, 23, 24, ф. 1475, оп. 1, спр. 251, арк. 1, 2, 2 зв.; спр. 467, арк. 1; «Киевлянин», 14 вересня 1876 р.; Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 11, 12.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 43, арк. 1—3; спр. 66, арк. 7—8, 11; «Особое приращение к Черниговским губернским ведомостям», 20 листопада 1877 р.; «Киевлянин», 28 серпня 1876 р.

²⁷ ХОДА, ф. 3, оп. 265, спр. 139, арк. 3, 10 зв., 11, 27, 31—35; «Харьковские губернские ведомости», 30 липня, 22 серпня, 11 листопада 1876 р.

мети від окремих осіб і організацій 8 096 крб. Перший загін вирушив 12 серпня у складі добровольців-лікарів Барського, Сливчанського, Циммерберга і Миловидова та фельдшерів Мощинського, М. Фойницького і Л. Шеболдаєва. У вересні 1876 р. до Сербії відбув польовий похідний лазарет на 40 ліжок. До складу медичного персоналу ввійшли доцент Київського університету, завідуючий хірургічною госпітальною клінікою О. С. Яценко, лікар-ординатор П. Герасимович, фельдшери П. Стеценко, С. Калининенко, І. Белоус, слухачка жіночих курсів при Петербурзькій медико-хірургічній академії Г. Шатова, аптечний фельдшер В. Аленников, сестри-жалібниці Євдокія і Тетяна Милович. В Сербію прибули також відомі хірурги доценти Київського університету С. П. Коломнін і О. Х. Ринек²⁸.

В Одесі санітарний загін, утворений товариством лікарів і місцевим правлінням товариства піклування про поранених і хворих воїнів, очолив хірург міської лікарні Б. Б. Клеберг. До складу загону входили лікарі Коколан, який перед цим уже кілька місяців працював в цетиньєнському госпіталі в Чорногорії, Дукельський і Філіпович, двоє студентів-медиків В. Москаленко і П. Скліфосовський, а також фельдшери, провізор і сестри-жалібниці. 21 серпня загін вирушив з Одеси в Белград²⁹. 29 серпня 1876 р. з Чернігова виїхав санітарний загін, що складався з двох лікарів А. А. Ващенко-Захарченка і П. В. Щиткова, а також фельдшерів Титова, Ходасевича і студента 3 курсу медичного факультету Олександрова. Разом з ними було відправлено 9 воїнів-добровольців³⁰.

Для характеристики руху добровольців загалом важливе значення мають мотиви їх участі в сербсько-турецькій війні. Хоч серед добровольців були деякі особи, що їхали в Сербію заради пригод, нагороди чи з інших особистих мотивів, основна їх маса, передусім робітники, селяни, трудова інтелігенція, щиро прагнула допомогти братам-слов'янам в їх справедливій національно-визвольній боротьбі. Так, наприклад, газета «Новороссийский телеграф» 31 липня 1876 р. повідомляла, що проста селянка Харківської губернії Домникія Крамська за власні гроші поїхала до Сербії доглядати поранених і хворих воїнів. Вчитель П. М. Щербина з с. Саяни Таврійської губернії, пропонуючи свої послуги санітара в лазареті, заявив: «Звісно, про будь-яку винагороду не може бути й мови. Був би невимовно вдячний за куток і харчі...»³¹

Теплі проводи, повсюдно влаштовувані громадськістю, стверджували, що народ вважав добровольців борцями за свободу і справедливість. В. Беренштам в одному з листів писав М. Драгоманову: «Волонтерам, які відправляються, публіка висловлює найглибше співчуття — на вокзалі неймовірна тиснява, слова «Живію», «Слава», «Ура», такі, яких я раніше не чув, в карнавки кидають багато грошей; лунають вигуки «за свободу», «за свободу слов'ян», «за сербів», «за Україну», «за Київ», «за київських волонтерів»³².

Відсутність повних відомостей, на жаль, не дає можливості точно визначити загальну кількість добровольців з Росії. За словами росій-

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 60, арк. 1, 2, 4, 11, 12, 16—19; ф. 707, оп. 42, спр. 33, арк. 61—65, 67, 70, 73, 78; оп. 43, спр. 17, арк. 71; ф. 263, оп. 1, спр. 11, арк. 202; КОДА, ф. 2, оп. 192, спр. 593-а, арк. 87; «Киевлянин», 14 серпня, 7, 30 вересня 1876 р.

²⁹ «Одесский вестник», 17, 20 і 21 серпня 1876 р.

³⁰ Чернігівський обласний державний архів, ф. 142, оп. 1, спр. 3, арк. 34—35, спр. 9, арк. 1, 2, 5; «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям», 20 листопада 1877 р.

³¹ Освобождение Болгарии..., т. I, стор. 303.

³² Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 66; «Киевлянин», 7 вересня 1876 р.

ського генерала М. Г. Черняєва, під його командуванням в Сербії билось 2452 російських добровольці, з них 646 офіцерів³³. За свідченням «Петербургских ведомостей», з 20 липня по 15 жовтня 1876 р. через Румунію в Сербію пройшло 3537 добровольців³⁴. Згідно з офіційними даними слов'янських комітетів, вони відрядили 4303 добровольців. Але й ці дані не зовсім точні. За висновком відомого радянського слов'янознавця С. О. Нікітіна, загальне число добровольців складало близько 5 тис. чоловік³⁵. Приблизно половину з них становили добровольці з України. У ході війни зміцніла бойова співдружність російських, в тому числі й українських, і сербських бійців, що пліч-о-пліч, не шкодуючи своїх сил і життя, билися в лавах сербської армії. Чимало з них загинуло або одержало поранення. За проявлену в боях відвагу сотні добровольців було нагороджено сербським урядом³⁶.

Широкого визнання набула діяльність санітарних загонів. 1-й Харківський загін, очолюваний лікарем І. М. Дерев'янком, на початку серпня 1876 р. розгорнув госпіталь у м. Парачині. До листопада 1876 р. в госпіталі перебувало на лікуванні 238 чоловік, а понад 800 чоловікам було подано першу медичну допомогу або зроблено перев'язку. За самовіддану роботу І. М. Дерев'янка був нагороджений сербським орденом — Таковським хрестом³⁷. 1-й Київський санітарний загін діяв у м. Батачині, а також обслуговував сербські війська в районі Деліграда, Джуниса і Каноніка³⁸. Одеський санітарний загін розгорнув лазарет у м. Убі. З початку вересня до від'їзду загону 10 листопада 1876 р. в лазареті лікувалося близько 100 хворих. Крім того, амбулаторно — близько 400 чоловік. Особливо багато було хворих на переміжну пропасницю. Майже весь персонал загону теж перехворів на цю хворобу³⁹. Під час жорстоких боїв медичний персонал санітарних загонів був на перев'язочних пунктах в діючих військах, де подавав першу допомогу пораненим.

Безсумнівно, військова і санітарна допомога добровольців з Росії не могла вирішити долю сербсько-турецької війни, але вона значно зміцнила сили слов'янських братів і дозволила продовжити боротьбу на два місяці⁴⁰. В ході війни добровольці допомогли укомплектувати сербську армію досвідченими кадрами офіцерів і унтер-офіцерів, внаслідок чого зміцнилась дисципліна і зросла боєздатність сербських військ, сформованих переважно з ополченців. Добровольці були прикладом для молодшої сербської армії, її вчителями бойової справи. Хоробрість і мужність російських воїнів-добровольців, самовідданість і майстерність лікарів та обслуги санітарних загонів заслужили глибоку вдячність сербського народу. В їх особі він бачив безпосередню безкорисливу підтримку і співчуття народів братньої Росії. Свідченням вдячного відношення сербського народу до російських добровольців може бути лист директора Белградського вищого реального учи-

³³ «Славянские известия», Спб., 1907, № 8, стор. 668. Приблизно таку ж цифру (до 3 тис. чоловік) наводять В. Г. Карасьов у «Истории Югославии», т. I, М., 1963, стор. 490.

³⁴ «Одесский вестник», 28 жовтня 1876 р.

³⁵ С. А. Никитин. Назв. праця, стор. 319—320.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 54, арк. 8; КОДА, ф. 2, оп. 104, арк. 25; оп. 15, спр. 58, арк. 3, 43; «Киевлянин», 14, 21 жовтня, 4, 30 листопада 1876 р.; «Одесский вестник», 18 вересня 1876 р., 18 січня 1877 р., та інші.

³⁷ «Харьковские губернские ведомости», 7 вересня, 21 грудня 1876 р.

³⁸ «Киевлянин», 28 серпня, 23 листопада 1876 р.

³⁹ «Одесский вестник», 21 вересня, 8 жовтня, 20 листопада 1876 р.

⁴⁰ П. А. Ге й с м а н. Славянский крестовый поход, Спб., 1902, стор. 36.

лища М. Миловука до секретаря Харківського комітету допомоги слов'янам Н. Балліна, в якому він писав: «Добровольці з Росії б'ються в перших рядах наших військ. Їх геройська кров зволожує сербську землю, багато з них полягло і покійся в сербській землі. Російські лікарі та їх помічники роблять всюди все, що людям можливо зробити, щоб полегшити страждання поранених і вилікувати їх рани. Турецька навала жахлива, але нас втішає і підбадьорює думка, що Росія та її герої нас захистять»⁴¹. Член Петербурзького слов'янського комітету П. Толстой згадував про свою тритижневу поїздку до Сербії: «В усіх класах суспільства, як урядових, так і приватних, я зустрів глибоке співчуття до Росії, яке головним чином було викликано появою там добровольців. Це залишило незабутнє глибоке враження»⁴².

Певну оцінку діяльності добровольців дав М. П. Драгоманов. В статті «Чиста справа вимагає чистих засобів» він писав: «...Сто разів шановні вони, щоб не привело їх туди, бо вони понесли туди свої голови, яких, як відомо, у людей лише по одній»⁴³. Поряд з тим він вважав необхідним враховувати різний соціально-політичний склад добровольців. У відомій статті «Турки внутрішні і зовнішні» Драгоманов зазначав, що серед добровольців були люди, які щиро і свідомо бажали послужити справі народної свободи, але не знали, що їм робити в Росії. На допомогу сербам також чесно й щиро йшли селяни і значна частина солдатів. Проте на чолі добровольців стали генерали та уповноважені столичних слов'янських комітетів з числа реакційних елементів або, як їх називав Драгоманов, «бурбонів»⁴⁴. За свідченням очевидців, вищі офіцери і генерали нерідко проявляли самодурство і жорстокість відносно добровольців, а також сербів і болгар. Серед деяких добровольців, особливо офіцерів з оточення генерала Черняєва, мало місце пияцтво і грубе поводження з сербськими солдатами⁴⁵. Ці негативні сторони поведінки частини добровольців у Сербії, як цілком вірно підкреслював Драгоманов, були породжені суспільно-політичним ладом царської Росії. Але оцінюючи в цілому участь добровольців у сербо-турецькій війні, Драгоманов вважав, що вона сприяла зміцненню тісних зв'язків народів Росії з південними слов'янами⁴⁶.

Близькі до цього погляди на рух добровольців висловлював Ф. О. Василевський в своїх «Записках українця з побуту між полудневими слов'янами». Він відзначав, що саме добровольці з трудового народу, селяни і солдати, були «найліпшими помічниками сербів». Вони швидше, ніж офіцери навчилися сербській мові, зуміли близько зійтись з сербами і підтримували з ними щирі дружні відносини⁴⁷.

Слід врахувати, що царський уряд займав двоїсту позицію у питанні про поїздку добровольців до Сербії. З одного боку, він не міг не зважати на велике піднесення громадського руху в країні⁴⁸. З іншого боку, уряд намагався обмежити кількість добровольців. Наприкінці серпня 1876 р. цар заборонив видавати закордонні паспорти «нижнім чинам», які перебували у запасі та безстроковій відпустці. Згодом перестали видавати закордонні паспорти і офіцерам до одержання ними

⁴¹ «Харьковские губернские ведомости», 12 вересня 1876 р.

⁴² Освобождение Болгарии..., т. I, стор. 588.

⁴³ М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. 2. Париж, 1906, стор. 21.

⁴⁴ Там же, стор. 33.

⁴⁵ А. Н. Хвостов. Русские и сербы в войну 1876 г., СПб., 1877, стор. 11, 36; А. Фелькнер. Славянская борьба. 1875—1876. СПб., 1877, стор. 283, 286.

⁴⁶ М. Драгоманов. Назв. праця, стор. 65—66.

⁴⁷ Софрон Круть. Назв. праця, стор. 148.

⁴⁸ Софрон Круть. Назв. праця, стор. 149.

наказу про відставку. Звільнення ж їх у відставку було тимчасово припинено. Нарешті, цар заборонив формування дружин або інших добровільних загонів для відправки на Балканський півострів, про що в таємному порядку було дано вказівки губернаторам⁴⁹. Царські власті з підозрінням ставились до тих, хто повертався з Сербії. Міністерство внутрішніх справ і 3-тє відділення розіслали на місця таємні циркуляри про встановлення за такими людьми суворого поліцейського нагляду, мотивуючи це тим, що деякі особи, яким було заборонено в'їзд до Росії (очевидно, йшлося про революціонерів-народників), скористалися документами добровольців. На практиці нагляд поліції встановлювався навіть за особами, документи яких не викликали будь-якого сумніву⁵⁰.

Після тяжкої поразки сербської армії при Джунисі наприкінці жовтня 1876 р. та внаслідок дипломатичного втручання Росії між Сербією і Туреччиною було укладено угоду про перемир'я. Добровольці почали повертатись додому. В листі до газети «Српске Новине» вони висловили сербському народу подяку за братерський прийом. Слов'янські комітети могли подавати допомогу на проїзд до кордонів Росії лише тим добровольцям, які виїздили до Сербії також на кошти цих комітетів. Отже багато добровольців змушені були самі шукати засобів для повернення додому. Російські консули повідомляли про це царський уряд. Але цар вважав, що це справа слов'янських комітетів. Піклуванням про поранених і хворих добровольців нерідко займались окремі особи за власною ініціативою. В Одесі, наприклад, завдяки зусиллям Є. І. Любарської і А. С. Ходкевич, було створено притулок, де прибулі добровольці могли одержати їжу й переночувати. Лікар Ф. Ф. Гангелін влаштував у ньому на свої кошти аптеку і подавав медичну допомогу пораненим. За час існування притулку, з вересня 1876 р. по лютий 1877 р., ним скористалось майже 1 тис. чоловік⁵¹.

Рух добровольців, що спирався на підтримку широкої громадськості, наочно продемонстрував братерську солідарність народів Росії з південнослов'янськими народами і був одним з важливих етапів допомоги в їх боротьбі за остаточне визволення від чужоземного ярма, сприяв дальшому розвитку і зміцненню віковичної дружби між народами-братами.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 236, спр. 62, арк. 9, 12—14, 17; КОДА, ф. 2, оп. 190, спр. 409-6, ч. I, арк. 38—39, 97, 99.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 96, арк. 111; КОДА, ф. 2, оп. 104, спр. 481, арк. 1—2, 4 зв., 5—8.

⁵¹ «Одесский вестник», 7, 18 листопада, 1 грудня 1876 р., 22 лютого, 9 березня 1877 р.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

**ПРО ЛОКАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ
В КУЛЬТУРІ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

Пізній палеоліт — заключна епоха стародавнього кам'яного віку, яку більшість дослідників датує часом близько 40—15 тис. років тому, займає особливе місце в історії людського суспільства. Вона виразно демонструє досягнення людства, здобуті за сотні тисячоліть в різних галузях життя. Це була епоха вже досить розвинутого мисливства і поширення значної осілості населення, високого рівня обробки каменю і кістки, появи первісного мистецтва і релігійних вірувань, формування людини сучасного фізичного типу. В добу пізнього палеоліту складається найдавніша суспільно-економічна формація — первіснообщинний родовий лад.

Однією з характерних особливостей цієї епохи було існування виразних відмінностей в розвитку культури населення окремих великих територіальних зон Старого Світу; зокрема європейської прильодовикової та середземноморсько-африканської¹, що відрізнялись своїми фізико-географічними умовами. Останні тоді істотно впливали на господарську діяльність населення і в значній мірі визначали її характер. Широкий розмах археологічних досліджень в Центральній та Західній Європі, і особливо в Радянському Союзі, здійснених у післявоєнні роки, дозволив досить твердо встановити, що, наприклад, в багатьох районах європейської зони, яка простягалась від Біскайської затоки до Уральських гір, як і в інших зонах, існують в межах окремих суцільних територій то більші, то менші групи пізньопалеолітичних пам'яток, дуже близьких між собою. Водночас за рядом ознак вони досить відмінні від таких же груп пам'яток, розташованих на інших територіях. Такі відмінності між групами пам'яток однієї зони пов'язані з різночасністю та специфічними умовами їх існування і носять локальний характер. Завдяки цьому в пізньому палеоліті Європи, наприклад, вдається виділити тепер ряд окремих культур та їх різновидностей.

Разом з тим встановлено, що однакові чи дуже близькі пізньопалеолітичні культури або їх варіанти нерідко існували одночасно на різних територіях, часом досить віддалених. І навпаки, в одних і тих же місцевостях були поселення різних пізньопалеолітичних культур або їх різновидностей. Ці поселення інколи навіть змінювали одні одних на місцях окремих стоянок в різні проміжки часу.

Подібні явища можна пояснити фактом міграції окремих груп пізньопалеолітичного населення в межах тієї ж самої зони або з однієї з них до іншої.

В деяких територіальних областях кожної з цих зон виявлені великі групи стоянок пізнього палеоліту. Вони бувають досить близькими, часом подібними, навіть цілком чи частково ідентичними між собою за багатьма специфічними рисами матеріальної культури. До таких рис належить, зокрема, характер мистецьких творів, форма кре-

¹ С. Н. Замятин. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода, — Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия, т. XVI. М.—Л., 1951, стор. 89 сл.

мінного інвентаря та особливості його обробки, спосіб влаштування житлових і побутових комплексів тощо. Багато дослідників вважає можливим розглядати ці особливості як етнічні і навіть етнографічні ознаки окремих пізньопалеолітичних областей, населених спорідненими родовими об'єднаннями людей. Вирішення питань про характер і територіальні межі таких етнокультурних областей є важливим засобом проникнення в далеке минуле людства і висвітлення історії окремих груп найдавніших родових общин.

Велике значення для розробки цієї теми мають результати багаторічних досліджень пізньопалеолітичних пам'яток на території України та сусідніх з нею областей Східної Європи.

Встановлено, наприклад, що ці пам'ятки в Східній Європі, як і в інших місцях, зосереджені окремими групами на відособлених суцільних територіях. Вони відомі, зокрема, в Середньому Придніпров'ї і Середньому Придністров'ї, в степовому Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, на Волині й в Криму. Не всі вони однаково вивчені. Різняться вони між собою й характером матеріальних залишків, що свідчить про певні відмінності в розвитку культури деяких груп стародавнього населення на території України в пізньопалеолітичну епоху.

Одна з найбільш значних груп пам'яток цієї доби зосереджена в Середньо-Дніпровському басейні, що охоплює територію по середній течії Дніпра та його притоках — Прип'яті, Тетереву, Ірпеню, Росі, Сожу, Десні, Супою, Сулі та інших — в межах України, частково райони Білорусії, Брянської і Курської областей РРФСР.

Найбільш ранньою серед них є Радомишльська стоянка на Житомирщині. На стоянці виявлені залишки невеликих, наземних, округлих і овальних в плані (розміром $4-5 \times 3$ м) жител, подібних до чумів і наметів. На їх місці виявлені скупчення великих кісток мамонта, що в свій час були використані як будівельний матеріал. По краю скупчень знайдено найбільші з кісток — черепи, тазові та кінцівки, які служили для побудови нижньої частини стін житла. В центрі лежали лопатки і бивні мамонта. Ними обкладали похилі стіни домівок. Поряд з житлами були ями-сховища, заповнені відсортованими кістками тварин — сировинним матеріалом для виробничих і побутових потреб; вогнища та місця обробки кременю й кістки — виробничі центри. Характерною особливістю кремінного інвентаря Радомишльської стоянки є наявність в ньому виробів муст'єрських форм, при значному переважанні, проте, пізньопалеолітичних. Серед останніх найбільш типові й численні серединні різці, в тому числі багатофасеткові, кінцеві скребки, зокрема високих форм, великі вістря, в тому числі ріжучі, та пластини з ретушшю по краях. Зустрічаються й різці бокового типу. Знаряддя виготовлені з пластин і відщепів, переважно досить масивних і значних за розмірами. Пізньопалеолітичний інвентар Радомишльської стоянки близький до інвентаря ранніх стоянок так званої орін'якської культури. Муст'єрські вироби представлені всіма характерними формами — дисковидними нуклеусами, склотими з них підтрикутними відщепами і пластинами, гостроконечниками і скреблами. Зустрічаються також кремінні вироби перехідних форм.

Все це дозволяє віднести Радомишльську стоянку до ранньої, так званої орін'яко-солотрійської пори пізнього палеоліту і розглядати її як своєрідну перехідну пам'ятку одного з шляхів переростання муст'єрської культури в пізньопалеолітичну². Радомишльська стоянка не

² І. Г. Шовкопляс. Палеолітична стоянка Радомишль, — Археологія, т. 16, К., 1964, стор. 89—102; його ж. Радомишльська стоянка — пам'ятник початку пори пізнього палеоліту, — Стратиграфія і періодизація палеоліту Восточної і Центральної Європи, М., 1965, стор. 104—116.

має собі прямих аналогій серед вже відомих пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи. Найближчою до неї є стоянка на Куличівській горі в околицях м. Кременця Тернопільської області. Для знайденого там кремінного інвентаря також характерне співіснування тих же пізньопалеолітичних (оріньякських) і мустьєрських форм. (Дослідження М. І. Островського).

Близькою до Радомишльської за характером кремінних виробів, хоч і пізнішою від неї за часом, є Пушкарівська I стоянка на високому правому березі Десни біля с. Пушкарі Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Тут виявлені залишки трьох жител (розміром $4 \times 4,5$ м), подібних до чумів, розташованих безпосередньо одне біля одного. В свій час вони мали спільну землю присипку навколо нижньої частини стін, про що свідчить неглибока западина (розміром $12 \times 4,5$ м), заповнена великими кістками мамонта, якими укріплювалися похилі стіни. Деякі великі кістки, зокрема черепи, стояли майже вертикально по краю западини — раніше ними були обставлені нижні частини стін жител.

Серед кремінних знарядь праці є серединні різці, скребки, скребловидні інструменти, пластинки з затупленим краєм. Найбільше різноманітних вістер, у тому числі ріжучих, переважно у вигляді великих пластин, оброблених ретушшю на кінці і по краях, близьких до таких же з Радомишльської стоянки. Серед кістяних виробів цікаві заготовки для невеликих двобусинних гудзиків-застібок з бивня мамонта³.

За Пушкарівською I стоянкою йде в часі дуже близька до неї за характером матеріальної культури стоянка в с. Ключи Щорського району на Чернігівщині. Серед її кремінних знарядь також переважають різноманітні вістря на ножовидних пластинах, в тому числі ріжучі, аналогічні пушкарівським, різці серединного і бокового типів, кінцеві скребки, пластинки з затупленим краєм. Значну кількість кремінних виробів в Ключах, як і в Радомишлі та Пушкарях, становлять також ножовидні пластини з ретушшю і слідами роботи на краях.

За названими слідує у часі пізньопалеолітична стоянка в м. Новгород-Сіверському та Погон поблизу с. Пушкарі. Перша з них розташована на виступі правого берега Десни, на місці виходу на поверхню великих брил пісковики, які де-не-де утворювали досить значні навіси. Можливо, що саме вони й служили місцем проживання мешканців стоянки⁴. Серед кремінних знарядь заслуговують на увагу великі ріжучі вістря, більш досконалі порівняно з вістрями, виявленими в Пушкарях та Ключах. На стоянці знайдено ребро мамонта, орнаментоване лінійними нарізками, а також частину людського черепа з обрізаними краями⁵. Цікавий крем'яний інвентар Погону⁶.

Всі ці стоянки від Радомишля до Погони можуть бути об'єднані в одну групу пам'яток ранньої, так званої оріньяко-солотвейської пори пізнього палеоліту Середньо-Дніпровського басейну. Вони відносяться до різних її етапів і мають виразні риси спадкоємності в розвитку крем'яного інвентаря та ряду інших сторін матеріальної культури від більш ранніх форм до пізніших. Цікаво відзначити, що

³ П. И. Борисковский. Палеолит Украины.— Материалы исследования по археологии СССР, № 40, М.—Л., 1953, стор. 176—228.

⁴ П. П. Ефименко. Первобытное общество, К., 1953, стор. 453.

⁵ І. Г. Підоплічко. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ,— Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947, стор. 65—100.

⁶ М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Погон.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далі — КСИИМК), вып. XXXI, М.—Л., 1950.

названі пам'ятки Середньо-Дніпровського басейну істотно відрізняються від стоянок орін'яко-солотрійської пори інших територій, наприклад, Середнього Дону і Середнього Придністров'я. Це дає підстави виділити їх в окрему групу пам'яток, що являють собою місцевий середньодніпровський (радомишльський) варіант розвитку культур ранньої пори пізнього палеоліту в Східній Європі.

Більш численну і ще виразнішу групу пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну становлять стоянки мадленської пори. Найбільш відомою серед них є повністю досліджена Мізинська стоянка на Десні (Коропський район Чернігівської області)⁷. Тут було п'ять господарсько-побутових комплексів. Кожен з них складався з невеликого наземного житла, одного чи кількох виробничих центрів, скупчень кісток тварин та ям-сховищ, де зберігались запаси сировинних матеріалів і великих заглиблених вогнищ поза житлами. Як і на інших пізньопалеолітичних стоянках, для спорудження жител використовували великі кістки мамонтів та роги північних оленів. Нимищення їх дозволило відтворити первісне житло. Воно мало вигляд досить високої наземної будівлі типу чуму народів Крайньої Півночі. Її основа — каркас — була з дерев'яних жердин, похило закріплених по краю підлоги своїми нижніми кінцями і зведених вгору до купи. Каркас вкривали шкурами тварин. Для укріплення стін і покрівлі та утеплення житла використовували кістки тварин. У так званих виробничих центрах знайдено значні скупчення кременів і уламків кісток на різних стадіях їх обробки.

Серед 4,5 тисяч різноманітних кремінних знарядь — багато бокових, серединних і кутових різців, кінцевих і бокових, вигнутих і ввігнутих скребків, ріжучих вістер різних розмірів, кінцевих, бокових і кутових проколов, мікрорізців, рубальних, в тому числі сокировидних знарядь, великих і середніх ножовидних пластин, зокрема ретушованих по краю, дрібних затуплених пластинок тощо.

Серед виробів з кістки і рогу є наконечники дротиків, клиновидні і молотковидні інструменти, рукоятки для кремінних знарядь, проколки, голки, двобусинні гудзики-застібки та ін.

Популярність Мізинської стоянці принесли твори палеолітичного мистецтва. Це — перш за все скульптурні фігурки з бивня мамонта, здебільшого прикрашені заглибленим лінійним (геометричним) орнаментом, в тому числі досконалими узорами меандру. Більшість з них є стилізованими (схематизованими) зображеннями людей — жіночих статуетками, характерними для матриархального родового суспільства пізньопалеолітичної епохи. Геометричним, в тому числі й меандровим орнаментом прикрашені також браслети з пластин мамонтових бивнів та їх уламки і заготовки. Винятковий інтерес мають знахідки Мізині великих кісток мамонта, прикрашених лінійним фарбовим рисом, який виконано червоною вохрою, змішаною з кістковим жиром.

Широко відомою ранньомадленською пам'яткою Середнього Придніпров'я є й Кирилівська стоянка в Києві (нижній культурний шар). На її площі зустрінуті залишки кількох невеликих наземних жител типу радомишльських, пушкарівських і мізинських, місця обробки кременів і кістки, вогнища та скупчення кісток тварин.

Крім характерних для цього часу крем'яних знарядь, найбільш цікавим серед речових знахідок є уламок бивня мамонта із складним різьбленим геометричним зображенням, в якому окремі дослідни-

⁷ І. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965.

вважають можливим виділити обриси голови водоплавного птаха з довгим дзьобом, річкової черепахи, хвиль на воді та інших об'єктів⁸. За складом і характером культурних залишків до числа ранньомадленських пам'яток Середньо-Дніпровського басейну належать також Чулатівська I стоянка поблизу м. Новгород-Сіверська та Супонівська в околицях м. Брянська на Десні, Єлисейовицька і Юдинівська стоянки на Судості (права притока Десни) в межах Брянської області та Юровицька поблизу м. Мозиря на Прип'яті (Білорусія). До середини мадленської пори можуть бути віднесені Тимонівська стоянка на Десні в околицях м. Брянська та, напевно, виявлена недавно Курська стоянка на р. Сеймі.

Другою половиною мадленської пори слід датувати значну групу стоянок лісостепових районів Середнього Придніпров'я — Гінцівську на Полтавщині, Добранічівську на Київщині та Межирицьку на Черкащині. Перша з них розташована біля с. Гінці Лубенського району Полтавської області. Залишки її складалися із значних скупчень кісток великих тварин на місцях довгочасних жител, ям-сховищ з тваринними кістками, заглиблень для вогнищ в житлах і поза ними, місць обробки різних знарядь. Кремінний інвентар стоянки відзначається невеликими за розмірами знаряддями — різцями (переважно бокового типу), кінцевими, округлими і подвійними скребками на уламках пластин, ріжучими вістрями, проколками та пластинками з ретушю по краю. Кістяні вироби представлені наконечниками дротиків, проколками і голками. Зібрано багато кісток тварин та уламків мамонтових бивнів з орнаментальними нарізками. Культурний шар стоянки складається з відокремлених горизонтів, які свідчать про повторність заселення її місця первісними людьми⁹.

Добранічівська стоянка в Яготинському районі Київської області за характером культурних залишків дуже близька до Гінцівської. На ній розкопані цікавий господарсько-побутовий комплекс, що являв собою невелике наземне житло, стіни якого обставлялись черепами та іншими великими кістками мамонта, яму-сховище, значне заглиблення для вогнища поза житлом, заповнене обгорілими кістками тварин, вугіллям і золюю, та місце обробки кременю і кістки¹⁰.

На стоянці в с. Межирич Канівського району Черкаської області розкопані залишки довгочасного житла, аналогічні мізинським і гінцівським. Схожий їх крем'яний і кістяний інвентар. В житлі й поза ним розташовані вогнища і місця обробки кременю. (Дослідження І. Г. Підоплічка). До цієї групи пам'яток належать також багато в чому дуже близькі до них за характером культурних залишків стоянки Чулатів II і Бугорок на Десні поблизу м. Новгород-Сіверська (Чернігівщина) та Довгинецька і Клинецька — на р. Норинь поблизу м. Овруча (Житомирщина).

Кінець мадленської доби і всієї пізньопалеолітичної епохи в Середньо-Дніпровському басейні представлений Фастівською стоянкою (Київська область). На відміну від попередніх, на ній не знайдено вже рештків довгочасних жител та інших значних господарсько-побутових комплексів. Це було, напевно, короточасне, сезонне стійбище

⁸ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья. — Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. I, М., 1901, стор. 753—754; Ф. К. Вовк. Магдаленське майстерство на Україні. — Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. 46, Львів, 1909, стор. 3—8.

⁹ І. Ф. Левицький. Гонцівська палеолітична стоянка. — Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947, стор. 197—247.

¹⁰ И. Г. Шовкопляс. Добраничевская палеолитическая стоянка. — КСИИМК, вып. 59, М., 1955, стор. 32—45.

мисливців на мамонтів, що водилися в широкій долині р. Унави (при тока Ірпеня). На стоянці виявлені залишки вогнищ у вигляді скупчень перегорілих і обпалених кісток мамонта та поряд з ними — місця обробки кременю. Крем'яні знаряддя — невеликі різці, округлі і по двійні скребки та пластинки з затупленим краєм, близькі до гінцівських і добранічівських¹¹.

Зіставлення пам'яток матеріальної культури стоянок мадленсько-пори в Середньо-Дніпровському басейні свідчить про близькість спільності їх між собою. Так, наприклад, Мізинська, Кирилівська, Єлисейовицька, Супоневська, Юдинівська, Гінцівська, Добранічівська, Межирицька, Чулатівська II і Довгинецька стоянки мають дуже схожі і навіть ідентичні залишки невеликих наземних жител, споруджених з застосуванням великих кісток мамонтів, зокрема черепів, нижній щелеп, кінцівок і лопаток; на Мізинській, Чулатівських I і II, Гінцівській, Добранічівській, Межирицькій, Фастівській та деяких інших стоянках зустрінуті виразні сліди виробничих центрів — місця обробки кременю й кісток тварин; Мізинська, Супоневська, Єлисейовицька, Чулатівська I, Гінцівська, Добранічівська, Межирицька стоянки мають однакові форми основних виробів з кістки і рогу — молотковидні і клиновидні інструменти, наконечники дротиків, проколки, голки тощо; Мізинську, Супоневську, Єлисейовицьку, Юровицьку, Юдинівську, Кирилівську, Гінцівську, Межирицьку стоянки об'єднує багато близького, спільного і навіть ідентичного в характері стилізованих геометричних зображень на виробі з кістки і рогу та їх уламках, а Мізинську та Супоневську — й меандрові узорі на них; на Мізинській, Супоневській, Єлисейовицькій, Тимонівській і Межирицькій стоянках знайдено стилізовані й схематизовані антропоморфні статуетки.

Більш ранні з цих стоянок — Мізинська, Єлисейовицька, Супоневська, Чулатівська I, Юровицька, Кирилівська, Юдинівська, з одного боку, і більш пізні — Тимонівська, Гінцівська, Добранічівська, Межирицька, Бугорок, Чулатівська II і Фастівська — з другого, мають відповідно в своїх групах дуже подібні і навіть ідентичні крем'яні знаряддя.

Певні ж відмінності між цими групами стоянок носять не історико-культурний, а тільки хронологічний характер у межах розвитку однієї й тієї ж культури. Так, наприклад, крем'яний інвентар пізніших стоянок демонструє дальший спадкоємний розвиток його порівняно з більш ранніми. Цей процес відбувався шляхом зменшення розмірів знарядь переважно одних і тих же типів та форм. Важливо відзначити при цьому, що в крем'яних комплексах всіх цих стоянок — від Мізинської до Фастівської — зустрічаються специфічні інструменти: ріжучі вістря, характерні для всіх пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну.

Спільні, а інколи навіть цілком ідентичні риси в матеріальній культурі мадленських стоянок Середньо-Дніпровського басейну зближують їх між собою і об'єднують в окрему групу пам'яток, яка становить локальний варіант культури населення мадленської доби в Східній Європі. За найяскравішою пам'яткою серед них — Мізинською стоянкою на Десні — цей варіант у розвитку пізньопалеолітичного населення може бути названий мізинською культурою.

Ті ж самі спільні риси в пам'ятках цієї культури одночасно вирізняють їх від груп пам'яток мадленської пори інших територій, наприклад, Середнього Придністров'я, степових районів Північного При-

¹¹ І. Г. Шовкопляс. Фастовская позднепалеолитическая стоянка, — КСИИМК, вып. 65, М., 1956, стор. 68—73.

чорномор'я і Приазов'я, Середнього Дону, а також Чехословаччини тощо.

Разом з тим стоянки мізинської культури мають багато спільного з більш ранніми пам'ятками Середньо-Дніпровського басейну — Погоном, Новгород-Сіверською, Ключівською, Пушкарівською I і Радомисьською стоянками. Це знайшло свій вираз у значній чи частковій ідентичності їх житлових і господарсько-побутових комплексів, спадкоємності найхарактерніших форм крем'яного інвентаря і т. ін.

Такі ознаки й особливості, що зближують і, напевно, генетично зв'язують між собою всі пізньопалеолітичні стоянки Середньо-Дніпровського басейну, дозволяють розглядати цю територію Східної Європи не тільки як один із звичайних районів зосередження пам'яток даної доби, але й вбачати в ньому одну з пізньопалеолітичних етнокультурних областей, населену найдавнішими, етнічно спорідненими родовими колективами первісних мисливців.

Оскільки ж ці стоянки були, безперечно, різночасними, можна вважати, що такі споріднені групи людей — найдавніші родові колективи — жили на великій території протягом досить тривалого часу пізньопалеолітичної епохи. Окремі групи мешканців могли переселятися з місця на місце в межах згаданої території, а також проникати на сусідні землі і навіть в інші пізньопалеолітичні етнокультурні області.

Саме останнім, напевно, можна пояснити факт існування деяких стоянок ранньомадленського часу на Середньому Дону (Костенки II та Костенки XI — Аносівка II, верхній шар) і на Сеймі (в м. Курську). Вони за багатьма своїми характерними рисами, наприклад, типом жител, господарських і побутових комплексів, формою виробів з каменю і кісток і навіть схематизованою і стилізованою скульптурою, дуже близькі до Мізинської, Єлисейовицької, Кирилівської та інших ранньомадленських стоянок Середньо-Дніпровського басейну і в той самий час істотно відмінні від решти пам'яток на Дону і Сеймі¹². Ці стоянки, слід думати, залишені там групами пізньопалеолітичного населення, які в процесі розселення проникли з Середньо-Дніпровського басейну.

Численна група пам'яток є і в Прикарпатській області України — в Середньому Придністров'ї і на Пруті. Вони також належать до всіх етапів пізньопалеолітичної епохи, виявляючи виразні риси спадкоємного розвитку від самих ранніх з них до найпізніших.

Велике значення для встановлення останнього має вивчення багатопалевих стоянок цього району¹³. Особливо важлива серед них стоянка Молодове V, розташована на правому березі Дністра в с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області. Саме її культурні залишки, що послідовно залягають у вигляді цілого ряду горизонтів, відокремлених один від одного стерильними прошарками лесу, разом з багатьма іншими різночасними пізньопалеолітичними пам'ятками Середнього Придністров'я і Прута, відтворюють досить виразну картину розвитку культури стародавнього населення Прикарпаття в пізньопалеолітичну епоху¹⁴.

Залишки цієї стоянки залягають у вигляді дванадцяти відособлених

¹² П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту бассейна Дона, — Материалы и исследования по археологии СССР, № 121, М.—Л., 1963; А. Н. Рогачев. Об аносовско-мезинском типе палеолитических жилищ на Русской равнине, — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 92, М., 1962, стор. 12—17.

¹³ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднепровья, — Труды комиссии по изучению четвертичного периода, XV, М., 1959, стор. 5—214.

¹⁴ О. П. Черныш. Палеолитическая стоянка Молодове V, К., 1961.

них горизонтів, які можуть бути об'єднані в два культурні послідовні в часі шари, що належать до оріньяко-солотрейської і мадленської пори пізнього палеоліту.

Більш ранній, нижній культурний шар складається з п'яти горизонтів, що відображають послідовні етапи в розвитку пізнього палеоліту Прикарпаття.

Близькими до більш ранніх з нижніх горизонтів стоянки Молодове V є друге стійбище Бабина I, нижній шар Вороновиці I, а також стоянки Городища I, Корман V, Китайгород I і II, Незвисько I та деякі інші в Середньому Придністров'ї. Досить значну спільність з ними має і ряд стоянок Центральної Європи в районі Карпат, таких, зокрема, як Мамонтова печера в Польщі, Моравани-Довга і Дирява Скеля (нижній шар) в Чехословаччині, Янковичева печера в Угорщині та ін.

До пізніших з цих горизонтів близькі такі стоянки Прикарпаття, як Бабин I (другий шар), Бабин IV, Корман II, Корман IV (нижній шар), Колачківці II, Незвисько IV і Рашків III в Середньому Придніпров'ї та Замостя I і Стинка-Ріпичені (третій і п'ятий шари) на Пруті, а також деякі стоянки Центральної Європи, зокрема Чехословаччини й Австрії (Пшедмост, Павлов, Петржковиці, Дольні Вестоніце, Віллендорф та ін.).

Нижні горизонти стоянки Молодове V разом з подібними до них стоянками Середнього Дністра і Прута характеризують культуру населення ранньої, оріньяко-солотрейської пори пізньопалеолітичної епохи в Північно-Східному Прикарпатті. За стоянкою Молодове V її можна назвати ранньомолодовською культурою.

Пам'ятки цієї культури мають багато спільного із стоянками оріньяко-солотрейського часу в Центральній Європі й істотно відрізняються від пам'яток тієї ж доби в інших районах Східної Європи, зокрема в Середньо-Дніпровському басейні і на Середньому Дону.

Вище описаних на стоянці Молодове V залягає сім горизонтів пізнішого, верхнього культурного шару, що, як і попередні, свідчать про періодичне заселення її місця родовими групами людей в кінці пізньопалеолітичної епохи (мадленська доба). Культурні шари мають генетичний зв'язок між собою. За складом і специфікою крем'яного інвентаря до різних горизонтів верхнього культурного шару близькі такі середньодніпровські стоянки як Студениця I (Біла гора), Колачківці I, Непоротове IV і V, Волошкове II, Калюс, Стара Ушиця, Студениця II, Корман I і II, Ломачинці I і II, Оселівка, Дарабани II, Сокил I, Вороновиця I — верхній шар, Бабин I — третій шар, Молодове I та ін., а також стоянка Стинка-Ріпичені на Пруті (сьомий горизонт).

Виразна єдність одночасних і генетична спадкоємність різночасних мадленських стоянок Середнього Придніпров'я і Пруту дозволяють об'єднати їх в одну групу пам'яток, яка характеризує локальний варіант культури мадленської пори пізньопалеолітичної епохи в Північно-Східному Прикарпатті, і назвати його пізньомолодовською культурою. Пам'ятки її, як і більш ранні знахідки цього ж району, істотно відрізняються від одночасних з ними пам'яток Східної Європи, але мають багато спільного з стоянками того ж часу в Центральній Європі, зокрема Чехословаччині, Угорщині та Австрії (Пекарна, Адлерова печера, Нова Дратенічка, Сагвар, Гуденос та ін.).

Враховуючи генетичний зв'язок і послідовну спадкоємність стоянок ранньо- і пізньомолодовської культур Північно-Східного Прикарпаття, а також їх відмінність від інших груп пізньопалеолітичних па-

м'яток Східної Європи, можна вважати, що територія по Середньому Дністру і Пруту становила окремий територіальний осередок розвитку культури пізнього палеоліту — Прикарпатську етнокультурну область. Наявність помітної спільності пам'яток Середнього Дністра і Пруту з багатьма пам'ятками Центральної Європи дає підставу припустити, що всі вони входили свого часу до одного Карпатського чи може навіть Центрально-Європейського району поширення специфічної пізньопалеолітичної культури.

Досить цікава, хоч ще й дуже мало вивчена, група пізньопалеолітичних знахідок на території України — це стоянки Західної Волині (Ровенська і Тернопільська області). Краще за інші відома група стоянок в околицях с. Липа поблизу м. Дубно на Ровенщині, виявлена в 30-х роках. Розвідки й розкопки на деяких з них здійснені в післявоєнні роки¹⁵. Їх кремінні знаряддя — оригінальні сокироподібні інструменти з однобічною та двобічною підтислою леза і однієї грані (довжиною до 7—9 см) — більше ніде не зустрінуті в таких виразних серіях. Це наводить на думку про можливість виділення Західної Волині в окрему область розвитку пізньопалеолітичної культури¹⁶.

Окреме місце серед пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи займають стоянки степової зони Північного Причорномор'я, серед яких краще вивченими на Україні є Амвросіївська стоянка в Приазов'ї та Велика Аккаржа (Великодолинська) поблизу Одеси.

Кремінні вироби першої з них представлені призматичними нуклеусами і ножовидними пластинками, різцями і скребками. Особливо багато дрібних пластинок з затупленим краєм і мініатюрних (в тому числі голчастих) вістер, які ряд дослідників вважає вкладишами в кістяні оправы складних інструментів — наконечників списів (дротиків) і найдавніших гарпунів¹⁷.

У кремінному інвентарі, виявленому в Великій Аккаржі, також переважають дрібні пластинки і вістря з затупленими краями, в тому числі голчасті. Близькими до них є й стоянки Кам'яна Балка I і II на Нижньому Дону¹⁸. Всі вони мають деяку спільність з капсійськими пам'ятками середземноморської пізньопалеолітичної зони, зокрема з стоянками Закавказзя та Передньої Азії¹⁹. В такому ж співвідношенні степові стоянки перебувають і з деякими пам'ятками прильодовикової зони.

Отже, можна припускати, що степова територія Північного Причорномор'я становила в свій час своєрідну проміжну область між європейською прильодовиковою і середземноморською пізньопалеолітичними зонами²⁰. До числа пам'яток її слід віднести також групу стоянок дніпровського Надпоріжжя — Осокорівку, Дубову Балку, Кайстрову Балку, Ямбург (Дніпровське), Майорку та ін. Більшість їх має по кілька горизонтів культурних залишків, причому крем'яні вироби нижніх з них

¹⁵ М. Я. Рудинський. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. — Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, К., 1952, стор. 143—154; В. П. Савиш. Багатощарова палеолітична стоянка Липа VI. — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття Волині, вип. 4, К., 1962, стор. 19—27.

¹⁶ М. И. Островский, Г. П. Григорьев. Липская палеолитическая культура. — «Советская археология», 1966, № 4, стор. 3—13.

¹⁷ П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 329—362.

¹⁸ П. И. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — Археология СССР, Свод археологических источников, вып. А 1—5, М., 1964.

¹⁹ П. П. Ефименко. Переднеазийские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья. — «Советская археология», 1960, № 4, стор. 14—25.

²⁰ П. И. Борисковский. Проблема развития позднелитической культуры степной области. — VII Международный конгресс антропологических и этнографиче-

подібні до інвентаря прильодовикових (пізньомадленських) стоянок, а верхніх — до степових ²¹.

З останніми мають багато спільного й крем'яні знаряддя з унікальних могильників поблизу сіл Волоського і Василівки в дніпровському Надпоріжжі ²².

Близько до пам'яток дніпровського Надпоріжжя є й Володимирська стоянка на Кіровоградщині, культурні залишки якої також залягають у вигляді кількох горизонтів ²³. Найвірогідніше, до групи пам'яток степової зони належить і Журавська стоянка поблизу м. Прилуки на Чернігівщині ²⁴.

Особливе місце серед пізньопалеолітичних знахідок на території України займають культурні залишки стоянки Сюрень I поблизу м. Бахчисарая, в гірському Криму, що залягають у вигляді трьох відокремлених горизонтів. Найбагатшим з них був нижчий. В ньому знаходилися кінцеві, в тому числі високі скребки, багатофасеткові різці, долотовидні інструменти, вістря і знаряддя на дрібних пластинках та деякі мустьєрські вироби (гостроконечники, скребла та двобічно оброблені знаряддя). Серед виробів з кістки та рогу — наконечники списів і дротиків, проколів і ретушери, підвіски та ін. Кремінний інвентар середнього горизонту близький до інвентаря нижнього. Кремінні вироби верхнього горизонту: кінцеві скребки, різці, пластинки з ретушшю і скошеним краєм, окремі геометричні фігури — сегменти ²⁵. Сюреньська I стоянка поки що єдина в Криму і не має аналогій в Східній Європі. Щодо її датування і визначення культурної приналежності існує кілька думок дослідників. Поки що встановлено, що стоянка Сюрень I свідчить про заселення Криму в пізньопалеолітичну епоху та має багато спільного з пам'ятками цієї ж доби в Закавказзі ²⁶.

Пам'ятки цієї епохи на Сіверському Дінці вивчені ще дуже мало. Відомо всього кілька стоянок в межах Харківської та Донецької областей — Пристенська, Шаруканська, Пришиб і Мінівський Яр. Лише деякі з них дещо вивчені, тому скласти чітке уявлення про розвиток пізньопалеолітичної культури в цьому районі поки що не можна. Ясно лише те, що ці пам'ятки належать до кінця пізнього палеоліту ²⁷.

Все викладене вище свідчить про локальний характер розвитку культури стародавнього населення території Української РСР у пізньопалеолітичну епоху. Дальше вивчення окремих пам'яток та їх груп у різних районах, особливо в тих, де вони відомі ще дуже мало, дозволить більш повно і всебічно відтворити давнє історичне минуле нашої республіки і сусідніх з нею областей Східної Європи.

²¹ Ю. Г. Колосов. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург), в кн.: П. И. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья, стор. 42—49.

²² В. Н. Даниленко. Волошский эпипалеолитический могильник, — «Советская этнография», 1955, № 3, стор. 56—61; А. Д. Столяр. Первый Васильевский мезолитический могильник, — Археологический сборник (Гос. Эрмитаж), вып. I, Эпоха камня, Л., 1959, стор. 78—165; Д. Я. Телегин. Васильевский третий некрополь в Надпоріжжі, — Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 3—19.

²³ О. П. Черниш. Володимирська палеолітична стоянка, К., 1963.

²⁴ М. Я. Рудинський. Дослідн в Журавці, — Антропологія, II, К., 1929, стор. 140—151; його ж. Журавка, — Антропологія, III, К., 1930, стор. 97—122.

²⁵ Г. А. Бонч-Осмоловский. Итоги изучения крымского палеолита, — Труды II международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, вып. V, Л.—М., 1934, стор. 119 сл.

²⁶ Е. А. Векилова. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий, — Материалы и исследования по археологии СССР, № 59, М.—Л., 1959, стор. 235—323.

²⁷ М. В. Сибільов. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця, — Наукові записки Інституту історії та археології АН УРСР, кн. II, К., 1946, стор. 34—35.

До 100-річчя з дня народження О. М. Горького

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

О. М. ГОРЬКИЙ І УКРАЇНА

Він любив Україну та її народ полум'яним і щирим серцем громадянина, письменника-революціонера, мислителя. Це була любов вірного друга. Ні, більше,— любов рідного брата. Вона народилася ще в юнацькому серці Олексія Пешкова, коли він уперше почув про Україну з творів М. Гоголя і Т. Шевченка. Тоді в бунтівливій душі його загорілася та зірка, що повела згодом письменника по українській землі, збрала назавжди з нею і не згасла в злигоднях життя, а лишилася вічно горіти в його безсмертних творах.

Про О. М. Горького написано багато і водночас мало. Його гігантська постать у світовій культурі стоїть поряд з найвидатнішими письменниками, мислителями, борцями за прогрес людства, слово яких уважно вивчають і вдячно використовують для створення нової культури покоління людей, покликаних побудувати нове, комуністичне суспільство. О. М. Горький став прапороносцем літератури соціалістичного реалізму, великим гуманістом, поборником дружби народів, борцем проти імперіалістичної реакції, фашизму, за торжество демократії і соціалізму.

Своєю багатогранною діяльністю, і літературною, і громадською, О. М. Горький глибоко проникав у найрізноманітніші суспільні явища, найскладніші процеси духовного життя людства. Отже, закономірним є те, що його ім'я, твори знають і люблять усі народи Радянського Союзу і далеко за його межами. На українській землі, можна сказати без перебільшення, важко знайти людину, яка б не знала Горького — письменника, друга трудящих, друга дітей. Справедливо про нього сказав П. Г. Тичина:

Розкорінюється дуб та на всі боки,
а вгорі гілля його, як тая стеля.
Корінь Горького у кожному народі,
в українській він землі аж переплівся.¹

Сердечна любов Горького до України, щира дружба з українським народом, з діячами його культури виникла і зміцніла на основі особистих тісних зв'язків письменника з українською землею. Зв'язки ці почалися ще в юнацькі роки, коли 29 квітня 1891 р. письменник приїхав до України, щоб поїхати по містах і селах Росії. Згадуючи свої ходіння по Русі, він писав потім в оповіданні «Про перше кохання», що він «майже два роки блукав по дорогах Росії, як те перекотиполе. Обійшов Поволжя, Дон, Україну, Крим, Кавказ, пережив безліч різних вражень...»². Під час своїх юнацьких мандрів по Україні Олексій Максимович побував в Ізюмі, Змієві, Чугуєві, Харкові, Куряжі, Люботині, Полтаві, Сорочинцях, Миргороді, Ромодані, Лубнах, Чернігові, Миколаєві, Херсоні, Одесі³.

¹ П. Тичина. Вірші й поеми, К., 1950, стор. 167.

² М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 15, стор. 103.

³ Горький і Україна. Харків, 1957, стор. 6.

Пізніше О. М. Горький з гордістю писав, що він власними ногами сходив країну, знає її трудовий народ, її культуру, а його симпатії до українського народу виникли ще в 1891 р., коли він мандрував по Україні⁴.

Горький, який вже свідомо готувався стати письменником, уважав вживання в життя. Працюючи вантажником, лісорубом, чорноробом він знайомився і розмовляв з найрізноманітнішими людьми, прислухався до мови, записував народні пісні, оповідання, перекази. На жаль великий фольклорний матеріал, зібраний ним у ті роки на Україні здебільшого загинув. Про це Олексій Максимович писав: «Мною в 90 роках були записані десятки пісень, безсумнівно справді народних, в них загинули в жандар[мському] упр[авлінні], а раніше я втопив цілі зошит записів у Керченській протоці. По цей день шкодую: пісень цих немає ніде у збирачів»⁵.

У той час, коли молодий Горький вперше знайомився з Україною там уже розгорталася страйкова боротьба промислового пролетаріату а в найбільших робітничих центрах (Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі) створювалися соціал-демократичні організації. Про поширення марксизму в Росії Ф. Енгельс писав у 1884 р.: «Теоретична й критична думка, що майже зовсім зникла з наших німецьких шкіл, як видно, знайшла собі притулок в Росії»⁶. Починаючи з 1891 р. київські соціал-демократичні гуртки вели вже пропагандистську роботу серед робітників і студентів. Жорстока буржуазно-поміщицька експлуатація викликала наприкінці 80-х — на початку 90-х років селянські заворушення. Ал одночасно з розвитком революційного руху робітничого класу й повсюдого селянства на Україні поширювалися також ліберальні буржуазно-націоналістичні організації, що намагалися відволікати трудящих від боротьби за розв'язання пекучих соціальних проблем і спрямовувати їхню увагу на проведення національно-культурних заходів.

Спілкування Горького з представниками різних верств населення — робітниками, трудящими селянами, студентами, прогресивно настроєною інтелігенцією, а також з окремими представниками буржуазної інтелігенції — дало йому можливість проникати в суть складних суспільних процесів. На шляхах України Горький зустрів чимало цікавих людей, які стали потім прототипами героїв його перших оповідань. На Миколаївщині, в с. Кандибиному йому довелося пройти один з багатьох уроків його університетів, трагізм якого з такою майстерністю описаний письменником в оповіданні «Вивід». Заступившись за нещасну жертву огидного мужицького «домострою», намагаючись врятувати від смерті беззахисну жінку, Горький ледве не заплатив за це життям. Жорстоко побитий кандибинськими мужиками, він потрапив до Миколаївської лікарні, де познайомився з хворим одеським «босяком», розповіді й образ якого нав'яли Горькому сюжет його чудової повісті «Челкаш».

Україна, її народ, мова, народна творчість, література невіддільною часткою увійшли до художньої і публіцистичної спадщини Горького. Показово, що з перших вражень його мандрів по Україні народилося й перше оповідання — «Макар Чудра». А потім — «Старуха Ізергіль», де виразно виступають мотиви боротьби проти соціального гніту і несправедливості, прагнення до свободи. Письменник малює прекрасний образ легендарного Данка, який вирвав з грудей своїх гаряче серце, щоб освітити людям шлях і вивести їх з темряви нестерпного життя

⁴ «Литературная газета», 22 червня 1934 р.

⁵ І. Груздев. Горький и его время, М., 1962, стор. 388.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1949, стор. 363.

в омріяну землю Свободи. Літературна критика правильно відзначала, що героїчна романтика в ранніх горьковських творах була відображенням справжньої героїки революції, яка назрівала в надрах країни. І знаменно, що джерелом для романтичних сюжетів стали реальні картини суспільного життя України кінця XIX ст., які письменникові довелося спостерігати. Про це свідчать «Челкаш», «Омельян Пиляй», «На солі», «Пройдисвіт», «Ярмарок у Голтві» та інші оповідання.

Горький — великий майстер художнього образу, знавець мови — змалював не лише людей, а й чудову, неповторну природу України. Він, зачарований нею, і радіє, і сумує, злившись з степом і з лісом, прислухаючись до задумливої мелодії морської хвилі, до сумної музики і до завзятої пісні могутнього хору молодих голосів... «Чути, що цю пісню,— писав Олексій Максимович,— складали в широкому степу, верхи на конях, під час походу, давні волелюбні лицарі, які проливали свою бурхливу і гарячу кров «за віру християнську та вольності козачі»...⁷

Волелюбний народ України, який так полюбив Горький і в силу та чесність якого повірив з юнацьких років, пізніше буде змальований письменником разом з російським народом у революційних битвах проти царизму і буржуазії, за перемогу соціалістичної революції. Художнім образом, у якому втілив Горький кращі національні риси українського народу, насамперед пролетаріату, є Андрій Находка — високо-свідомий пролетар-інтернаціоналіст, друг і сподвижник Павла Власова в романі «Мати». Це видно з пристрасних слів Андрія, звернутих до Нилівни: «Для нас нема націй, нема племен, є тільки товариші, тільки вороги. Всі робітники — наші товариші, всі багаті — всі уряди — наші вороги»⁸. Горький завжди давав чітку класову оцінку своїм героям-українцям. Це — робітник або революційно настроєний інтелігент, селянин-трудівник чи глитай. Він бачив «дві нації в кожній сучасній нації»⁹, в тому числі й в нації українській.

Будучи переконаним інтернаціоналістом, О. М. Горький обрушувався на тих, хто проповідував ідеологію буржуазного націоналізму, міщанства, плазування перед буржуазною культурою. Прочитавши ряд творів В. Винниченка, який намагався будь-що надрукувати їх у видавництві «Знание», Горький рішуче розкритикував його пасквільні писання. Про одне з них Олексій Максимович висловився: «В цьому нерозумному творі нема жодної здорової людини... Загальне враження [від] повісті таке: нема на світі людей більш спотворених, розпутних, безсовісних і дурних, ніж російські революціонери»¹⁰. Ця оцінка цілком збігалася з характеристикою, яку дав Винниченку та його писанням В. І. Ленін. У листі до І. Арманд Володимир Ілліч назвав Винниченка претенціозним несосвітним дурнем і скаржився, що прочитав якийсь його роман: «Бррр... Муть, нісенітниця, досадно, що гаяв час на читання»¹¹.

Горький рішуче виступав проти українського і всякого іншого буржуазного націоналізму. В 1912 р. за пропозицією М. М. Коцюбинського він надрукував у часописі «Украинская жизнь» статтю «О русской интеллигенции и национальных вопросах», підкреслюючи в ній, що пропаганда націоналізму йде з темних надр політики авантюристів і проповідників, яка втручається скрізь, де наростає солідарність, і що вона, «покивши, не без тимчасового успіху вірмен татарами, нині намагається придушити киян москвичами... Ми повинні, нарешті, зрозуміти, що вся

⁷ М. Горький. Твори в шістнадцяти томах, т. 2, стор. 70.

⁸ М. Горький. Твори, т. 4, стор. 208.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

¹⁰ М. Горький. Собрание сочинений, т. 29, стор. 178.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 107.

сила нашого ворога — в нашій неорганізованості і що нам слід прагнути до всеросійського єднання»¹².

У боротьбі проти соціального й національного гніту прогресивні, революційні сили України завжди знаходили гарячу підтримку з боку Горького. Він уболівав за те трагічне становище, в якому перебувала до революції українська культура. На зборах діячів культури і літератури в Москві у 1916 р. великий письменник виголосив: «Український трудовий народ переживає тепер велику драму. Царські кати не дають розвиватися його мові, літературі, творчості. Те, що робить царський уряд з українцями, як і з іншими пригнобленими народами, це злодіяння, якому немає назви... Не можна говорити спокійно про грубе і жорстоке насильство царських сатрапів над українським народом. Народ змагає під важким каблуком царського самодержавства. Велике майбутнє у цього народу тільки після революції»¹³. Далі у цій промові він палко виступив за дружбу і братерство між росіянами й українцями, закликав усіма силами популяризувати серед трудящих Росії героїчне минуле українського народу, його видатних діячів — борців за свободу, самобутню культуру.

Через усе життя проніс Горький у своєму серці любов і пошану до великого Кобзаря. «Вперше я читав Шевченка, — писав Олексій Максимович, — ще юнаком, у Казані, в кінці 80-х років. Тоді ходили по руках збірники заборонених цензурою віршів — рукописні. Пам'ятаю, що мені дуже сподобався чотиривірш «І день іде, і ніч іде», а також «Катерина»¹⁴. Горький радив письменникам наслідувати революційні традиції геніального поета, вчитися у нього.

У конспекті лекцій з історії російської літератури, які Олексій Максимович читав робітникам у школі на Капрі, він підкреслив, що Т. Г. Шевченко «заслужує високої оцінки як перший і воістину народний поет... В його жалобах на особисту долю — відчутна скарга всієї Малоросії, в його спогадах про козацьку волю ви відчуєте спогади всього народу»¹⁵. Шевченко, Пушкін, Міцкевич, — писав Горький в 1912 р., — це люди, які «втілюють дух народу з найбільшою красою, силою і повнотою...»¹⁶.

Перебуваючи в 1897 р. у с. Мануйлівці на Полтавщині, Горький активно пропагував твори Кобзаря серед селян. Мануйлівський колгоспник Денис Дяченко згадував, як після заходу сонця «прийшов Горький з книжкою і почав читати. Спочатку «Івана Підкову», а потім «Сон». Дві поеми. Пояснював, як розуміти «Сон». Ми думали, що це казка, а він розповів, що Шевченко навмисне так написав проти царя. Читав по книжці, а коли стемніло, почав читати напам'ять»¹⁷. Олексій Максимович називав великого сина України в одному ряду з найвидатнішими діячами революційного руху в Росії — Радіщевим і декабристами, Герценом та героями «Землі і волі», Чернишевським, народовольцями, О. Ульяновим¹⁸. Революційна поезія Т. Шевченка та її традиції в українській літературі допомогли Горькому в роки реакції суворо засудити російських письменників-декадентів, їх проповідь індивідуалізму, безглуздість життя, нігілізму, чого не було в літературі українській, хоч розвивалася вона в умовах більш суворих, під тиском значно тяжчим»¹⁹.

¹² «Украинская жизнь», 1912, № 9, стор. 8, 15.

¹³ Братерство культур. Збірник матеріалів, К., 1954, стор. 232.

¹⁴ М. Горький. Собрание сочинений, т. 30, стор. 295.

¹⁵ М. Горький. История русской литературы, М., 1939, стор. 189.

¹⁶ Братерство культур, стор. 217.

¹⁷ Пушкін, Шевченко, Горький в народних переказах, К., 1937, стор. 115.

¹⁸ «Нева», 1959, № 6, стор. 176.

¹⁹ М. Горький. Литературно-критические статьи, М., 1937, стор. 126.

Уже в радянський період О. М. Горького глибоко порадувала звістка про відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Харкові (березень 1935 р.). «Сердечно вітаю народ України,— писав він,— в день, коли він гідно увічне в пам'яті дітей і онуків своїх прекрасний образ істинного народного, великого поета-демократа, замученого царизмом»²⁰.

Вороги споконвічної дружби українського та російського народів — буржуазні націоналісти намагалися звести наклепи на Горького, звинуватити його у зневажливому ставленні до української культури. Але тільки сліпі й глухі до правди, до реальної дійсності можуть не знати, якою взаємною повагою і глибокою братерською любов'ю сповнені його взаємовідносини з багатьма українськими діячами, з якою сердечною вдячністю завжди ставилися до Горького Іван Франко та Михайло Коцюбинський, Леся Українка й Василь Стефаник, Павло Тичина і Максим Рильський. Трудова Україна, її митці повсякчас відчували братерську любов великого російського письменника, глибоке розуміння ним насутих потреб нації, його практичну допомогу в розвитку дореволюційної демократичної і радянської, соціалістичної культури українського народу.

Гнівно тавруючи російський царизм, І. Франко в 1905 р. у статті «Максим Горький» писав, що в Петропавловській фортеці колись поневірялися великий Шевченко і найвидатніші сини Росії, а «тепер очі всього цивілізованого світу звернені на те прокляте місце, бо в його мурах сидить і мучиться знову один із світочів російського народу, одна з оздоб російського письменства — Максим Горький»²¹.

Блискучим підтвердженням глибокої поваги О. М. Горького до культури українського народу є його дружба з М. М. Коцюбинським. Це справді зворушлива й яскрава сторінка в історії російсько-українських літературних зв'язків і водночас явище, що виходить далеко за літературні рамки. Павло Тичина влучно назвав спілкування двох великих письменників чудовою поемою, яка «вміщує в собі всю дружбу українського народу з народом російським»²². У товаристві Горького на острові Капрі в липні 1910 р. Коцюбинський зустрівся з В. І. Леніним²³. Це знайомство одного з найвидатніших представників революційно-демократичної літератури України з геніальним теоретиком марксизму безсумнівно відіграло величезну роль у революційно-демократичному й соціалістичному розвитку української національної культури. М. М. Коцюбинський брав участь у багатьох прогулянках разом з В. І. Леніним та О. М. Горьким. Вірогідно, що саме тоді Володимир Ілліч ознайомився з творчістю Коцюбинського та інших видатних українських письменників, з їх настроями та ідейними переконаннями, давав Михайлу Михайловичу поради. Відомо, яке велике довір'я виявив В. І. Ленін потім, у роки громадянської війни до сина письменника — Ю. М. Коцюбинського, який за мандатом вождя революції виконував особливі доручення військового й дипломатичного характеру.

У своїх спогадах П. Тичина, О. Корнійчук, П. Панч, М. Бажан, А. Головка, І. Ле. О. Копиленко та інші видатні радянські письменники, які зустрічалися з О. М. Горьким, відзначають те, з якою симпатією ставився він до української культури, літератури і до її діячів. «Кожна зустріч з Горьким, кожне його слово поради, побажання, сповнене великої широти і мудрості,— згадує О. Корнійчук,— надихало нас, запалювало творчою пристрасстю... Вам, українцям...,— говорив Олексій

²⁰ М. Горький. Собрание сочинений, т. 27, стор. 424.

²¹ І. Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 380.

²² П. Г. Тичина. Магістралями життя. Статті та промови, К., 1941, стор. 54.

²³ Ірина Коцюбинська. Зустрічі з Леніним.— «Літературна Україна», 20 квітня 1962 р.

Максимович,— є чим пишатися в своїй культурі. Яких могутніх людей дала ваша література, яку славу традицію! Шевченко, Франко, Леся Українка — це ж не тільки поети величезного таланту і невичерпної творчої енергії,— вони люди з великим людським серцем і розумом, з героїчною силою духу. У них є чого повчитися не тільки українцям»²⁴.

Велику роль в ідейному спрямуванні літературного процесу в Західній Україні відіграли видання українською мовою творів Горького ще в 90-х роках минулого століття, а також та постійна увага, з якою він ставився до творчості В. Стефаника, О. Кобилянської, Л. Мартовича. Олексій Максимович дав високу оцінку мистецькому доробку західноукраїнських письменників. Познайомившись з першими новелами В. Стефаника, він в одному з листів до російського письменника І. М. Касаткіна радить прочитати їх, щоб пересвідчитися, «як коротко, сильно і страшно пише ця людина»²⁵. Постійно слідкуючи за розвитком передової української літератури, Горький популяризував кращі її досягнення. Твори І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської друкувалися в журналі «Жизнь».

Драматургія і театр України в своєму розвитку також зазнали благодатного впливу Горького. Ще під час свого перебування в с. Мануйлівці на Полтавщині (1897 р.) письменник організував там самодіяльний сільський театр, поставив ряд п'єс, зокрема «Мартина Борулю» Карпенка-Карого, де сам виконував роль жениха²⁶. У 1903 р. на сторінках газети «Буковина», а потім окремою книжкою в Чернівцях з'явився українською мовою перший драматургічний твір Горького «Міщани» у перекладі Марусі Полтавки. Того ж року у Львові українською мовою було видано «На дні життя» («На дні»). В 1908 р. п'єсу поставив у м. Гадячі Полтавської губернії ще молодий тоді актор Гнат Юра. Він же виконував роль Барона.

Після перемоги Великого Жовтня український театр знову звернувся до драматургії Горького. У першому ж сезоні на сцені новоутвореного Київського державного українського драматичного театру ім. Івана Франка в 1920 р. йшов спектакль «На дні» за участю Г. Юри і А. Бучми²⁷. «В моїй багаторічній сценічній роботі,— згадував потім А. М. Бучма,— я ніколи не зустрічав більш вдячного матеріалу для творчості, ніж художньо досконала драматургія Горького»²⁸.

Після перемоги соціалістичної революції зв'язки Горького з Україною, її народом, радянською культурою ще більше зміцніли, поглибились. Навіть перебуваючи тривалий час на Капрі, він відчував себе у бурхливому вирі будівничого життя народів Радянського Союзу. Письменники, робітники, студенти, діти багато писали Горькому в далеку Італію. І коли в 1928 р. вся передова громадськість світу відзначала 60-річний ювілей з дня народження Олексія Максимовича, для радянських людей, зокрема для трудящих УРСР, це була подвійна радість: стало відомо, що він приїде на Батьківщину і відвідає Україну. В Харкові був створений громадський комітет, який керував підготовкою до зустрічі О. М. Горького. 8 липня 1928 р. тисячі трудящих Харкова зустрічали великого письменника на залізничному вокзалі, куд Олексій Максимович прибув разом зі своїм сином Максимом Пешковим. Горький відвідав дитячу трудову колонію в Куряжі, яка носила його ім'я, розмовляв з колоністами, цікавився їх навчанням та пр

²⁴ О. Корнійчук. Зустрічі.— Велика дружба. К., 1959, стор. 37—38.

²⁵ «Новый мир», 1937, № 6, стор. 14.

²⁶ М. Горький. Собрание сочинений, т. 30, стор. 295, 296.

²⁷ Велика дружба, стор. 473—475.

²⁸ А. Бучма. Образы, обогащающие актера.— «Театр», 1952, № 6, стор. 35.

цею, розповів дітям про становище трудящих і молоді за рубезем. Потім разом з А. С. Макаренком відвідав трудову комууну ім. Дзержинського в Харкові, знайомився з життям комунарів.

О. М. Горький був сердечним другом дітей і юнацтва. Дитяча й молодіжна теми займають визначне місце в його художніх та публіцистичних творах. У листі з Італії до вихованців Курязької колонії (1930 р.) письменник закликав їх добре вчитися, готувати з себе гідних будівників нового світу. Він нагадував радянській молоді, що вона справді щаслива, бо про неї піклуються партія, держава, народ.

«...За старого режиму,— писав Горький,— під владою царя і буржуазії ви не могли б перетворитися на соціально корисних людей, ви загинули б, як загинули, в минулому, на моїх очах сотні подібних до вас, як зараз, тут,— я бачу — гинуть на вулицях і в трущобах Неаполя сотні таких, якими були ви»²⁹.

Приїхавши після тривалого перебування за кордоном до Радянського Союзу, Горький був захоплений грандіозними звершеннями своїх співвітчизників у будівництві соціалізму. «Коли дивишся на омолоділу душу країни,— говорив схвилювано письменник у своїй промові в Харкові,— сам стаєш молодим. Я вас такими не знав і не бачив. Ви інші, і це глибоко зворушує мене»³⁰. 10 липня 1928 р. відбулась бесіда Горького з українськими письменниками, під час якої Олексій Максимович запрошував їх співробітничати в журналі «Наши достижения», що почав тоді виходити в Москві, а також налагодити перекладання творів української літератури на російську та інші мови, щоб познайомити трудящих Радянського Союзу з досягненнями соціалістичної культури українського народу. Згодом Горький побував на Дніпробуді, в комуні «Авангард» на Запоріжжі. Успіхи соціалістичного будівництва, розквіт радянської культури і зовсім нові люди сповнили серце письменника почуттям великого щастя. В нарисі «По Союзу Рад» він розповів всьому світові про творчу працю радянських людей. «Кілька годин у маленькій новій державі схожі на сон,— писав він про перебування в комуні «Авангард». —...Бачиш, як надзвичайно далеко втекло життя від минулого і як воно все швидше йде в майбутнє»³¹.

У травні 1933 р. О. М. Горький назавжди повернувся з Італії в Радянський Союз. Ідучи до Москви, він утретє побував у Києві, але тільки на вокзалі*. Радянський народ, Комуністична партія віддавали заслужену шану улюбленому письменнику. У вересні 1932 р. він був нагороджений орденом Леніна.

О. М. Горький яскраво виявив себе не лише на ниві письменництва, а й у багатьох інших галузях культури. Особливо багато зробив він у видавничій справі. Поява в світ хорошої книги, говорив Олексій Максимович,— це свято. Він вважав, що рівень культури даного народу значною мірою визначається кількістю виданих у країні книг. Твори О. М. Горького — це велика скарбниця знань для філолога, філософа, етнографа, історика. Його мемуарні, публіцистичні праці є багатющим джерелом для дослідників історії суспільно-політичної думки, розвитку культури народів нашої країни в дожовтневий період, а також здійснення культурної революції в СРСР після перемоги Великого Жовтня. Відома велика робота Горького, проведена ним у 1917—1921 рр. по організації охорони пам'яток культури, мистецтва, архі-

²⁹ М. Горький. Собрание сочинений, т. 30, стор. 192.

³⁰ Велика дружба, стор. 175.

³¹ М. Горький. Собрание сочинений, т. 17, стор. 172.

* Крім відвідування Києва під час мандрів по Україні в 1891 р., Горький був тут деякий час у листопаді 1914 р.

вів, бібліотек. «Народ повинен знати свою історію», «Знати минуле необхідно» — закликав Горький трудящих у своїх однойменних статтях.

У 30-і роки Олексій Максимович виступив ініціатором створення «Історії громадянської війни в СРСР», «Історії фабрик і заводів». Його кипуча організаторська діяльність і енциклопедичні знання відіграли велику роль у створенні фундаментальної праці з історії громадянської війни в СРСР, а також іншої історичної літератури. Видання таких серій книг, як «История молодого человека 19 в.», «Исторический роман», «Жизнь замечательных людей» та інших, проходило за ініціативою і під керівництвом О. М. Горького. Він був редактором окремих праць про Україну, зокрема книжки «Крах германской оккупации на Украине» (М., 1936).

Глибоко шануючи свого великого друга, український народ назвав його іменем промислові підприємства та колгоспи, учбові заклади й бібліотеки, найкращі вулиці і парки. За роки Радянської влади твори Горького на Україні видавалися близько 300 разів загальним тиражем понад 7 млн. примірників, у тому числі українською мовою близько 200 разів, тиражем близько 6 млн. примірників. В УРСР окремі твори письменника видавалися російською, болгарською, угорською, єврейською, молдавською, польською та німецькою мовами. Українською мовою у 1952—1955 рр. вийшли також твори О. М. Горького в 16 томах. Над перекладами творів О. М. Горького на українську мову багато працювали і працюють видатні українські письменники і перекладачі, зокрема М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, О. Копиленко, І. Ле, А. Головко, О. Ільченко, П. Панч, С. Скляренко, Є. Дробязко, Є. Кротевич та ін.³²

М. Рильський говорив, що наше найбільше щастя в тому, що «ми оремо й засіваємо те поле, на якому першу борозну провела велетенська постать Горького,— поле радянської літератури»³³. З повним правом можна сказати, що великий Горький проклав першу борозну на цілинному полі нової, соціалістичної культури взагалі, в ті перші роки революції, коли наш народ почав її створювати під керівництвом В. І. Леніна. Ця борозна пролягла через поля культур усіх народів Радянського Союзу, в тому числі й українського, і стала тим благодатним початком, з якого виросла небачена в світі, ніким не зборима співдружність соціалістичних національних культур народів СРСР — велике завоювання пролетарської революції і Радянського ладу.

³² «Правда Украины», 9 січня 1953 р.

³³ М. Рильський. Твори в трьох томах, т. 3, К., 1955, стор. 376.

Л. В. ДУБИНА

ВПЛИВ О. М. ГОРЬКОГО НА РОБСІЛЬКОРІВСЬКИЙ РУХ

Радянська преса є не тільки засобом виховання й організації народних мас, вона сама створюється і розвивається з їхньою допомогою. Тому великий пролетарський письменник О. М. Горький надавав великого значення робсількорівському рухові, завдяки якому найширші верстви трудящих залучалися до повсякденної роботи газет, журналів, видавництва.

Ще наприкінці 1905 р. В. І. Ленін у своєму «Листі до товаришів» указував, що друкований «орган буде живим і життєвим тоді, коли на п'ять літераторів, що керують і постійно пишуть,— п'ятсот і п'ять тисяч працівників не літераторів»¹. У цих словах Володимира Ілліча закладено провідну ідею діяльності комуністичної преси, що постійно спирається на широкий кореспондентський актив, а через це знає про всі події, може правильно висловлювати інтереси народу. Комуністична партія виступила організатором і керівником руху робітничих і сільських кореспондентів.

Величезні завдання постали перед робсількорами в період реконструкції. У зверненні ЦК ВКП(б) від 3 червня 1928 р. про розгортання самокритики вказувалося, що завдання цього періоду неможливо розв'язати без найсміливішого залучення мас до справи соціалістичного будівництва, без перевірки й контролю з боку цих мас усього радянського апарату. На заклик партії радянська преса розгорнула на своїх сторінках гостру критику всіх недоліків нашого господарського й культурного будівництва. В цій важливій справі велику роль відіграли робсількори.

З розгортанням культурної революції, що принесла усім верствам населення письменність, збільшення політичної свідомості і піднесення творчої активності в справі соціалістичного будівництва, робсількорівський рух набував дедалі більшого розмаху. Якщо 1924 р. нараховувалось 100 тис. робсількорів², то на початок першої п'ятирічки, в 1928 р., їх було 500 тис.³, а на кінець її, в 1932 р.,— уже 3 млн.⁴ Величезному збільшенню числа робсількорів сприяло також швидке зростання преси, насамперед створення районних газет та фабрично-заводських багатотиражок, для яких основний матеріал постачали робсількори.

Хоч наприкінці 20-х років О. М. Горький перебував ще за кордоном, він уважно стежив за робсількорівським рухом. Початок постійного зв'язку великого письменника з робітничими кореспондентами припадає на 17 червня 1926 р., коли Олексій Максимович на просьбу журналу «Рабоче-крестьянский корреспондент» (орган редакції «Правды») написав відкритого листа робкорам «Правды», в якому зазначав, що народні кореспонденти починають уже добре і навіть відмінно виконувати свою справу. Крім того, він надіслав окремим робсількорам чимало листів-відповідей, які містили багато вказівок щодо журналістської роботи.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 470.

² «Советская печать», 1957, № 6, стор. 32.

³ М. Горький. Соч., т. 25, стор. 396.

⁴ А. К. Белков. Партийно-советская печать в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства, М., 1953, стор. 6.

Перебуваючи в 1928 і 1929 рр. в СРСР, він не раз зустрічався робсількорами. Найзнаменнішими були зустрічі: 6 червня 1928 р., організована редакціями «Правды» й «Рабоче-крестьянского корреспондента» спільно з усіма московськими газетами в клубі ім. Кухмістєрова та 10 липня 1929 р. — з лєнінградськими робкорами в клубі «Лєнінградской правды»⁶. Тоді О. М. Горький поставив перед кореспондентами конкретні завдання — наполегливіше вчитися, щоб підвищити свої загальну й літературну підготовку, та організованіше, дружніше працювати, уважно прислуховуючись до листів робітників і селян, до їхніх потреб і запитів. Він зустрічався не тільки з робітничо-селянськими воєнними та юними кореспондентами Москви та Ленінграда, але й Харкова, Баку, Тифліса, Мурманська, Іванова та інших місць.

Участь найширших мас у пресі пролетарській письменник розглядав як найвищу заслугу Радянської влади й Комуністичної партії «Для мене, — писав він 1928 р. сількорам, — ваші бадьорі голоси — одне з найважливіших досягнень у роботі партії»⁷.

У листі до робкорів київських майстерень ім. Домбала він 21 жовтня 1928 р. підкреслював, що під час перебування на Батьківщині з великою радістю переконався у великому та глибокому значенні праці робсількорів на ниві культури, і в зв'язку з цим запропонував «Рабочей газете» видати книгу на тему «Государственное значение труда рабселькоров»⁸. Великий письменник вбачав у добровільних помічниках преси резерв письменницьких кадрів з народу. «Робкори, це — чудове явище, — говорив він 1 червня 1928 р. журналістам-ентузіастам заводу АМО. — За час свого існування робкори висунули з свого середовища сотні нових журналістів, письменників і т. д. Повірте мені, що міне якихось п'ять років — і російська література буде насичена голосом робітників, голосом цих робкорів»⁹. З задоволенням відзначав він 1931 р., що з робсількорів «дедалі більше виробляється майстрів у вигляді нарисовців і техніків газетної справи»¹⁰, що література стає їхньою кровною справою.

І справді, з робсількорів виросло чимало журналістів і письменників, зокрема такі ушавлені майстри, як П. Павленко, О. Софронов, С. Бабаєвський, Б. Полевої, С. Васильєв та ін.

Робітничі й сільські кореспонденти бачили в Горькому свого найпершого радника і друга. «Я щодня отримую звідси 20—30 листів, — сказав Олексій Максимович, прибувши 1928 р. в СРСР. — З цих 30 листів завжди є десяток від сількорів, робкорів і від яких-небудь початкуючих письменників»¹¹.

Швидке зростання низової преси, усіх численних багатотиражок, у яких робітники писали про свої запити, пересвідчувало, що «народ вчать і він вчить» вільно говорити про себе самого, про свої потреби й бажання»¹². Коли Володимирська газета «Призыв» звернулася у 1928 р. до Горького з проханням висловити думку про роботу робкорів на прикладі надісланих йому для ознайомлення газет-багатотиражок письменник відповів ретельним аналізом цих газет, зазначивши, що вбачає в них одне з найбільших досягнень робітничого класу на його шляху до нової культури. «Факт широкого й швидкого зростання фаб

⁵ «Правда», 7 червня 1928 р.

⁶ «Ленинградская правда», 11 липня 1929 р.

⁷ М. Горький. Соч., т. 24, стор. 462.

⁸ «Известия», 2 листопада 1928 р.

⁹ «Правда», 2 червня 1928 р.

¹⁰ М. Горький. Соч., т. 26, стор. 40.

¹¹ М. Горький. Соч., т. 24, стор. 307.

¹² Там же, стор. 288.

ично-заводських газет я вважаю ознакою зростання «свободи слова середини», з серця робітничого класу»¹³, — підкреслював він.

Горький не раз указував, що саме широкий рух робітників найраше підтверджує народність нашої преси. Робітничий клас має свої очі і свої голоси¹⁴. «Наша преса починається знизу, з стінгазет, маленьких фабзаводських газет, а тепер — ще й з колоспних газеток, оскільки в великі газети центрів дедалі більше входять існують трудового народу, оскільки основний матеріал для радянської преси постачають робітничі класи»¹⁵. Критику ними недовільної роботи преси одним з яскравих виявів народної демократії. Тавруючи ганьбою людей, які розпускали плітки про «безмовність» радянського народу, Горький гнівно говорив: «І — як можна казати, «що народ мовчить», у ті часи, коли так люто й бурхливо вирує «самокритика», коли величезна армія робітників, нещадно викриваючи все, навіть найдрібніші помилки й неполадки управління господарством країни, дедалі активніше тягне робітничу масу в справу життя — її справу!.. Погодьтеся, що преса Європи ще не дожила до такого явища, як «самокритика» робітничою масою своєї ж роботи, не дожила, незважаючи на «свободу преси», «свободу слова»¹⁶.

Проте критику й самокритику великий письменник вважав лише одним боком журналістської справи. Він рішуче закликав робітників не обмежуватися тільки розкриттям недовільної роботи, але й організовувати маси на боротьбу за їх викорінення шляхом утвердження позитивних прикладів, шляхом популяризації позитивного досвіду, закликав більше писати про хороше, оскільки «хороше» не тільки відтінить і зробить ганебним «погане», але й, показуючи людям у загальнодержавному масштабі значимість їхньої праці, вселятиме певність в успіх їхньої справи.

Робітничий рух є не тільки «прибиральником нечистот», підкреслював Горький, — він активний учасник будівництва нового життя, його критика повинна бути дійовою: борючись із старим — допомагати утверджуватися новому. А для цього необхідно відзначати, висвітлювати, зображувати «все те, що дійсно важливе, нове, «позитивне», що в ній неухильно росте..., вчитися підмічати в справах — у драматичній боротьбі минулого й віджилого з сучасним, що виникає до життя»¹⁷ і не тільки підмічати й зображувати, але й самим ставати творцями цього нового. Такі погляди Горького повністю ґрунтувалися на вимогах Комуністичної партії.

В роки розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту партія закликала робітників стати застрільниками соціалістичного змагання й ударництва. Рух за створення на виробництві бригад робітничо-ударників, що розгорнувся 1929 р., показав, що робітники стають «визначною силою нашої країни», що вони вміють боротися за нову соціалістичну працю не тільки пером, але й ділом. Саме робітничо-ударниками Донбасу було висунуто ідею зустрічних планів¹⁸. 1928 р. на харківських підприємствах виникла ініціатива проводити рейди робітничо-ударників на виробництві¹⁹.

¹³ Горький п. Владимирский край, Владимир, 1949, стор. 10.

¹⁴ М. Горький, Соч., т. 24, стор. 435, 318.

¹⁵ М. Горький, Соч., т. 26, стор. 40.

¹⁶ М. Горький, Соч., т. 24, стор. 435.

¹⁷ Там же, стор. 420.

¹⁸ «Правда», 10 жовтня 1929 р.

¹⁹ «Советская печать», 1957, № 6, стор. 32.

Успішна боротьба за дострокове виконання першої п'ятирічки й не вів завдання, що їх висувала партія перед усім народом у зв'язку з розгортанням дальшого наступу соціалізму по всьому фронту, поставив нові вимоги і перед робісьлькорами.

6 червня 1931 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення «Про перебудову робісьлькорівського руху». Відзначаючи робітничих і сільських кореспондентів як активних провідників генеральної лінії партії, Центральний комітет указував, що в нинішній період вони повинні набагато глибше вникати в усі важливі питання соціалістичного будівництва всебічно виявляючи недоліки в роботі державного апарату, ширше висвітлювати найяскравіші позитивні сторони досягнень соціалістичного будівництва.

Постанова вітала й пропонувала популяризувати нові форми роботи преси, висунуті робісьлькорами: рейди, робкорівські пости на підприємствах, громадські буксири, переклички, ударні бригади робісьлькорів і їх колективне кореспондування в пресі²⁰.

Завдання, що їх ставила Комуністична партія перед народом у справі оволодіння технікою та підвищення продуктивності праці вимагали, щоб кожний успіх, кожне досягнення ставали відомими трудящим і допомагали їм удосконалювати свою працю. З метою найшорішого поширення передового досвіду ВЦРПС організувала видання книжок, у яких ударники ділилися своїм передовим досвідом. Горький говорив: «Видання цих книжок має, на мій погляд, найглибше і найсерйозніше значення. Це — робітнича маса в особі найенергійніших одиниць своїх ділиться робітничим досвідом у соціалістичному змаганні...»²¹. Ще 1928 р. на запитання, чи варто показувати досягнення окремих будівників соціалізму, чи обмежитися висвітленням роботи колективу, він чітко відповів: «Творча праця має виявляється через виховану ними особу. В СРСР чимало талановитих, творчо активних людей. Показувати їх на весь зріст, відзначати їхню роботу — найперше завдання радянської преси. Можна й потрібно виділяти працю окремої людини, якою б скромною вона не була, якщо ця праця робиться добре»²². Це цілком відповідає вимогам партії в справі пропаганди кращого виробничого досвіду.

Побачивши в робкорах-ударниках людей, охоплених творчим запалом будівництва нової дійсності, людей, які не тільки самі добре працюють, але й, намагаючись розповісти про свій досвід робітничому світові, виступають організаторами мас, Горький всіляко заохочував їх і допомагав здійсненню їх літературних починань. Його чуйні поради і вказівки, копітка робота над рукописами допомагали початкуючим робкорам-письменникам оволодівати літературною майстерністю.

Сприяючи робкорам-ударникам ввійти в літературу й вважаючи участь трудящих необхідною умовою створення справді масової преси, О. М. Горький енергійно залучав їх до співробітництва у редагованих ним масових виданнях. Особливо широким і плідним було таке співробітництво в журналі «Наши достижения» та в колективній роботі над окремими книгами з історії заводів і фабрик.

Коли 1928 р. ідея утворення журналу «Наши достижения» остаточно оформилась, Горький просив письменника І. Жигу допомогти залучити робкорів до роботи в журналі. «Журнал має бути масовим у повному розумінні цього слова, — говорив Олексій Максимович. — Залуча-

²⁰ О партийной и советской печати, М., 1954, стор. 409--410.

²¹ М. Горький. Соч., т. 25, стор. 404.

²² П. В. Куприяновский. Горький в общении с писателями, Иваново, 1950, стор. 63.

тимемо вчених, інженерів, господарників і, я гадаю, робкорів, сількорів. Вони можуть дати нам прекрасний матеріал щодо практичної діяльності низових радянських людей. А це — те, що нам саме й потрібно...»²³.

Згодом Горький неодноразово звертався безпосередньо до робіткорів із закликом співробітничати в журналі. Протягом усієї його редакторської діяльності в «Наших достижениях» численний загін робіткорів і ударників був серед постійних авторів журналу, а 1931 р. редакція навіть випустила спеціальний № 5, присвячений творчості ударників і укладений повністю з їх творів. Номер цей відкривався статтею Олексія Максимовича «Ударники в літературі» — про значення літературних спроб робітників для поширення передових методів праці і для з'ясування глибоко важливого й принципіального питання про взаємовідносини літератури і життя²⁴.

На думку Горького, нариси ударників зближують літературу з дійсністю і з них можна дізнатися про нову «твориму» народом дійсність досить багато корисного.

Не менш широкими й дійовими були зв'язки Олексія Максимовича з робкорами й ударниками на ґрунті написання багатотомної «Історії фабрик і заводів». За рішенням ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р. в системі ОГІЗу було створене спеціальне видавництво «Історія заводів». Одним з головних керівників його політичної редакції й редакційної ради став Горький.

До роботи над історією заводів і фабрик було залучено робітників численних підприємств. Великий пролетарський письменник вважав, що участь робкорів-ударників у зборі матеріалів та в написанні історії свого підприємства буде для всіх прекрасною школою підвищення соціальної грамотності й удосконалення літературно-технічних навиків.

З найдійовішою участю Олексія Максимовича головна редакція «Історії заводів» випускала спеціальний бюлетень, у якому друкувалися матеріали-консультації з літературних, наукових і методологічних питань роботи. Горький сам у ряді статей і звернень детально роз'яснював мету видання, давав поради молодим літературним колективам щодо методів і форми організації матеріалів, наводив взірцеві плани основних розділів створюваних книг.

Під керівництвом Олексія Максимовича не професіональними літераторами, а безпосередніми учасниками соціалістичного будівництва — робкорами, ударниками, робітниками й інженерами Сталинградського заводу й Високогірського рудника були написані книги «Люди сталинградского тракторного» та «Были горы Высокой».

Тридцять два автори першої книги, будівники індустріального гіганта, розповівши про себе, показали в мініатюрі той «простий і мудрий шлях, що ним пролетаріат Союзу Соціалістичних Рад іде до його прекрасної й великої мети — до безкласового суспільства»²⁵.

Автори другої книги — трудівники Високогірського рудника, здебільшого робкори рудничної багатотиражки «Руду — гиганту!» До складання своєї «Історії» вони залучили багатьох гірників, роздавши їм спеціально віддруковані блокноти-звернення з конкретними запитаннями про людей і події, що мали причетність до історії рудника. Багато з цих блокнотів повернулися до робкорів з дуже цікавими спогадами, що були використані в книзі. Під час роботи над нею гірники чинили писати у спеціально створеній літературній групі. Вони гнівно

²³ И. Ф. Жига. А. М. Горький, М., 1955, стор. 75.

²⁴ М. Горький. Соч., т. 26, стор. 18.

²⁵ М. Горький. Соч., т. 27, стор. 56.

викривали класово-ворожих елементів, що діяли на руднику, одночасно наводячи безліч прикладів самовідданого, соціалістичного ставлення до виробництва, показуючи кращих людей рудника, їх досвід ударної роботи в забоях і на механізмах.

Автори праць про підприємства керувалися принципіальною настановою О. М. Горького про те, що «історію кожного заводу слід розглядати як один з розділів історії боротьби робітників проти капіталістів і боротьби робітників у своєму середовищі за торжество ідей лєнінізму, за перетворення на комуністичних началах усіх умов життя»²⁶.

Досвід створення історії заводів і фабрик у 30-х роках, цінні вказівки Олексія Максимовича авторам цих книг активно використовуються в наші дні при написанні численних нарисів про заводи, фабрики, шахти, радгоспи, колгоспи та ін.

Всебічно підтримуючи літературні починання робкорів-ударників, Горький відзначав насамперед соціальний зміст їхніх творів. Для нього в книжках ударників важливим було прагнення передових людей організувати маси на трудові подвиги в боротьбі за соціалізм. У передмові до книги донецького робкора Гудка-Єремеєва «Донбасс героический» Олексій Максимович зазначав: «Книга робкора Єремеєва сприймається мною не як література, а як щось більше, — більш важливе, — більш активне. Мовою Єремеєва говорить не література, а передова людина робітничої маси, це крик її революційного розуму її серця». З точки зору художньої форми Горький вважав такі твори сировиною, з якої «згодом будуть вироблені чудові драми і романи»²⁷.

Великий письменник терпляче аналізував усі помилки й хиби книжок робкорів ударників, основним недоліком яких було незнання літературної техніки, а інколи і просто малограмотність. Горький був вимогливим не тільки до зрілих письменників, але й до початківців-робсількорів. У листі до літературного гуртка «Пролетарки» від 27 травня 1931 р. він підкреслював: «Потрібно твердо засвоювати, що будь-яка справа вимагає точного знання її ж техніки. Отже, потрібно вчитися з тією ж ударністю, з тим же напруженням енергії, з якими ви працюєте в цехах»²⁸. Горький рекомендував початківцям учитися писати у класиків — Гоголя, Толстого, Лєскова, Чехова, Буніна та ін.

Вказівки й поради Олексія Максимовича завжди були конкретними й обґрунтованими. Так, він часто радив використовувати влучну зброю сміху, підкреслюючи, що нею чудово користувався В. І. Лєнін²⁹.

Горький не раз зазначав, що письменник мусить знати якнайбільше, оскільки «мислення образами тим сильніше й продуктивніше, чим більше знань і спостережень лежить у його основі»³⁰.

У своїх настановах він ніколи не одривав форми викладу від змісту, рішуче виступав проти таких повідомлень про факти, які позбавлені соціального інтересу.

Не ковати на поверхні фактів, не захоплюватися виробничим професіоналізмом учив Горький робсількорів, а відображати процеси втілення творчої енергії трудящих у дійсність, процеси зміни дійсності, виховання нової людини.

У бесіді з робкорами-гірниками, які працювали над історією Високогірного рудника, Олексій Максимович наголошував у січні 1934 р., що найбільшу увагу ударники повинні приділяти своїй основній роботі.

²⁶ М. Горький. Создадим большевистскую историю фабрик и заводов. М., 1932, стор. 43.

²⁷ М. Горький. Соч., т. 25, стор. 400.

²⁸ «Известия», 30 травня 1931 р.

²⁹ М. Горький. Соч., т. 27, стор. 68.

³⁰ «Известия», 30 травня 1931 р.

«Ось, наприклад,— говорив він,— сьогодні в «Правде» надруковано, що на Гусь-Хрустальному 3 мільйони склянок браку. Це дуже багато. Потрібно дивитися за тим, щоб у нас не виходило так, що ми всі книги писатимемо, а чай пити буде ні з чого»³¹.

Комуністична партія, послідовно впроваджуючи в життя ленінські вказівки щодо величезного значення преси, постійно приділяла їй приділяє увагу рухові робітників. Розглядаючи робітників як важливу ланку в зв'язку преси з масами, партія і сьогодні вимагає від преси уважного й чутливого ставлення до думок, вимог і пропозицій, що йдуть від трудящих, партія всемірно підтримує будь-яке корисне починання цих передових представників громадськості, оскільки звернення їх до органів преси є яскравим виявом творчої ініціативи народу.

Вивчення взаємовідносин М. Горького з робітниками, з цим могутнім загоном передової громадськості, становить значний інтерес для дальшого успішного розгортання робітничого руху, виховання трудящих нашої країни в комуністичному дусі.

³¹ «Литературная газета», 22 січня 1934 р.

Закінки

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК УЖГОРОДА В РОКИ СЕМИРІЧКИ

Промисловість Ужгорода в дорадянський період була слаборозвинutoю і відзначалася напівкустарним характером. У 1944 р. тут налічувалося близько 35 дрібних підприємств, на яких працювало 998 робітників¹, кількість яких на половині підприємств не перевищувала 10 чоловік. Тільки один деревообробний завод (нині фанерно-меблевий комбінат) мав 113 робітників². Водночас становище ускладнювалось тим, що більшість устаткування була демонтована і вивезена окупантами. Матеріальні збитки, завдані населенню і народному господарству Закарпаття, становили, за далеко неповними даними, понад 775 млн. крб. (у нових цінах)³.

Тільки після переможного завершення Великої Вітчизняної війни і здійснення віковичної мрії — возз'єднання Закарпатської України з УРСР — відкрилась нова сторінка в історії цього краю і його головного міста Ужгорода. Включившись у відбудову промисловості, трудящі міста прагнули до того, щоб якнайшвидше налагодити безперебійну роботу кожного підприємства і дати продукцію народному господарству. Цю справу очолили комуністи, які спрямовували політичну і трудову активність ужгородців на здійснення соціалістичних перетворень та підвищення життєвого рівня.

Значну допомогу трудящим міста у відбудові промисловості подавали колективи багатьох підприємств нашої Батьківщини. З Москви надходили екскаватори й автомобілі, з Ленінграда — електрообладнання, Горького — вантажні автомашини, Майкопа та Іжевська — верстати, Ташкента — парові котли і т. д. У липні 1946 р. Радою Народних Комісарів Української РСР і Центральним Комітетом КП(б)У були розроблені і затверджені заходи по розвитку народного господарства Закарпаття⁴.

Значні зміни сталися в області й самому Ужгороді за роки післявоєнних п'ятирічок. У місті проведено реконструкцію старих підприємств, збудовано нові заводи і цехи. З розвитком промисловості зросло і число робітників. Якщо на 1 січня 1959 р. на підприємствах міста працювало 6267 чоловік, то вже на 1 січня 1966 р. — 11 650.

Контрольними цифрами семирічного плану передбачалося довести випуск валової продукції підприємствами міста до 500 млн. крб., або у півтора рази більше, ніж випускалось її в 1958 р.⁵

Поряд з дальшим розвитком деревообробної промисловості в місті почали створюватись інші галузі — приладобудівна, машинобудівна, значно розширились харчова і легка. В результаті наполегливої роботи ужгородської партійної організації промисловість міста успішно виконала планові завдання. Загальний обсяг промислового виробництва зріс на 93%, понад план виготовлено продукції на суму 10,4 млн. крб. Випуск взуття збільшився в 3,6 рази, меблів — 1,6, маргаринової продукції — 2,3, м'ясо-молочної — 2,7 рази. План 1965 р. по валовому виробництву виконано до 20 грудня⁶, а по основних виробках — до 25 грудня і дано надпланової продукції на 2,8 млн. крб.⁷

Партійними організаціями і керівниками підприємств проведена значна робота з метою освоїти нові види продукції, розширити асортимент та збільшити випуск приладів, устаткування, взуття, меблів, предметів побутової хімії та ін. Вагомий вклад у здійснення цих заходів внесли раціоналізатори. Тільки за 1965 р. вони подали 1700 пропозицій, від впровадження яких одержано 402 тис. крб. річної економії. Виробничі

¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 334, арк. 23.

² Там же, оп. 13, од. зб. 183, арк. 12.

³ «Закарпатська правда», 17 червня 1965 р.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 572, арк. 8.

⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 26, 54, 55.

⁶ Поточний архів Закарпатського обкому КП України. Стенограма XVIII Ужгородської міської партконференції, 29 січня 1966 р., стор. 11.

⁷ Поточний архів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КП України. Стенограма XII Закарпатської обласної партконференції, 11 лютого 1966 р. стор. 80.

процеси удосконалювались також шляхом впровадження передової технології, механізації і автоматизації підприємств.

Високий трудовий героїзм виявляли передовики виробництва, ударники комуністичної праці, серед них робітниця з швейної фабрики, майстер «золоті руки» В. Ф. Глущенко, наладчик взуттєвої фабрики З. А. Деке, столяр механічного заводу, майстер «золоті руки» І. І. Антоні, водій автобусно-таксомоторного парку (АТП), відмінник соціалістичного змагання УРСР Б. Г. Коротаєв, бригадир — шліфувальник з фанерно-меблевого комбінату Й. Ю. Парадич, заслужений будівельник республіки, бригадир слюсарів з монтажного управління 537 С. А. Філак та ін.

Партійні організації провели значну роботу по поліпшенню культури виробництва, впровадженню виробничої і технічної естетики та поліпшенню культурно-побутових умов трудящих. І це в значній мірі сприяло успішному виконанню завдань семирічки.

Помітні зміни сталися, зокрема, в мебльовій промисловості. На фанерно-меблевому комбінаті, наприклад, за 1959—1965 рр. було встановлено близько 500 одиниць нового обладнання, побудовано і введено в експлуатацію цех дерево-стружкових плит. Лише реконструкція столярного цеху дала змогу збільшити випуск театральних кісєл з 19 500 штук у 1959 р. до 38 700 штук у 1965 р. Тут проведено також ряд інших заходів, спрямованих на підвищення техніко-економічних показників. І все це зроблено за рахунок кращого використання діючих потужностей і виробничих площ, реконструкції і розширення існуючих цехів, впровадження прогресивних методів праці.

Широко пропагуючи Програму партії, рішення з'їздів і Пленумів ЦК КПРС, партійна організація комбінату звернула насамперед увагу інженерно-технічних працівників, майстрів, передовиків і раціоналізаторів на вивчення питань конкретної економіки і технічного прогресу, на підвищення загальноосвітніх та економічних знань начальників цехів, майстрів, інженерно-технічних працівників та робітників. За роки семирічки лише середню освіту здобуло понад 120 чоловік.

Комуністи очолили також боротьбу за технічний прогрес. У 1965 р. колектив перейшов на виготовлення дерево-стружкових плит з відходів виробництва, тоді як у минулі роки для цього використовувалася повноцінна деревина. Збільшився випуск різноманітних побутових виробів. Якщо у 1964 р. такої продукції було вироблено на суму 49 тис. крб., то уже в 1965 р. — на 76 тис. крб. За семиріччя раціоналізатори комбінату внесли 282 пропозиції і удосконалення, від впровадження яких одержано 295,4 тис. крб. економії⁸.

Авангардна роль комуністів на виробництві, творча робота партійної організації серед членів колективу дали свої результати — завдання семирічки виконано на місяць раніше строку, випущено надпланової продукції на 616 тис. крб.

За роки семирічки в місті стали до ладу заводи механічний, «Ужгородприлад», залізобетонних виробів, фабрика побутової хімії, ремонтно-монтажний комбінат, авторемзавод, взуттєва фабрика. На діючих підприємствах міста побудовано 93 нових цехи та 19 реконструйовано, встановлено понад 1 000 одиниць нового і близько 190 одиниць модернізовано старого устаткування⁹.

Заслугує на увагу діяльність партійної організації колективу механічного заводу, який успішно виконав план семирічки по всіх техніко-економічних показниках. За цей період освоєно 3,394 тис. крб. капіталовкладень (при контрольних цифрах 2,3 тис. крб.). Наприкінці 1965 р. введено в дію 8031 кв. м виробничої площі, побудовано 275 квартир і дитячий садок на 110 місць.

Особливої ваги надавалось прискоренню технічного прогресу. Так, колектив заводу працював над почесним завданням — випуском сучасного устаткування з нових синтетичних матеріалів, яке б відповідало найкращим світовим зразкам. Наполеглива праця дала свої результати. Продукція заводу в 1964 р. на ВДНГ одержала диплом другого ступеня, а в 1965 р. демонструвалася на міжнародній виставці хімічних виробів у Москві¹⁰.

За семиріччя значні зміни відбулися і на взуттєвій фабриці, яка з невеликого підприємства, де переважала ручна праця, виросла у велике механізоване. Від впровадження конвеєрної системи, модернізації старого і встановлення нового обладнання одержано понад 50 тис. крб. економії за рік. Рівень механізації виробничих процесів становив 43% у 1965 р. проти 16% у 1959 р. Виробниче завдання останнього року семирічки взуттєвики виконали на 20 днів раніше строку. Вони виробили понад план на 288 тис. крб. продукції¹¹.

⁸ Поточний архів Ужгородського міськкому КП України. Довідка відділу організаційно-партійної роботи від 31 травня 1966 р., стор. 1—2.

⁹ Там же. Стенограма партійного активу Ужгородської міської організації від 15 жовтня 1964 р., стор. 8.

¹⁰ Поточний архів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КП України. Стенограма XII обласної партконференції, 11 лютого 1966 р., стор. 57—58.

¹¹ Там же, стор. 68.

Значну роботу по нарощуванню потужностей проведено на авторемзаводі. Завдяки зусиллям партійної організації, ініціативі новаторів і передсвіків виробництва на підприємстві докорінно змінено технологію ремонту автомашин марки «МАЗ», впроваджено поточковий метод ремонту машин і двигунів марки «ЯЗ—204»¹².

Успішно розв'язувались у семиріччі завдання по освоєнню нових потужностей, автоматизації та механізації виробничих процесів, використанню сучасної техніки і передової технології і на інших підприємствах міста.

Багато зробили у цій справі новатори виробництва, винахідники і раціоналізатори. Наприкінці 1963 р. в місті створено громадську раду новаторів у складі 45 чоловік, яка займається пропагандою і впровадженням на підприємствах і будовах найновіших досягнень науки й техніки, подає кваліфіковану допомогу винахідникам і раціоналізаторам. Активну участь у цьому беруть науковці Ужгородського державного університету — доцент хімічного факультету І. В. Смоланко, старший викладач загальнотехнічного факультету В. О. Яхимович, передовики виробництва — заслужений раціоналізатор УРСР В. Г. Крегер та ін.¹³

Рада новаторів організовує виїзди кращих виробничників, інженерно-технічних працівників на підприємства для обміну досвідом і подання необхідної допомоги в удосконаленні процесів виробництва. З участю членів Ради, її активу були впроваджені передові методи зварювання металів, паяння, застосовано алмазний і твердосплавний інструмент, тощо. Створено 19 громадських конструкторських бюро, до складу яких увійшло 286 чоловік. На всіх заводах і фабриках почали працювати на уково-технічні товариства (НТТ) та товариства винахідників і раціоналізаторів. Конструкторські бюро на громадських засадах допомагають передовикам виробництва, раціоналізаторам і новаторам в оформленні рацпропозицій, виготовленні робочих креслень, дають кваліфіковані консультації, виступають перед робітниками з лекціями на технічні теми.

За рішенням міського комітету партії в 1964 р. в Ужгороді було відкрито будинок науково-технічної пропаганди, який провів ряд конференцій, семінарів виїздів комплексних бригад на відстаючі підприємства і т. д. Так, на початку 1964 р. конференція будівельників міста обговорила питання про ефективне використання машин і механізмів у будівництві і прийняла ряд рекомендацій, від впровадження яких було досягнуто економічний ефект на суму 13 809 крб. На завод залізобетонних виробів відбулася конференція на тему: «Впровадження нових ефективних конструкцій із збірного залізобетону і застосування нових матеріалів будівництва». Здійснення рекомендацій, вироблених її учасниками, дало економію на суму 7 тис. крб. Міський будинок науково-технічної пропаганди систематично організовував виставки на різні актуальні теми: «Виробництво гнучо-клеєвих меблів», «Раціоналізатори і винахідники», «Впровадження нової вимірювальної техніки» і т. д.

Міськком партії і первинні партійні організації приділили значну увагу підготовці кадрів і підвищенню їх ділової кваліфікації. З метою широкої пропаганди науково-технічних і економічних знань у місті організовано на громадських засадах університет технічного прогресу й передового досвіду в складі трьох факультетів: організація управління виробництвом; автоматизація і механізація (з відділами — металообробки і деревообробки) та хімічний факультет. У цьому закладі навчається понад 150 чоловік.

Підготовка робітників та підвищення їх кваліфікації в умовах кожного підприємства здійснюються методами індивідуального навчання, в гуртках технімуму і школах передових методів праці. На механічному заводі діяло, наприклад, 16 груп технічного навчання по підвищенню кваліфікації. Багато робітників заводів і фабрик віддавало вечірні та заочні відділення вищих і середніх спеціальних учбових закладів.

У червні 1962 р. міськком партії створив на громадських засадах раду економічного аналізу, до якої увійшло 10 інженерів-економістів, 3 інженери різного профілю, 3 працівники кафедри політекономії, 5 економістів з середньою освітою. Очолив раду працівник Держбанку, інженер-економіст З. І. Швець. На підприємствах міста було організовано 28 бюро економічного аналізу, в складі яких нараховувалося понад 300 спеціалістів різних професій, у тому числі керівники підприємств, начальники відділів і цехів, економісти, раціоналізатори і передовики виробництва.

Організація таких бюро стала однією з форм поширення економічних знань серед робітників і залучення широких мас трудящих до управління виробництвом. З ініціативи міськкому партії рада разом з заводськими бюро вивчила на підприємствах міста ряд питань, які були обговорені на галузевих економічних конференціях, а потім на міській. На них розглядались, наприклад, такі питання: «Підвищення

¹² Поточний архів Ужгородського міськкому КП України. Матеріали промислово-транспортного відділу за 1965 р., стор. 5.

¹³ Поточний архів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КП України. Інформація Ужгородського міськкому КП України від 13 лютого 1965 р., стор. 7.

продуктивності праці», «Зниження собівартості продукції на базі впровадження у виробництво нової техніки і передової технології», «Шляхи збільшення випуску продукції на існуючих площах за рахунок модернізації обладнання», «Шляхи і резерви підвищення якості продукції» та ін.

На кожній конференції розроблялись конкретні заходи і рекомендації, які потім заводськими бюро економічного аналізу спільно з адміністрацією і партійними організаціями здійснювались на практиці. Крім того, заводські бюро систематично аналізували на своїх засіданнях результати діяльності підприємств за кожний квартал і на основі цього визначали конкретні шляхи для поліпшення їх роботи. Все це позитивно впливало на виробничі показники, сприяло зростанню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції і виконанню планів нагромаджень.

В центрі уваги первинних партійних організацій завжди були питання рентабельності роботи підприємств і дальшої механізації трудомістких процесів. Бюро парторганізації електростанцій, наприклад, на своїх засіданнях, а також на партійних зборах систематично розглядало питання про підвищення продуктивності праці й автоматизації виробничих процесів. Громадське конструкторське бюро разом з бюро економічного аналізу розробили конкретні заходи по переведенню котлів на автоматичне заповнення водою, що дало 4,8 тис. крб. економії. Перехід Ужгородської і Оноківської ГЕС на автоматичне і телемеханічне управління зекономило 12,6 тис. крб. Внаслідок ряду удосконалень тільки за 1964 р. продуктивність праці зросла тут на 2,3%¹⁴.

Колектив електростанції, як і всі підприємства міста, гаряче підхопив заклик московських і ленінградських робітників боротися за високу якість продукції і доведення її до рівня кращих світових стандартів. В соціалістичних зобов'язаннях на 1965 р. передбачався ряд заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці, зниження собівартості кіловат-години електроенергії за рахунок меншої витрати палива на потреби підприємства, дальше удосконалень і автоматизацію виробництва та уцілювання робочого дня¹⁵.

Значне місце в діяльності партійних організацій міста відводилось пропаганді і впровадженню у практику досягнень науки і передового досвіду. Однією з багатьох форм пропаганди нового, передового є технічна інформація. На десятий підприємств міста були організовані бюро технічної інформації на громадських засадах, на шести — виділені відповідальні особи з числа інженерно-технічних працівників, що займалися цими питаннями.

Колективи промислових підприємств міста схвалили почин 15 московських підприємств працювати рентабельно, без збитків, значно знизити собівартість продукції. На фабриці побутової хімії, наприклад, ряд виробів були збитковими. Удосконалень технології та механізації трудомістких процесів дало змогу зменшити витрати, значно підвищити продуктивність праці, прибутковість виробництва. В 1964 р. прибутки фабрики досягли 463 тис. крб., а приріст валової продукції тільки за рахунок підвищення продуктивності праці в порівнянні з 1959 р. склав 23 тис. карбованців¹⁶.

Посилення економічної роботи, дальше впорядкування технічних норм використання наявної техніки і робочого часу, застосування найновіших наукових досягнень, ередової технології дало змогу виробничим колективам міста домогтись значних успіхів у виконанні планів семирічки. Промисловість Ужгорода із значним випереженням контрольних цифр закінчила завдання останнього року семирічки. План по ипуску валової продукції і більшості найважливіших видів виробів був виконаний 5 грудня. Високих показників домоглися виробничі колективи електростанції, ремонтно-монтажного комбінату, швейної фабрики, м'ясокомбінату та інших підприємств, які ще в листопаді виконали свої завдання¹⁷.

Накреслюючи шляхи дальшого розвитку країни і вирішуючи назрілі проблеми емуністичного будівництва, наша партія завжди спирається на активність мас, їх елективний досвід і розум. Рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.), спряовані на дальше зростання політичної і трудової активності мас, прискорений процес і удосконалень суспільного виробництва.

Виконуючи рішення XXII з'їзду, березневого і вересневого Пленумів ЦК КПРС 965 р.) трудівники промислових підприємств Ужгорода багато допомогли сільсько-исподарським артілям Ужгородського та Перечинського районів у механізації і електрифікації виробничих процесів, поліпшенні масово-політичної роботи. Восени 1963 р. кгородці протягом двох місяців побудували в колгоспах 25 кормоцехів. На будів-цтві особливо відзначились колективи електростанції, взуттєвої фабрики, промком-

¹⁴ Поточний архів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КП України. Інформація Ужгородського міськкому КП України від 13 лютого 1965 р., стор. 13.

¹⁵ Там же, стор. 14.

¹⁶ Поточний архів Ужгородського міськкому КП України. Стенограма партійного тиву від 15 жовтня 1964 р., стор. 36—40.

¹⁷ «Закарпатська правда», 26 грудня 1965 р.

бінаут, заводу «Більшовик» та інші¹⁸. Колектив авторемзаводу допоміг обладнати у колгоспі ім. Орджонікідзе Перечинського району електростанцію потужністю 57 кіловат та побудувати силову лінію електропередач, що дало можливість механізувати трудомісткі процеси на фермах¹⁹. Промислові підприємства задовольняють також потреби колгоспників у ремонті техніки, навчанні механізаторських кадрів, завезенні мінеральних добрив тощо.

В умовах Ужгородського району значна роль у підвищенні врожайності належить зрошенню. Але окремим господарствам не під силу провести цей важливий захід через відсутність необхідної техніки, матеріалів, устаткування, кваліфікованих спеціалістів. Трудящі міста взяли на себе частину іригаційних робіт. Робітники авторемзаводу побудували у колгоспі ім. Горького зрошувальну систему для поливу 300 га землі і три насосні станції²⁰. Значну допомогу в цій важливій справі подають колгоспам колективи Радванського кар'єроуправління, шляхової ремонтно-будівельної дільниці та інші.

Натхненні рішеннями XXIII з'їзду партії, XXIII з'їзду КП України, Пленумів ЦК КПРС трудящі Ужгорода докладуть всіх зусиль, щоб досягти ще кращих успіхів у праці і порадувати рідну Батьківщину новими трудовими перемогами.

Д. М. СУПРУН

¹⁸ «Закарпатська правда», 3 березня 1964 р.

¹⁹ «Закарпатська правда», 19 жовтня 1963 р.

²⁰ Поточний архів Ужгородського міськкому КП України. Стенограма пленуму від 17 січня 1964 р., стор. 75.

УЧАСТЬ ЖІНОК СЕВАСТОПОЛЯ В БОРОТЬБІ З ГІТЛЕРІВСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ В 1941—1942 рр.

Героїчна оборона Севастополя 1941—1942 рр. мала величезне політичне й воєнно-стратегічне значення у боротьбі радянського народу проти фашистських полчищ. Про мужніх захисників Севастополя видано чимало літературно-художніх, документальних публікацій, спогадів учасників оборони. Однак в історичній літературі не набуло належного висвітлення питання про роль жінок у цій боротьбі, хоч у період оборони вони склали основну масу цивільного населення міста. Якщо з першої оборони Севастополя відома одна Даша Севастопольська, то в 1941—1942 рр. було тисячі патріоток. Дана стаття ставить своїм завданням на основі документального матеріалу показати роль севастопольських жінок у захисті рідного міста.

В ніч на 22 червня 1941 р. Севастополь одним з перших міст Радянського Союзу зазнав розбійницького нападу ворожої авіації. З того дня трудящі, і серед них жінки, виховані на славних бойових і революційних традиціях, вступають у боротьбу з ненависним ворогом. Десятки тисяч патріоток міста беруть активну участь у групах самозахисту, загонах протиповітряної оборони, пожежних командах, санітарних постах, групах революційного порядку.

Одразу ж після офіційного повідомлення Радянського уряду про напад на нашу країну фашистської Німеччини чимало жінок і дівчат Севастополя подавали заяви до військкоматів, міськкомів та райкомів партії й комсомолу, бажаючи вступити в ряди Червоної Армії та Військово-Морського Флоту. На 575 заяв, що надійшли до військкоматів у червні 1941 р., 295 було від жінок¹. Комсомолка Ольга Ладигенська писала: «Я прагну, не шкодуючи сил і самого життя, захищати Батьківщину від осатанілих ворогів. Запевняю, що до останньої краплі крові, чесно, самовіддано служитиму робітничому класу й партії великого Леніна»².

З перших днів війни, закінчивши курси сандружинниць, добровільно пішли на фронт комсомолки Людмила Голошубова, Євгенія Дерюгіна, Ванда Ткаченко, Ольга Шпилевська. Дівчата досконалим оволоділи майстерністю медсестер, а Л. Голошубова, крім того, була установницею прицілу, не раз допомагаючи відбивати атаки фашистських стерв'ятників.

Обстановка на півдні республіки ставала все напруженішою, загроза Криму — все реальнішою. В Севастополі формується партизанський загін, до якого включили чимало жінок. Сміливі вилазки в табір ворога згодом здійснили комсомолка Катя Крутих, Маша Гаврильченко, Наташа Величко, мати й дочка Крайчук, Є. Н. Панецька, Ф. С. Бородкіна та багато інших.

З наближенням лінії фронту посилилась безпосередня участь севастопольських жінок у бойових діях та підготовці міста до оборони. Під керівництвом партійного

¹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 467, арк. 20.

² «Красный Крым», 8 липня 1941 р.

й радянського активу з 25 липня до кінця жовтня 1941 р. щоденно на будівництві оборонних споруд брали участь від 500 до 3 тис. чоловік, в основному жінки³. Їхніми руками було збудовано велику кількість артилерійських та кулеметних дотів і дзотів, стрілецьких окопів, командних пунктів та інші споруди, викопано глибокий протитанковий рів значної довжини⁴. Ці споруди допомогли відбити перший і другий штурми міста, зірвати плани гітлерівців узяти Севастополь «з ходу». Як правило, в оборонних роботах перед вели комуністки, які запалювали й організовували жінок на виконання завдань командування. Так, секретар Центрального райвиконкому М. С. Коновалова підняла весь район на будівництво оборонних споруд. Швидко оволодівши важкою працею землекопа, вона допомагала іншим жінкам⁵.

За рішенням партії та уряду, з першого дня війни почалась евакуація з Севастополя всіх дитячих установ. Вже до вечора 22 червня 1941 р. у ближні райони — Сімферопольський і Бахчисарайський — було вивезено 6 тис. дітей шкільного й дошкільного віку. Активну участь у цій роботі брали інструктор міськвиконкому Є. Ф. Нерода, вчительки Л. В. Ткаченко, Л. Мазурова та ін. З наближенням фронту севастопольців евакуювали до Краснодарського краю. Порівняно до передодня війни населення міста скоротилося більше, ніж удвоє⁶. У липні — жовтні 1941 р. міська партійна організація з допомогою моряків Чорноморського флоту виконала велику роботу по евакуації промислових підприємств, учбових закладів, культурних та історичних цінностей. До початку оборони було вивезено близько 14 т різного устаткування⁷.

Вся промисловість, що залишилась у місті, перейшла на випуск нової продукції — мінометів, мін, гранат тощо. Працювали тепер на підприємствах переважно жінки. Оволодівши в найкоротші строки різними спеціальностями, вони успішно виконували виробничі завдання. Так, дружина електромонтера Новошуйської підстанції Є. І. Гуленкова, опанувавши спеціальність чоловіка, замінила його на виробництві. А коли обстановка ускладнилась і з підстанції на фронт пішли ще двоє електромонтерів, Єфросинія Іванівна почала працювати за трьох. На 200—300% виконували плани Гречихіна, Токарева, Шифманович та багато інших жінок, що замінили на виробництві своїх чоловіків⁸.

Запалені подвигами фронтовиків, жінки Севастополя всіма силами допомагали фронту. Працювати не гірше, ніж воюють чоловіки, батьки, сини, — таку мету вони поставили перед собою. І внаслідок цього промислові підприємства міста виконували й перевиконували виробничі плани, а фронт безперервно одержував воєнну продукцію відмінної якості. По дві зміни підряд працювали револьєрники Курдяєва, Доброва, Трудинська, Елміцова. Передовиками виробництва стали Муканова, Маслик, Сафонова, Попельська та ін. Робітниці швейної фабрики Лукачева, Люхіна стали ініціаторами організації майстерень по виготовленню теплих речей для фронтовиків⁹.

Севастопольські патріотки показували зразки справжнього трудового героїзму. Офіціантка ідальні Могильна, колишня електрозварниця, дізнавшись, що для виконання спеціального замовлення залізничникам не вистачає електрозварників, прийшла їм на допомогу. Незважаючи на погане здоров'я, робітниця щоденно виконувала по 2,5—3 норми. Завдяки її самовідданій праці завдання командування було виконано в строк. Після поранення комсомолка Анастасія Чаус лишилась без лівої руки, але категорично відмовилась евакуюватися. Підлікувавшись, вона повернулась на підприємство. Тяжко було працювати однією рукою біля верстата, але наполегливість і завзяття перемогли: дівчина почала виконувати норму на 300—350%¹⁰.

Працювати доводилось у найтяжчих умовах. Якось ворожі бомбардувальники вивели із строю нашу батарею. Пошкоджені гармати потребували серйозного ремонту. Ввечері прибула комсомольсько-молодіжна бригада ремонтників. Щоб ворог не виявив вогні від електрозварювання, Наталі Новиковій довелося всю ніч працювати під брезентом, що не пропускав не тільки вогню, але й повітря. На світанку ремонт було закінчено. Фашисти сподівалися, що батарея знищена, й почали атаку. Та вищівний вогонь радянських гармат поламав стрій ворога. Зупинилися чотири розбиті танки. Решта повернула назад.

³ «Красный Крым», 3 лютого 1942 р.

⁴ Архів історичного відділу Військово-Морського Флоту, ф. 1, оп. 1, спр. 1950, арк. 151—157.

⁵ Матеріал Севастопольської комісії по обороні й звільненню міста (далі — МСК), т. 8, стор. 98.

⁶ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 717, арк. 195.

⁷ МСК, т. 4, арк. 5.

⁸ Там же, т. 8, стор. 18.

⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 717, арк. 118; од. зб. 722, арк. 10.

¹⁰ МСК, т. 8, стор. 175, 250, 251.

Наприкінці жовтня 1941 р. з півночі до Севастополя прорвалась німецька моторизована дивізія, зустрінута вогнем берегової батареї моряків під командуванням старшого лейтенанта Заїки. Три дні радянські воїни вели нерівний бій, відбиваючи численні атаки гітлерівців. Рядом з офіцерами і матросами проти фашистів мужньо билися їх дружини та сестри.

Розпочалась героїчна оборона Севастополя. 29 жовтня в місті було введено стан облоги. Грань між поняттями «фронт» і «тил» стерлася. Міський комітет оборони (МКО) закликав населення до пильності, організованості, стійкості. Повсюдно в місті проходили мітинги, на яких трудящі заявляли про свою готовність віддати всі сили, а коли треба, й життя для захисту Батьківщини від фашистської навали. І севастопольці свого слова дотримали.

Населення, що залишалося в місті, пішло у сховища. За рішенням МКО у штольнях Троїцької балки менше як за два тижні із збереженого устаткування було обладнано великий спецкомбінат № 1 з усіма допоміжними цехами, енергетичним господарством, водопостачанням, вентиляцією, їдальнями, лазнями, пральнями. Вже на кінець листопада він почав видавати необхідні для фронту зброю та боеприпаси. В Інкерманських штольнях на основі деяких дрібних підприємств почав діяти спецкомбінат № 2, що виробляв для фронтовиків взуття та обмундирування. Директором комбінату було призначено Л. В. Боброву.

Так в умовах безперервних бомбардувань та артилерійського обстрілу глибоко під землею виникло друге місто. В підземних цехах, майстернях — всюди, де була можливість, чоловіків замінили жінки. Вони шили чоботи, випускали міномети, гранати, запалювальні пляшки. Тут, під землею, жінки і жили. Працювали вдень і вночі, нерідко по дві зміни підряд, у надзвичайно тяжких умовах. «У штольнях часто не вистачало повітря», — розповідає колишня робітниця спецкомбінату М. В. Порплиця. — Особливо тяжко було дихати під час бомбувань, коли зупиняли вентиляцію, бо разом з повітрям у труби летіло каміння й пісок. У цей час навіть сірники не горіли — не вистачало кисню. Одяг людей ставав мокрим від поту»¹¹. Треба було мати справді залізну стійкість, щоб за таких умов нести трудову вахту, виконуючи при цьому норми на 300—350%. По кілька норм за зміну давали М. Тимохіна, О. Ігдал, Д. Поїзд та ін.¹². Високою продуктивністю праці на спецкомбінаті № 2 відзначалися Кислова, Сорокіна, Раскосова, Доброва, Беляєва та багато інших трудивниць¹³. Усього за період оборони підприємства міста дали фронту 400 тис. мін, 500 тис. гранат, близько 10 тис. авіабомб, 2 бронепоезди, відремонтували 70 танків тощо¹⁴.

У такі дні облоги Севастополя самовіддано працювали зв'язкивки Воскресенська, Бородзич, Філімонова, Домбровська, Логунова, Колесникова та ін. І в найнебезпечніші моменти не залишали вони комунікаторів. Так, 13 листопада 1941 р., коли чергувала телефоністка Чайова, літаки ворога скинули на залізничний вузол багато бомб, одна з яких упала поруч телефонної станції, друга розірвалася біля будинку, де жила Чайова. Вибуховою хвилею на станції вибило вікна, двері, але телефоністка залишалась на своєму посту. І тільки коли прийшли інші працівники, вона попросила дозволу збігти додому, щоб дізнатися, чи жива її дочка¹⁵. На безлюдних зруйнованих вулицях Севастополя часто бачили поштарку К. І. Заруцьку — маленьку жінку, яка, незважаючи на смертельну небезпеку, розшукувала у підвалах та сховищах адресатів і завжди своєчасно вручала їм кореспонденцію.

В період оборони міста чимало жінок було на командних партійних і господарських посадах. Справжніми вожаками трудящих стали партійно-радянські працівники А. М. Подойніцина, К. М. Яблонська, А. М. Михалєва, Є. С. Смирнова, М. Єрохтіна, Рябогіна, Дрогунова, Безверхова та інші жінки¹⁶. Добрим організатором роботи оборонної промисловості була секретар міськкому партії А. А. Саріна. Ця енергійна, вольова жінка у надзвичайно тяжких умовах воєнного часу, коли не вистачало верстатів, сировини, палива, робочої сили, сприяла забезпеченню безперебійної діяльності підприємств¹⁷. Заступником директора міськторгу стала молода комуністка З. Ф. Сутиріна, керівниками лікувальних закладів — Долганова, Уточкіна, Хаджі-Папітова. Нерідко на командні посади висували рядових робітниць. Так, передова виробнича макаронної фабрики В. В. Єріна стала директором підприємства, лаборант А. А. Довгаль — секретарем Корабельного райвиконкому. Вчорашня школярка Галина Лаврентєва працювала інструктором по масовій роботі у Корабельній Раді депутатів трудящих. Як правило, жінки показували себе добрими організаторами, віддавали всі сили, знання й вміння на виконання дорученої справи.

¹¹ МСК, т. 8, стор. 242.

¹² Там же, стор. 202; «Маяк коммуны», 15 квітня 1942 р.

¹³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 317, арк. 32, 173; од. зб. 720, арк. 8.

¹⁴ Державний музей 2-ї героїчної оборони і визволення Севастополя.

¹⁵ МСК, т. 8, арк. 150.

¹⁶ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 128, арк. 10.

¹⁷ Героическая оборона Севастополя, Симферополь, 1946, стор. 47—63.

Самовіддано працювали жінки — медичні працівники на чолі з завідуючою міським відділом охорони здоров'я В. Є. Лаврентьевою. Під її керівництвом 750 медиків, у тому числі 74 лікарі, провели колосальну лікувальну й організаторську роботу серед населення. Завдяки їх невтомній праці за весь час оборони, незважаючи на скученість людей у сховищах та величезні руйнування, в місті не було жодного випадку епідемічного захворювання. Нехтуючи небезпекою, під розривами снарядів і бомб лікарі Смоленська, Івахненко, Троценко, Смирнова, Сорокіна, медсестри Нестеренко, Ісаєва та інші подавали потерпілим першу медичну допомогу¹⁸.

Жінки-педагоги вели в період оборони масово-політичну роботу. Особливо активно працювали Петрова, Мис, Гусєва, Бухаріна, Островерхова, Баркова, Жуковська, Кулагіна та ін.¹⁹. З власної ініціативи вони організували у сховищах класи і регулярно проводили там заняття з дітьми та бесіди з дорослими.

Скромні, ще вчора непомітні жінки під час облоги ставали героями, піднімали людей на подвиги, на великі справи. Виступаючи на конференції жінок Севастополя, вчителька 14-ї школи О. С. Федоринчик сказала: «Я маленька одиниця величезної армії, що зветься тилом. Роблю все, що умію, хочу зробити ще більше. Всі мої чотири сини пішли на боротьбу з ворогом, і я не шкодую себе й піду на будь-яку ділянку». І справді, вона віддавала всі сили боротьбі з ворогом. Незважаючи на свій похилий вік, Олександра Сергіївна стала донором, брала участь у спорудженні укріплень, бомбосховищ, супроводжувала поранених, вивозила дітей з міста²⁰.

Великою честю вважали для себе жінки вступ у ряди Комуністичної партії. Їх заяви з проханням прийняти до партії свідчать про гарячий патріотизм і готовність віддати всі свої сили, а в разі потреби і життя боротьбі з гітлерівцями. Так, закройщиця 4-ї швейної фабрики Х. А. Юрман писала: «Прошу прийняти мене в партію комуністів. У тяжкі для нашої Батьківщини дні, коли кривавий фашизм навис над усім прогресивним людством, хочу боротися з ворогом, як комуністка. Я відправила свого сина на фронт. Разом з ним і всім радянським народом боротимусь до останньої краплі крові проти ненависного ворога»²¹.

Ініціаторами багатьох патріотичних починань у місті, відданими помічниками партійних організацій були комсомольські працівники Надя Крайова, Тося Абрамович, Рая Іванова, Зіна Бондарєва, Маруся Гурджі, Валя Грузинська, Аня Березовська. Це вони піднімали комсомольців і молодь на героїчні діла.

Однією з перших і найбільш розповсюджених форм допомоги була участь севастопольських жінок у створенні фонду оборони. Почався цей патріотичний рух стихійно. Якось на початку війни у Північний райком партії прийшла Агафонова — кадрова робітниця одного з заводів — і віддала у фонд оборони всі свої золоті речі. Одночасно до секретаря Північного райкому комсомолу принесла свої цінності комсомолка Чернишова²². Бухгалтер Мариминська через ошадну касу передала державі облігації на 3,5 тис. крб., а також золоту обручку. Від жінок Південної сторони надійшло 208 тис. крб. грішми й облігаціями, від домашніх господарок Центрального району — 165,9 тис. крб.²³ і т. д. Усього жінки Севастополя передали у фонд оборони 945,2 тис. крб. грішми та 8784 тис. крб. облігаціями, понад 35 тис. штук теплих речей, тисячі тонн чорного й кольорового металу²⁴.

Наприкінці листопада за ініціативою домашньої господарки Л. А. Ракової у місті виник рух «фронтових господарок». Жіночі бригади прали для фронтовиків і госпіталів білизну, плели бійцям теплі шкарпетки, рукавиці, лагодили обмундировання, збирали для госпіталів посуд, білизну тощо. Керувала цією чудовою справою спеціальна комісія на чолі з секретарем Північного райкому партії Є. П. Гирдимовою. Скоро такі бригади діяли вже по всьому місту. Їх організаторами були Басак, Анісімова, Тимченко, Качанова, Миронова, Белова та ін.²⁵. За час оборони міста «фронтові господарки» полагали понад 50 тис. предметів одягу, випрали 700 тис. штук білизни, збрали 40 тис. теплих речей для воїнів, послали на фронт близько 20 тис. подарунків, віддали пораненим 1200 л своєї крові²⁶.

Вдень жінки працювали на оборонних підприємствах, прали й латали білизну для бійців, а ночами чергували в госпіталях. Завдяки невпинному піклуванню севастопольських жінок та добре налагодженій санітарній службі 70% поранених повергалися в стрій. Жінки Севастополя постійно були у військових частинах. Всього

¹⁸ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 717, арк. 23, 27.

¹⁹ Там же, од. зб. 125, арк. 10, 15.

²⁰ «Красный Крым», 3 лютого 1942 р.

²¹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 655, арк. 138.

²² Б. Борисов. Подвиг Севастополя, Симферополь, 1959, стор. 48, 49.

²³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 665, арк. 146; од. зб. 650, арк. 1; од. зб. 770, арк. 125.

²⁴ «Красный Крым», 24 березня 1942 р.

²⁵ МСК, т. 4, стор. 16.

²⁶ Б. Борисов. Подвиг Севастополя, М., 1952, стор. 283.

за період оборони понад 600 делегацій відвідали бійців — в окопах та в госпіталах²⁷. Жіночі руки ліквідували завали, розчищали вулиці, гасили запалювальні бомби, рятували поранених, зі зброєю в руках боролися проти ненависного ворога. Так, комуністки-санітарки Любов Харитопольська й Ганна Дерябкіна під ураганним вогнем перев'язували поранених і виносили їх з поля бою. Навіть коли Любу було поранено, вона не припинила свою роботу²⁸.

В умовах фронтового життя жінки проходили військову підготовку. Комсомолка Фрося Радичкіна допомагала артилеристам на Малаховому кургані. Коли із строю вибували бійці, вона заступала їх. Ні труднощі, ні небезпека не лякали цю сміливу дівчину. Захищаючи рідне місто, вона загинула смертю хоробрих. Героїзм у боях не раз проявляли медсестри Ніна Волкова, Маруся Подобєдова, Марія Нужна, Олена Седнева, Марія Басчасна, Галина Маркова, Галина Маленко та ін. Назавжди залишиться в пам'яті севастопольців прекрасний образ Тетяни Нудьги, безстрашною юною патріотки, яка винесла з поля бою 178 бійців та командирів²⁹.

Під час оборони Севастополя не було такого роду військ, де б не служили жінки. Викликають захоплення подвиги комсомолки-розвідниці М. К. Байди. Понад 300 гітлерівських солдатів і офіцерів знищила Герой Радянського Союзу снайпер Людмила Павлюченко. Народ ніколи не забуде безстрашну кулеметницю Ніну Онілову, яка знищила не одну сотню фашистів. І в період завершальних боїв на севастопольській землі, коли все навкруги горіло й хиталося від безперервних розривів снарядів і бомб, жінки не залишали своїх постів.

Сили під Севастополем були надто нерівні, і за наказом Ставки Верховного Командування радянські війська 3 липня 1942 р. залишили місто.

Вдершись у Севастополь, фашисти розпочали страшну розправу над мирним населенням. Чимало патріоток були розстріляні, вивезені в рабство. Гітлерівці повісили відважну комсомолку Олену Басак, закатували секретаря Центрального райвиконкому М. С. Коновалову, секретаря комсомольської організації залізничного вузла Зіну Бондарєву. Та ніякі тортури й знущання не могли залякати славних дочок радянського народу.

З першого дня окупації почали діяти народні месники. Залишена міським комітетом партії для підпільної роботи П. С. Короткова встановила зв'язок з бачагьма радянськими патріотами, з яких незабаром було створено три підпільні групи. Одну з них очолила комуністка Г. В. Прокопенко та її заступниця Є. В. Вискорська. Підпільні патріотичні організації, в яких було чимало жінок, інформували севастопольців про становище на фронті, піднімали їх на боротьбу з ворогом. До славного літопису звершень севастопольських підпільників яскраві сторінки вписали комсомолки Женя Захарова, Люда Осипова, Люба Масюта, Ліда Нефедова-Рєвакіна, Євдокія Ленюк, Фрося Тягнибід та ін.

9 травня 1944 р. Радянська Армія визволила Севастополь. Характерно, що в 1941—1942 рр. гітлерівці 250 днів не могли взяти місто, а наші війська визволили його за 5 днів. Жакхлива картина руїн Севастополя постала перед визволителями. Місто-герой було зруйноване на 98%. У його відродженні брав участь весь радянський народ. Піднятий з попелу Севастополь — це величний пам'ятник безсмертному подвигу його захисників, у рядах яких поруч з чоловіками героїчно боролися за честь і незалежність Радянської Батьківщини жінки.

Н. М. ДОЛМАТОВА

²⁷ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 1, од. зб. 720, арк. 31.

²⁸ «Красный Крым», 3 лютого 1942 р.

²⁹ «Пропагандист», 1942, № 4, стор. 24.

ТРУДОВИЙ ПОДВИГ РОБІТНИЦЬ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Бурхливий розвиток промисловості Радянського Союзу в роки першої п'ятирічки вимагав значного збільшення робітничих кадрів. Тимчасом у країні після остаточної ліквідації в 1930 р. безробіття незайнятих працездатних чоловіків було дуже мало. Одним з основних джерел поповнення народного господарства робочою силою стала жіноча праця. Цьому сприяли проведені Радянською владою технічні вдосконалення у промисловості, оздоровлення умов праці на підприємствах, розширення мережі дитячих та побутових установ.

Комуністична партія і Радянський уряд розгорнули планомірну роботу по використанню величезної творчої енергії жінок. Курс на ширше застосування жіночої праці в роки першої п'ятирічки визначила постановка ЦК ВКП(б) від 15 червня 1929 р. «Про чергові завдання партії по роботі серед робітниць і селянок». Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. у рішенні про кадри робітників зобов'язав усі

партійні, профспілкові й господарські органи якомога більше залучати жінок на всі ділянки, де тільки це можливо, висувати їх на керівні господарські та державні пости, постійно дбати про підвищення загальноосвітнього й професійного рівня¹. За вказівкою ЦК ВКП(б), на початку 1930 р. було розроблено розрахований на п'ять років план впровадження жіночої праці в народне господарство. Кількість трудівниць, зайнятих у суспільному виробництві, мала збільшитись за цей час в 2,2 раза. Згідно з цим планом розроблялися контрольні цифри для кожної республіки, області, підприємства. Цей задум партії про широке використання нових жіночих кадрів у народному господарстві був успішно виконаний, що сприяло забезпеченню безперервної діяльності всіх галузей соціалістичного виробництва.

Завдання полягало також у тому, щоб позбутися однобічності застосування жіночої праці — специфічної особливості, яка склалася ще за капіталізму. Важливу роль у вирішенні цього питання відіграли спеціальні комісії, що вивчали продуктивність праці робітниць у різних галузях промисловості, вплив деяких професій на жіночий організм тощо. Певну роботу в цій справі здійснив Український інститут праці. Проведені наукові дослідження мали практичне і теоретичне значення, показуючи рентабельність жіночої праці на підприємствах при умови доцільної розстановки кадрів. З метою правильного їх використання були розроблені списки професій та посад з переважним застосуванням жіночої праці. Цей захід партії та уряду дозволив на деяких ділянках виробництва замінити чоловічу робочу силу жіночою.

Величезна організаційна й агітаційно-масова діяльність партії та уряду щодо жіночих трудових резервів сприяла тому, що протягом першої п'ятирічки в усіх галузях народного господарства, особливо в індустрії, відбулося бурхливе зростання кількості робітниць. На 1 січня 1929 р. у промисловості УРСР працювало 94,3 тис. жінок, а на 1 січня 1933 р. — майже 440 тис.² У ці роки стався перелом і в темпах залучення трудівниць у виробництво. В той час як у попередній період питома вага робітниць у промисловості залишалася стабільною (на рівні 13—14%), п'ятирічка дала різке підвищення цих показників — з 14% у 1929 р. до 22,9% в 1932 р.³ Важливо відзначити, що зростання жіночих кадрів випереджало загальні темпи збільшення промислових кадрів.

Одночасно з цим відбувалося величезне піднесення громадсько-політичної свідомості й виробничого ентузіазму трудівниць, що з особливою силою виявилось у зв'язку з поширенням в 1929 р. соціалістичного змагання. Активна участь радянських жінок у цьому всенародному русі була закономірним явищем, підготовленим усім ходом соціалістичного будівництва, виховною роботою Комуністичної партії. Масовому вступу трудівниць у соцзмагання передувала їх участь у попередні роки в конкурсах, виробничих нарадах, оглядах, перекликах, ударних бригадах, що збагачувало досвід виробничої та громадської діяльності робітниць.

Для роз'яснення завдань соціалістичного змагання партійні, профспілкові, комсомольські організації проводили велику агітаційну роботу, скликали спеціальні жіночі збори, конференції. 11 квітня 1929 р. відбулась конференція в Харківському електромеханічному заводі. 138 делегаток від імені робітниць усіх цехів одностайно вирішили включитися у змагання. На фабриці «Київ-одяг» тільки протягом жовтня — листопада 1929 р. по цехах про організацію змагання було проведено 66 бесід⁴. Громадські організації підприємств також широко використовували наочні методи агітації: плакати, діаграми, стінгазети, багатотиражки тощо. Завдяки всім цим заходам участь жінок у змаганні набувала дедалі масовішого характеру. Наприкінці 1931 р. у промисловості та будівництві УРСР налічувалося 200 тис. ударниць (52,8% від усіх робітниць)⁵.

Аналіз даних про участь трудівниць у цьому русі по окремих галузях промисловості свідчить, що там, де жінки працювали давно і основна маса їх мала значний виробничий стаж, ці показники були вищими, ніж у галузях, нових для масового застосування жіночої праці. 1 липня 1932 р. ударниці, наприклад, у трикотажній промисловості становили 77,9% від загальної кількості зайнятих там жінок, а в хімічній — 57,8%, сільськогосподарському машинобудуванні — 57,4% і т. д.⁶

Соцзмаганням робітниць, як і всіх трудящих Радянського Союзу, повсякденно керували партійні організації. Комуністи і комуністки подавали приклад високосвідомої, натхненної праці. Авторитетом і повагою у колективах своїх підприємств кори-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, стор. 597.

² Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник, Харків, 1930, стор. 42; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1325, арк. 2.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 378.

⁴ «Комунарка України», 1929, № 15, стор. 3, 4; Київський обласний державний архів, ф. 747, оп. 1, спр. 166, арк. 49.

⁵ А. Б. Слущкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963, стор. 197.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1325, арк. 52.

стувалися члени партії — ударниці Нежуренко (Харківський канатний завод), Овчарова (Харківський керамічний завод), Перепелицина (Луганський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції) та багато інших. Робітниця Гончарук, парторганізатор бригади на Харківській швейній фабриці ім. Тінякова, завжди була в авангарді боротьби за перевиконання державних планів. Її бригада перейшла на госпрозрахунок і повністю ліквідувала брак⁷.

У перших рядах борців за виконання п'ятирічки були також комсомольці й комсомолки, які показували зразки ударної праці. На Херсонському заводі сільсько-господарського машинобудування ім. Петровського в першому кварталі 1932 р. не виконувалась виробнича програма. Партійна, профспілкова та комсомольська організації з'ясували, що причиною цього була незадовільна робота ливарного цеху. Колектив робітників детально обговорив заходи по ліквідації прориву. Було вирішено широко розгорнути соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції. Комсомолец ливарного цеху Швайк викликав на змагання молодшу робітницю Щедріну, зобов'язавшись замість 100 опок виготовити 160. І наслідки: Швайк дав 185 опок, Щедріна — 210. Це був справжній рекорд для цеху. А через день Швайк зробив їх 280. Результат Щедріної вразив увесь завод: 25 березня вона дала 300 опок. Досягнення двох комсомольців викликали трудове піднесення всіх робітників — і цех виконав виробниче завдання майже на 200%. На міжнародній виставці того року в Салоніках (Греція) завод за високу якість своїх машин дістав велику золоту медаль і диплом⁸.

Трудівницям належала вирішальна роль у проведенні соціалістичного змагання на підприємствах легкої промисловості, де жінки становили більшість працюючих і мали, порівняно до інших галузей, найвищий культурно-технічний рівень. Наприклад, завдяки широкому розгортанню цього руху, а також ударництва Київська кондитерська фабрика ім. К. Маркса першою серед підприємств України виконала свій п'ятирічний план за два з половиною роки. За це досягнення фабрику, її директора, а також двох кадрових робітниць, ініціаторів соціалістичного змагання комуністку Н. А. Веременко і О. П. Рязанову було нагороджено орденом Леніна. В 1932 р. фабрика випустила 33,5 тис. т продукції, значно знизивши її собівартість. На всесоюзному конкурсі підприємств харчової промисловості того року вона одержала першу премію. Всіх цих результатів колектив досягнув завдяки великій роботі партійної організації, яка зуміла виховати сотні ударниць, справжніх героїнь п'ятирічки⁹.

Соціалістичне змагання робітниць у важкій промисловості особливо наочно продемонструвало зміни в їх становищі на виробництві порівняно з попередніми роками. Раніше жінки займали тут третьорядні місця, чоловіки відмовлялися брати їх до себе у бригади. В період же змагання трудівниці почали виступати не тільки повноправними партнерами, а нерідко й переможцями. Нікого вже не дивувало, що чимало жінок були ініціаторами руху передовиків. У цьому вони виявляли справжній трудовий героїзм. На 80%, наприклад, піднесли продуктивність праці робітниця-ударниця Харківського велосипедного заводу Лященко і Таншина¹⁰. Серед нагороджених працівників Харківського паровозобудівного заводу, які особливо відзначилися в боротьбі за випуск дизеля С-47, були гартувальниця інструментального цеху Штонда, шийельниця Бабенко, Усаєнко, Сазонкіна, Лисова та Ткаченко, фрезерувальниця Мальчуженко, копіювальниця-комсомолки Пласкіна, Мельникова, Дерінг¹¹.

Величезною будовою першої п'ятирічки став Харківський тракторний завод. Не одну славну сторінку в історію цього підприємства своєю самовідданою працею вписали жінки. Так, при закінченні будівництва монтажно-механічного цеху наприкінці 1930 р. відзначились члени жіночої ударної бригади Полякової, які своїм ентузіазмом, завзятістю запалювали й інших робітників. Внаслідок трудового піднесення цех спорудили на 14 днів раніше встановленого строку. Будівництво ХТЗ наближалося до кінця. Кожний день давав нових героїв праці, небачені виробничі показники. У липні 1931 р. тут було встановлено рекорд — 450 замісів бетону. Через тиждень ударниця Гонта дала 641 заміс, а мотористка Левченко наступного дня, 19 липня, зробила 804, втричі перевищивши світовий рекорд.

Вже в ході будівництва ХТЗ чимало робітників і робітниць почали оволодівати різними професіями, прагнучи працювати на побудованому своїми руками підприємстві. 1 жовтня 1931 р. завод випустив перший трактор. За значні виробничі успіхи ХТЗ був нагороджений орденом Леніна. Цієї найвищої нагороди Радянський уряд удостоїв серед інших працівників молодих ентузіасток — кваліфіковану фрезерувальницю комуністку В. В. Моргулян і бригадира шийельниць ливарного цеху, кандидата у члени партії В. Ф. Пітель, які відзначилися під час будівництва заводу та при виконанні ним першого виробничого плану¹².

⁷ «Комуніст», 26 лютого 1932 р.

⁸ «Комунарка України», 1932, № 18, стор. 12.

⁹ «Комунарка України», 1931, № 40, стор. 11; 1932, № 30, стор. 6.

¹⁰ «Вісті ВУЦВК», 21 червня 1929 р.

¹¹ «Комунарка України», 1929, № 43, стор. 4.

¹² «Комуніст», 30 травня 1932 р.

Дедалі більшу роль відігравали ударниці у виробничому житті Донбасу. На кінець п'ятирічки тут у змагання брали участь 20 тис. робітниць¹³. Вони самовіддано боролися за безперерйну роботу шахт, за впровадження передових методів праці. Наприклад, відкатниці та сортувальниці 36 шахт Краснолуцького району на Луганщині, змагаючись між собою, дали 340,5 тис. крб. заощаджень¹⁴. На всіх шахтах всесоюзної Кочегарки біля люків, через які подавалося на-гора чорне золото, вдень і вночі працювали робітниці-вибірніці. Їх сумлінна робота звільняла транспорт від перевезення тисяч тонн породи. «Зольність — наш лютий ворог!» — під таким гаслом очолені робітницею Юрченко ударна бригада боролась за підвищення якості вугілля на Центрально-Заводській шахті. Щодоби ударниці вибирали 2,5 т породи¹⁵. На багатьох шахтах за ініціативою трудівниць були запроваджені книги «Дзеркало виробництва», в яких робітники відзначали різні неполадки, таврували ганьбою прогульників та інших порушників дисципліни тощо.

Молоді відкатниці Гайворонська, Трошкіна, Лапіна, Сіренко, Климова (шахта № 5-9 на Луганщині) в 1930 р. при дійовій підтримці партійної організації створили п'ять ударних бригад. Зважаючи на те, що робочих рук не вистачало, вони організували домашніх господарок, які за короткий строк пересортували 55 тис. т вугілля. Щоб допомогти шахтарям виконати план, жінки домоглися дозволу тимчасово працювати під землею. Більше сотні ентузіасток — молодих і кадрових робітниць — пішли в забой. Спочатку вони видавали за зміну 150 вагонеток вугілля, а незабаром — 640.

Кадрові робітниці Сидоров, Обухов, Кравцов, Юрков та інші організували дев'ять чоловічих ударних бригад, до яких увійшли майже 400 чоловік. Змагаючись між собою, чоловічі та жіночі бригади досягли того, що 13 жовтня шахта дала понаднормово 120 т вугілля. Вечері того ж дня на урочистих зборах усього колективу молодих бригадирів Гайворонську, Трошкіну, Лапіну, Сіренко, Климову, Дяченко приймали кандидатами в члени Комуністичної партії. Як кращих ударниць та ініціаторів соціалістичного змагання їх нагородили орденом Трудового Червоного Прапора¹⁶.

Надзвичайно зросла роль робітниць на будівництві Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. В січні 1928 р. на Дніпробуді було 510 жінок — куховарок, кубівниць, службовок. Із збільшенням масштабу будівельних робіт розширювалося застосування жіночої праці. Наприкінці 1932 р. тут працювало понад 7 тис. жінок¹⁷. Багато трудівниць без відриву від виробництва навчалися в школах, підвищували кваліфікацію на різних курсах, набували знання у технікумі, на робфаку. Рушійною силою на цій новобудові п'ятирічки стало соціалістичне змагання. Серед тисяч ентузіастів, які з небувалим виробничим піднесенням боролися за дострокове завершення будівництва, на кінець п'ятирічки налічувалося близько 5 тис. ударниць¹⁸. Найбільше ударних жіночих бригад працювало на бетонних роботах. Ентузіазм трудівниць, бажання допомогти будівництву були настільки великими, що вони спочатку поодинокі, а потім сотнями прийшли на цю важку, але дуже важливу ділянку Дніпробуду. Високих виробничих показників досягли жіночі бригади Бурди, Мігуліної, Кошикової, Донової, Страха та ін.

На весь Радянський Союз прогрімала трудова слава комсомолки Жені Романько. Ця молода дівчина, прагнучи принести якомога більше користі соціалістичній Батьківщині, пішла за контори, в якій працювала, туди, де було важче, де не вистачало робочих рук. Організована нею жіноча бригада вишла на бетонні роботи 1 вересня 1930 р. Нелегко було спочатку, але з кожним днем робітниці все більше оволодівали технікою виробництва. Завдяки добре налагодженій роботі, міцній дисципліні ударниці домоглися високих виробничих показників. В один з осінніх днів, коли почалася злива і багато хто з будівельників припинив роботу, бригада Романько продовжувала кладку бетону і за зміну зробила 250 куб. м замість 120. Другого разу робітниці понаднормово працювали цілу ніч, щоб не дати замерзнути завезеному бетону. І таких випадків трудового героїзму дівчат було багато. Коли закінчилось основне бетонування ГЕС, партійний комітет будівництва направив Романько на греблю, де вона очолила найвідсталішу чоловічу бригаду, яка виконувала план на 50—60%. Чимало довелося дівчині попрацювати з робітниками, роз'яснюючи значення Дніпрогесу, борючись з прогулами, пияцтвом. Через місяць вони вже перевиконали план. Весною 1932 р. бригада вийшла переможцем у змаганні за право укласти в греблю останній кубометр бетону. За свою самовіддану працю, великі успіхи в організації ударних бригад Є. М. Романько була нагороджена орденом Леніна¹⁹. Цієї найвищої нагороди удостоїли також керівників передових жіночих колективів бетонниць М. В. Жукову і М. Г. Белік.

¹³ «Комунарка України», 1932, № 34—35, стор. 13.

¹⁴ «Комунарка України», 1929, № 37, стор. 12.

¹⁵ «Диктатура труда», 8 березня 1932 р.

¹⁶ «Комунарка України», 1930, № 43, стор. 6.

¹⁷ Первенец индустриализации страны — Днепрогэс им. В. И. Ленина. Сборник документов, Запорожье, 1960, стор. 65; «Пролетар Дніпробуду», 8 березня 1933 р.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 874, арк. 335.

¹⁹ Запорізький обласний державний архів, ф. Р-995, оп. 28, спр. 42, арк. 41—43.

Достроковому виконанню п'ятирічного плану розвитку народного господарства значно сприяло поширення на підприємствах зустрічного планування. Активна участь жінок у цій формі соціального свідчення про значне підвищення їх професійних знань, культурного та політичного рівня. «Промфінплан»... Коли чуєш з уст робітниць це слово, відчуваєш величезне зростання їх свідомості»²⁰, — писала Н. К. Крупська. Трудівниці обговорювали виробничі завдання, виявляли додаткові джерела для піднесення продуктивності праці, зменшення собівартості та підвищення якості продукції і на основі цього складали зустрічні промфінплани, які скорочували строки виконання встановлених державними органами виробничих програм. Так, план, надісланий трестом Харківському канатному заводу, не передбачав усіх можливостей підприємства. Завдяки діловим пропозиціям, внесеним на зборах бригад, змін, цехів, було розроблено зустрічний план, на 10,3% більший від попереднього. Виконуючи накреслені завдання, робітниця Чорнобаєва, Фартушина, Литвинова, Кацюра та інші раціоналізували виробничий процес, заощадували кошти²¹.

В 1931 р. виникла нова форма соціалістичного змагання — всесоюзний переклик ударниць. Будівельниці Магнітогорського металургійного заводу через журнал «Роботниця» викликали на змагання трудівниць усієї країни, зокрема підприємств Української РСР, що виконували замовлення Магнітобуду. З республіки в республіку, з міста в місто переходив полум'яний заклик розгортати ударні темпи соціалістичного будівництва.

Велике трудове піднесення викликало звернення магнітогорських ударниць серед жінок Донбасу. На шахті № 8 «Ветка», де був виробничий прорив, робітниця та дружини шахтарів, організувавши суботники, вибирали породу, розвантажували вугілля. Весь колектив підхопив цю ініціативу — і шахта домоглась значних успіхів. На двохтисячному мітингу гірники відрядили делегацію, щоб укласти з магнітобудівницями договір про змагання. Тепло зустрічали магнітогорські робітниця гостей з України. Були випущені спеціальні стінгазети, в гуртожитках вивішені гасла-привітання. Того дня магнітобудівці набагато перевиконали виробничі плани. На загальнономіській конференції посланці шахти «Ветка» передали ударній бригаді ім. журналу «Роботниця» перехідний Червоний прапор шахтарок²².

Через кілька місяців на Україну прибули представниці магнітогорських робітниць. Разом з працівником редколегії журналу «Роботниця» вони відвідали основні промислові центри республіки. На зльотах ударниць, цехових зборах, у гуртожитках трудівниці промисловості Української РСР з радістю зустрічали будівельниць магнітогорського гіганта, знайомилися з досвідом їх роботи, ділилися своїми успіхами. Робітниця харківських, дніпропетровських та інших підприємств республіки зобов'язались боротися за своєчасне виконання своїми колективами замовлень Магнітобуду. 24 листопада 1931 р. уральські робітниця вручили перехідний Червоний прапор ударницям Дніпробуду, які продемонстрували небачений героїзм на будові гіганта електроенергетики на Дніпрі. Всесоюзний переклик ударниць став одним з важливих етапів трудового співробітництва і братерської дружби трудящих мас жінок радянських республік.

Вищою формою соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки була організація ударних госпрозрахункових бригад. Значну роль у поширенні цього руху серед трудівниць УРСР відіграв організований журналом «Комунарка України» конкурс на кращу жіночу госпрозрахункову бригаду. Конкурс розпочався 1 лютого 1932 р. і мав завершитися 1 травня, але фактично тривав до осені. Партійні та профспілкові організації підприємств широко популяризували серед робітниць його умови: виконання та перевиконання виробничого плану, підвищення якості продукції, зниження браку, зміцнення дисципліни, активна участь у раціоналізації виробництва, громадському житті тощо. До конкурсу включилося 91 підприємство України. За час його проведення кількість жіночих госпрозрахункових бригад зросла з 206 до 1005. Після перевірки показників змагання було премійовано 134 кращих бригади²³.

Перехідний прапор журналу «Комунарка України» здобула бригада мотористок на бльонігу в м. Дніпродзержинську. Вона складалася з 36 молодих робітниць, більшість яких за рік до конкурсу зовсім не мала кваліфікації. Профспілкова організація допомогла створити для членів бригади гурток по оволодінню технікою. Поступово робітниця набули необхідних знань. Дізнавшись про оголошений журналом «Комунарка України» конкурс, бригада перейшла на госпрозрахунок. За час конкурсу мотористки, систематично перевиконуючи план, заощадили 290 крб., повністю ліквідували прогули. Мусієнко, Бережна, Півторака, Шевченко, Сало, Дегтяр та інші, ще недавно чорноробки, стали кваліфікованими виробницями, М. Попо-

²⁰ Н. К. Крупская. Женщина страны Советов — равноправный гражданин, М., 1938, стор. 68.

²¹ «Комунарка України», 1930, № 36, стор. 4.

²² М. Назаров. Магнітогорськ — Україна, Харків, 1931, стор. 24—26, 30.

²³ «Комунарка України», 1932, № 34—35, стор. 6.

иц — бригадиром. Ударниці допомогли організувати три нових жіночих госпрозра-
тункових колективи²⁴.

Першу премію конкурсу одержала очолювана кадровою робітницею Кубко
бригада стерженниць ливарного цеху Одеського заводу сільськогосподарського
машинобудування ім. Жовтневої революції. Серед премійованих була бригада
м. Ілліча (харківська фабрика «Червона нитка»). Багато енергії та ініціативи внесли
і налагодження роботи кращі її ударниці — комсомолка Іванова і голова цехового
партійного комітету Буднева²⁵.

Значною перешкодою на шляху успішного виконання завдань п'ятирічки була
велика в ті роки плінність робочої сили. Одним з найефективніших засобів бороть-
би з цим негативним явищем стала така форма виявлення творчої ініціативи робіт-
ничого класу, як самозакріплення працівників за підприємствами. В цей патріотич-
ний рух включилися трудівниці промисловості, будівництва, транспорту. Велика плін-
ність робочої сили наприкінці 1930 р. спостерігалась на Харківському канатному
заводі. Протягом року тут звільнилося понад 60% робітників. Партійна та профспіл-
кова організації підняли весь колектив на боротьбу з цим загрозливим явищем.
Була проведена велика роз'яснювальна робота. Майже 1,5 тис. жінок закріпилися
за підприємством, і плінність на заводі майже припинилась²⁶. Понад 2 тис. робіт-
ниць самозакріпилися за Одеською джутовою фабрикою, 1200 — за будівництвом
Дніпрогесу, 1100 трудівниць зобов'язалися працювати до кінця п'ятирічки на Дніп-
ропетровському заводі ім. Петровського.

Завдяки участі у боротьбі за здійснення завдань першої п'ятирічки значно
зросла громадська свідомість трудівниць промисловості Української РСР, підвищи-
лась продуктивність праці робітниць, якість продукції, яку вони випускали. Удар-
ниці активно сприяли поліпшенню організації праці, опановували нові професії.
Самовіддані дочки українського народу внесли гідний вклад у дострокове вико-
нання п'ятирічного плану розвитку народного господарства Країни Рад.

Л. Д. ВІТРУК

²⁴ «Комунарка України», 1932, № 38, стор. 8—11.

²⁵ «Пролетарій», 28 вересня 1932 р.; «Комуніст», 26 лютого 1932 р.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 259, арк. 9.

З. Р. НЕЄДЛИЙ — ДРУГ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

З ім'ям видатного чехословацького вченого, громадського і державного діяча
З. Р. Неєдлого (1878—1962 рр.) пов'язано чимало сторінок боротьби трудящих Че-
хословаччини під керівництвом Комуністичної партії за торжество соціалізму, за
дружбу і співробітництво з СРСР. Вихований на кращих демократичних традиціях
чеського і словацького народів, З. Неєдлий у численних своїх дослідженнях при-
йшов до висновку, що основним змістом історії є боротьба народних мас, а рево-
люційні й визвольні традиції — канва історії. У своїй «Історії гуситських пісень»,
а також інших працях З. Неєдлий відстоював необхідність висвітлення історичних
подій у їх взаємозв'язку, виходячи із закономірностей розвитку суспільства. Він
важав народні маси основною рушійною силою історії.

Під впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції З. Неєдлий пере-
йшов, як говорив К. Готвальд, у табір робітничого класу і соціалізму, зрозумівши,
що пролетаріат і трудящі маси є новою керівною силою нації, захисником і поши-
рювачем усього кращого, будь-коли створеного народом¹. Він вважав Жовтневу
революцію початком визволення чеського і словацького народів, передумовою ство-
рення 28 жовтня 1918 р. Чехословацької республіки.

Перемога пролетарів Росії у союзі з біднішим селянством, писав З. Неєдлий,
відкрила шлях «до нових вищих цілей людства». Він вважав ідеї революції могут-
нім поштовхом, що, піднімаючись усе вище над світом, ділять і людей і увесь світ
на два табори².

З. Неєдлий підкреслював велике революціонізуєче значення нової Росії для
світового і, зокрема, чехословацького пролетаріату. Вітаючи соціалістичні перетво-
рення у Країні Рад, він відзначав, що робітничий клас Чехословаччини уже не
може задовольнитися «лозунговим» соціалізмом лідерів опортуністичної соціал-
демократії. Тепер чехословацький робітник бачив, що «більшовизм саме і є тією
спробою створити новий соціалістичний світ», до якого прагнули трудящі усіх
країн. Вплив революційної Росії З. Неєдлий бачив саме в тому, що маси під керів-

¹ K. Gottwald. O kulture a úkolech inteligencie, Praha, 1949, стор. 106.

² Зденек Неєдлы выдающийся общественный деятель и ученый, М., 1964, стор. 74.

ництвом Комуністичної партії, здійснивши соціалістичний переворот, будують нове життя, новий суспільний лад³. Він невтомно пропагував успіхи радянського народу серед чеських і словацьких трудящих та прогресивної інтелігенції, закликав їх боротись за соціалізм у своїй країні.

Величезний авторитет З. Неєдлого серед широких народних мас, дохідливість і переконливість його агітації за дружбу з Країною Рад, боротьбу в ім'я перемоги соціалізму полягали у тому, що він ніколи не ідеалізував досягнень радянських людей, не приховував їх труднощів у будівництві вільного від експлуатації суспільства, пояснював причини тимчасових невдач. Великий друг Радянського Союзу і борець за щастя свого народу, він мріяв бачити Чехословаччину соціалістичною.

З. Неєдлий писав ще у 1920 р., що робітничий клас і трудящі маси Чехословаччини добре розуміють, чим для світового соціалізму є сьогодні Радянська Росія і чим вона буде у майбутньому. Радянський Союз, говорив він, — це грізне застереження реакції на Заході, яка намагається всіляко перешкодити поширенню соціалістичних ідей. Проте, як би не силкувалися ідеологи і захисники старого ладу, писав З. Неєдлий, Жовтнева революція «посіяла серед людства бродіння, яке, можливо, тимчасово і можна заглушити, але не можна знищити, і яке тепер вже безперервно впливатиме на людство, поки зрештою не буде досягнута соціалістична мета»⁴.

Велику виховну роботу серед робітників і прогресивної інтелігенції буржуазної Чехословаччини З. Неєдлий провадив через журнал «Вар» (1921—1930 рр.), який користувався величезним успіхом у країні. Він намагався «перевиховати чеського робітника», допомагаючи йому зрозуміти, що «головна зброя не виборчий бюлетень», а боротьба за політичну владу⁵. Визначний діяч дохідливо показував, як трудящі СРСР під керівництвом Комуністичної партії успішно розв'язують складні економічні, соціальні, національні та інші питання⁶.

Численні статті вченого, що увійшли в збірку «Боротьба за нову Росію», стали гострою зброєю у боротьбі передових сил Чехословаччини проти буржуазної реакційної пропаганди. Ці статті пройняті незламною вірою в те, що керований ідеями Леніна радянський народ іде правильним шляхом, що набутий трудящими СРСР досвід є цінним джерелом пізнання для чехословацького народу.

Видатний учений і громадський діяч був натхненником і організатором створеного у 1925 р. Товариства економічного і культурного зв'язку з новою Росією. У 1930 р. він же заснував і Спілку друзів СРСР. Обидві громадські організації боролися за зміцнення чехословацько-радянської дружби, за міжнародну пролетарську солідарність, проти фашизму і реакції. Довгорічні зусилля і невтомна діяльність друзів Радянського Союзу дали позитивні наслідки. Після підписання у 1935 р. між Чехословаччиною і СРСР Договору про дружбу і взаємну допомогу антирадянська пропаганда у буржуазній Чехословаччині значно послабилась. У цей період члени Товариства і Спілки на чолі з З. Неєдлим особливо активізували свою діяльність, популяризуючи успіхи народів СРСР у будівництві соціалізму, поглиблюючи чехословацько-радянську дружбу. Значного розмаху набула в країні боротьба проти фашистської загрози.

Під час окупації Чехословаччини фашистами в 1939—1945 рр. З. Неєдлий перебував у Радянському Союзі. Він став одним з фундаторів Всеслов'янського комітету, в основі діяльності якого поєднувалась ідея слов'янської солідарності у боротьбі проти фашистських загарбників з принципами соціалістичного інтернаціоналізму. Звертаючись у радіопередачах до своїх співвітчизників, З. Неєдлий закликав їх до збройної відсічі гітлерівським окупантам. Він був організатором численних чехословацьких радіомітингів та мітингу слов'янських воїнів 23—24 лютого 1944 р. Написані за ініціативою З. Неєдлого листівки з текстом звернення до співвітчизників були скинуті з літаків у багатьох місцях Чехословаччини.

З особливою радістю і піднесенням виступав він перед чехословацькими бійцями після їх виходу в складі 1-го Українського фронту до кордонів рідної країни.

Під час другої світової війни З. Неєдлий написав велику кількість статей, які друкувались у газеті «Чехословенске лісти» в Москві і передавались по радіо в Чехословаччину. Особливої уваги заслуговує його стаття «Вже Словаччина встає, кайдани свої рве», де вчений-патріот палко вітав словацьких повстанців. Численні його публікації з'являлись і на сторінках органу Всеслов'янського комітету — журналу «Славяне», створеного за ініціативою З. Неєдлого.

Коли в результаті розгрому німецько-фашистських окупантів Радянською Армією в 1945 р. Чехословаччина стала на шлях народно-демократичного розвитку, мрія великого поборника за соціалістичні ідеали чехословацького народу здійснилась. З. Неєдлий — серед найактивніших будівників нового суспільства в країні. Він

³ ?денек Неєдлы выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 74.

⁴ Там же, стор. 77.

⁵ Там же, стор. 80.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 4, арк. 13—15.

івав безпосередню участь у виробленні проголошеної 5 квітня 1945 р. Кошицької програми першого народно-демократичного уряду Національного фронту чехів і словаків, зокрема її розділів про докорінні революційні перетворення у галузі народної освіти та культури. З великим задоволенням і радістю трудящі й просвіщені інтелігенція країни зустріли призначення З. Неєдлого міністром освіти і культури.

З перших же днів після визволення Чехословаччини від фашистського ярма керовані З. Неєдлим Спілка друзів СРСР та Товариство культурного і економічного зв'язку з СРСР розгорнули активну діяльність по зміцненню й дальшому розвитку чехословацько-радянської дружби. У співробітництві з профспілками вони стали ініціаторами проведення естафет миру і дружби 1946, 1947 рр. під гаслом «Без 7 листопада не було б 28 жовтня». В цих естафетах знайшли яскравий вираз почуття любові і відданості найширших верств населення країни до радянського народу-визволителя.

У лютневі дні 1948 р., коли реакційні кола намагались звернути Чехословаччину з шляху будівництва соціалізму, відірвати від дружнього Радянського Союзу та інших країн народної демократії, члени Спілки друзів і Товариства культурного і економічного зв'язку з СРСР успішно склали екзамени на політичну стійкість і зрілість, об'єднавшись у цей тривожний для республіки час у Спілку чехословацько-радянської дружби. Очолив її великий друг радянського народу, глибоко шанований трудящими Чехословаччини видатний вчений і громадський діяч З. Р. Неєдлий. Те, що Спілка утворилась саме у лютневі дні 1948 р., як зазначав К. Готвальд, було знаменним і символічним⁷.

Вітаючи перемогу соціалістичної революції у Чехословаччині в лютому 1948 р., З. Неєдлий говорив: «Ми стоїмо сьогодні на ґрунті соціалізму, належимо до єдиної соціалістичної сім'ї... Хай благословенним буде тому теперішній лютий — нова і велика весна в історії нашого народу»⁸. Спілка чехословацько-радянської дружби спрямовувала свою діяльність на популяризацію досвіду соціалістичного будівництва в СРСР. Очолювана З. Неєдлим СЧРД стала активним помічником КПЧ і уряду Національного фронту, виховуючи у трудящих країни почуття соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму, розширюючи чехословацько-радянське співробітництво.

Ім'я З. Неєдлого нерозривно пов'язане з здійсненням культурної революції у Чехословаччині. З його ініціативи була утворена Соціалістична Академія при ЦК КПЧ, яка готувала потрібні для республіки кадри нових спеціалістів у дусі марксизму-ленінізму. Досконало вивчивши систему шкільної і вищої освіти в Союзі РСР, ознайомившись з структурою Академії наук СРСР, З. Неєдлий творчо використав радянський досвід у вироблених за його участю і затверджених чехословацьким урядом законодавчих актах в галузі освіти, науки і культури.

З утворенням Чехословацької Академії наук З. Неєдлий став першим її президентом. Свою багатогранну діяльність в ім'я торжества соціалізму він поєднував з великою дослідницькою роботою і вніс зокрема значний вклад у історичну науку. Бібліографія його наукової спадщини нараховує 3 808 праць, більшість яких присвячена питанням загальної історії та історії Чехословаччини. Його праці стали основою чехословацької марксистської історіографії. Проявом глибокої любові до створеної Леніном Комуністичної партії, до СРСР є двотомна монографія З. Неєдлого «Ленін» (1937 р.). На початку становлення в Чехословаччині влади трудящих вчений видає свою книгу «Комуністи — спадкоємці великих традицій чеського народу» (1946 р.). У цьому дослідженні, даючи глибокий науковий аналіз тисячолітньої історії своєї країни, З. Неєдлий довів закономірність виникнення в ній соціалістичного ладу, показав, що соціалізм у Чехословаччині органічно зв'язаний з кращими демократичними традиціями чеського народу і виростає безпосередньо з них.

З. Неєдлому належить ряд статей про традиційні історичні зв'язки чеського й російського народів. До 30-річчя Жовтня він написав і видав нариси з історії Радянського Союзу (1917—1947 рр.). Великий друг країни Рад любив і знав історію України, приділяв їй велику увагу. У статті «Українське питання», опублікованій у червневому номері «Нове Руско» (1927 р.), він підкреслив, що лише Велика Жовтнева соціалістична революція принесла українському народу справжню свободу і вирішила національне питання в Росії. Він показав також, як націоналістичні покидьки спекулювали «українським питанням» в антинародних цілях. З. Неєдлий з радістю відзначав, що Україна стала новою з Жовтнем. Запорукою незалежності УРСР вчений вважав Союз Радянських Соціалістичних Республік, де одне з чільних і провідних місць серед інших братніх республік належить Україні, що розквітла за Радянської влади, «як мало яка з держав сучасної Європи»⁹.

З. Неєдлий — автор нарисів з історії Буковини та про боротьбу українців цього краю за свою національну незалежність (1940 р.), а також статті «Історія Закарпат-

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 467, арк. 19.

⁸ Зденек Неєдлы выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 88.

⁹ Z. Nejedlý. Boj o nové Rusko, Spisy, sv. I, Praha, 1951, стор. 293.

ської Русі до XIV ст.» Цікаво відзначити, що, перебуваючи в Радянському Союзі (1939—1945 рр.), він читав на історичному факультеті Московського університету спецкурс з історії Закарпатської України.

Невтомна праця З. Неєдлого в галузі зміцнення радянсько-чехословацької дружби дістала широке визнання. Радянський уряд двічі нагородив його орденом Леніна.

Животворним джерелом розширення і дальшого розквіту братніх зв'язків між обома країнами стали політична й економічна спільність, єдність марксистсько-ленінської ідеології, спільні інтереси у захисті соціалістичних завоювань від імперіалістичних зазіхань, єдність мети — побудова комуністичного суспільства. Великий вклад у розвиток дружби, у будівництво соціалізму в Чехословаччині внесла майже півстолітня діяльність щирого друга Радянського Союзу, полум'яного борця за мир і прогрес Зденека Неєдлого.

В. У. ПАВЕЛКО

З ІСТОРІЇ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КРИМУ (1905—1907 рр.)

В історичній літературі розглядаються факти діяльності соціал-демократичних організацій Криму¹. Але вони не дають цілісної картини становища в Кримському союзі РСДРП і його міських організаціях у 1905—1907 рр., співвідношення сил в них, зв'язків з масами. Єдиним спеціальним дослідженням з цієї теми є праця В. Советова². Однак вона не позбавлена недоліків, про які щойно йшла мова, і до того ж написана на вузькому колі архівних матеріалів та спогадів. У даному повідомленні робиться спроба відтворити сторінку з історії партійної організації Криму років першої російської революції.

Головною особливістю умов, у яких доводилось працювати кримській соціал-демократії, була нечисленність пролетаріату. В 1902 р. в усій Таврійській губернії нараховувалось лише 17 підприємств, на кожному з яких працювало понад сто робітників, і два заводи, де їх було більше тисячі³. Крім того, слід вказати на велику розпорошеність пролетаріату, наявність значної кількості сезонних робітників, строкатість національного складу населення. Сфера діяльності Кримського союзу РСДРП поширювалась на Севастополь, де була база Чорноморського флоту. Серед матросів налічувалось чимало робітників з великих промислових центрів країни, які вже мали досвід революційної боротьби. Ця обставина посилювала позиції соціал-демократії в місті. Що ж до самого союзу і його міських комітетів, то в них у досліджуваній період переважали представники інтелігенції.

Ці специфічні для Криму умови привели до того, що після II з'їзду партії керівництво союзом РСДРП захопили меншовики. Після Женевської конференції меншовиків 1905 р., де був і делегат від кримської соціал-демократії М. Аронов («Мефодій»)⁴, лідери її постійно підтримували зв'язки з такими меншовицькими центрами, як редакція газети «Искра» та Південне бюро оргкомісії меншості в Києві⁵.

В партійній організації Криму не знайшлося внутрішніх сил, які б могли протистояти ідейному натиску меншовизму. Їй необхідна була допомога й підтримка. Але на початку першої російської революції більшовики не мали достатньої кількості кадрів для забезпечення непромислових окраїн. З цього приводу в одному з документів ЦК РСДРП, де висвітлювалось становище в місцевих комітетах після III з'їзду партії, вказувалось: «Незважаючи на те, що в Києві, Харкові, Ростові-на-Дону і в Криму вони (меншовики.—В. Г.) слабкі і не користуються популярністю серед робітників, ми не можемо в цих місцях створювати свої організації, не ризикуючи послабити себе по всій лінії. Розкол, введений меншістю, послабив обидві

¹ П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. I, Симферополь, 1951; Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии 1905—1907 гг., Симферополь, 1955; Г. И. Семин. Севастополь, Москва, 1955; С. Ф. Наида. Революционное движение в Черноморском флоте в 1905—1907 гг., Симферополь, 1955; М. Бодров. Первая большевистская военная газета в Крыму, Симферополь, 1959; та ін.

² В. Советов. Социал-демократия в Крыму (1898—1908 гг.), Симферополь, 1933.

³ А. В. Погожев. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России, Спб., 1905, (підраховано автором).

⁴ Протоколы III съезда РСДРП, М., 1937, стор. 29.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1905 р., спр. 5, ч. 3, л. В, арк. 61, 68, 78, 79, 106.

частини партії»⁶. Все ж, більшовицький центр постійно тримав у полі зору кримську партійну організацію і подавав посильну допомогу.

На початку 1905 р. хвиля страйкової боротьби докотилась і до Криму. Лише в березні страйкувало 1700 робітників, тобто більше ніж за весь 1904 р.⁷ В умовах революції важливого значення набуло роз'яснення робітникам її характеру та перспектив, озброєння їх вірною тактикою боротьби. Особлива необхідність цього відчувалась у тих районах, де більшовицькі сили були незначні, зокрема в Таврійській губернії — сфері діяльності меншовицького Кримського союзу.

Зв'язок більшовицького центру з Кримом у цей період здійснювався через Одесу і Мелітополь. Влітку 1905 р. т. Барська, яка працювала в Одесі, повідомляла Н. К. Крупську про свої контакти в Кримі, де вона побувала після III з'їзду партії, і, зокрема, зв'язала Надію Костянтинівну з ялтинською групою⁸.

З березня по липень 1905 р. група більшовиків, серед них тт. Стоянов, Полетаєв, вела активну роботу в Мелітополі, завдяки чому 18 квітня робітники схвалили більшовицький «Маніфест петербурзьких робітників», що містив ряд політичних вимог. Відповіддю на цей виступ пролетарів стали арешти та криваві єврейські погроми⁹. У травні того ж року більшовики Мелітополя отримали важливі матеріали для революційної пропаганди, зокрема лист ЦК РСДРП «Чого чекає партія від III з'їзду», резолюції з'їзду, статтю В. І. Леніна «Третій з'їзд». Ознайомлення трудящих з цими документами ще більше похитнуло позиції меншовиків. Робітники кооптували т. Стоянова в місцеву соціал-демократичну групу. Великою популярністю в місті користувалась більшовицька газета «Вперед»¹⁰. З приводу досягнутих успіхів Н. К. Крупська писала 6 липня 1905 р.: «Чули, що в Мелітополі більшовики працюють чудово й користуються впливом»¹¹.

Значного поширення ленінські ідеї набули серед робітничих мас, матросів та солдатів Севастополя. Окремі більшовики та невеликі їх групи провадили агітацію на кораблях Чорноморського флоту, в частинах гарнізону, серед робітників заводів та порту. В числі членів військової організації РСДРП — матроської «Централки» були О. Петров, Г. Вакулечук, І. Сиротенко, С. Дейнега, Д. Кошуба, О. Гладков, М. Антоненко, С. Частник та ін. Саме в цьому середовищі весною 1905 р. народився план повстання на кораблях Чорноморського флоту.

Під впливом військової організації РСДРП, революційно настроєних моряків та робітників Севастопольський міський комітет РСДРП всупереч меншовицькій тактиці виступив на підтримку повсталих матросів броненосця «Потьомкін»¹². 19 червня в місті відбулись багатотисячна демонстрація солідарності з ними і сходка моряків, на якій обговорювались методи допомоги повсталому екіпажу. Проте меншовики міста не вжили практичних заходів для підтримки потьомкінців.

У період найвищого революційного піднесення (жовтень — грудень 1905 р.) в Таврійській губернії страйкувало понад 10 тис. робітників, у політичних демонстраціях взяло участь близько 12 тисяч чоловік. В цей час виникають Ради робітничих депутатів у Севастополі, Сімферополі, Феодосії. У листопаді вибухнуло збройне повстання в Севастополі. Але все це відбувалось з ініціативи мас, незалежно від меншовицького керівництва, а інколи і наперекір його волі.

На початку листопада 1905 р. в умовах загального страйку в Севастополі меншовики міської організації РСДРП орієнтували маси на мирну демонстрацію і обрання депутатів для передачі вимог трудящим властям. Коли ж 11 листопада повстання стало фактом, меншовики не змогли його очолити. Найбільш активною силою, авангардом виступу були більшовицькі групи матросів на кораблях і робітники порту. Останні створювали бойові дружини, готувались захопити пошту, телеграф, банк. Замість практичної допомоги меншовицькі діячі намагались їх розхолоджувати. «Ви, бойовики, не баламутьте робітників... повстання у нас без крові», — говорила Н. Вольська, одна з лідерів місцевих меншовиків¹³. Все це сприяло тому, що й доти слабкий авторитет угодовців у масах різко впав.

Минув героїчний 1905 р. Але революційна енергія трудящих Криму була ще

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1905 р., спр. 5, ч. 4, л. А, арк. 117—118.

⁷ Научная сессия по истории первой русской революции 1905—1907 гг. Тезисы сообщений (на правах рукопису), М., 1965, стор. 176—181.

⁸ «Пролетарская революция», 1925, № 11/46, стор. 46—47.

⁹ «Вперед», 5 травня 1905 р.

¹⁰ «Пролетарий», 26 червня 1905 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 13Н, од. зб. 19839, арк. 1.

¹¹ Переписка В. І. Леніна і керівимих им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905). Сборник документов и материалов, К., 1967, с. 684.

¹² Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., Симферополь, 1955, стор. 77—79.

¹³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 325, арк. 71.

далеко не вичерпана. Першотравневі страйки 1906 р. у Керчі та Сімферополі, мітинги та сходки пролетарів Ялти й Євпаторії свідчили про початок нового пожевання революційної боротьби. Зростає чисельність організації РСДРП. У серпні 1906 р. більшовик «Олександр» повідомляв редакцію газети «Пролетарий»: «...Ряди організованих робітників, соціал-демократів стали швидко поповнюватись, в багатьох містах кількість організованих робітників зростає в 2—3 рази»¹⁴. Якщо в 1905 р. Кримський союз РСДРП об'єднував 8 міських організацій, то влітку 1906 р. їх число досягло 12. Нові комітети у Великому Токмаку, Генічеську, Оріхові, Перекопі, Каховці ввійшли до складу Північного району Кримського союзу. Вони зосередили свою увагу на роботі серед селян. У деяких селах виникли соціал-демократичні осередки¹⁵. Соціал-демократи намагались зміцнити свої позиції у місцевих відділеннях Таврійського селянського союзу, де великим впливом користувались есери. Активізація роботи серед селян — нова і важлива риса в діяльності кримської парторганізації у 1905 р.

Відновлення організаційної єдності партії після IV з'їзду РСДРП відіграло велику роль в зміцненні позицій більшовиків у Кримському союзі. Незважаючи на те, що на час відкриття IV з'їзду Кримський союз залишався меншовицьким (обидва делегати, які представляли його, були меншовики)¹⁶, ще з середини грудня 1905 р. позиції більшовиків почали зміцнюватись. Цьому сприяло те, що більшовицький центр, в умовах зростання партійних кадрів, мав можливість направити на периферію досвідчених працівників.

У середині грудня 1905 р. в Севастопольську військову організацію прибув учасник грудневого збройного повстання в Москві більшовик «Максим». Справжнього його імені в Севастополі не знали. Це був досвідчений революціонер-професіонал, який під час еміграції зустрічався з В. І. Леніним. За свідченнями сучасників, які знали «Максима» по спільній роботі в Севастополі, він став одним з найвизначніших організаторів серед місцевих більшовиків. Він же очолив редакцію газети «Солдат». Його діяльність у місті тривала до серпня 1906 р.

На початку 1906 р. в Севастополь прибули більшовики М. Пальчевський («Матвій»), брати Дмитро і Костянтин Бассалиго («Діма» та «Іван»), М. Хрустальов («Семен»), П. Шиманський, М. Іванов, П. Сафронов та ін.

У квітні 1906 р. було обрано Військовий комітет РСДРП Севастополя. Він надавав представників до складу міського комітету РСДРП, але в своїх діях користувався широкою автономією. За складом він був більшовицьким. Влітку 1906 р. лише військова організація Севастополя нараховувала близько 1000 чоловік, у тому числі 12 партійних працівників-професіоналів¹⁷.

У відповідності з вказівками В. І. Леніна більшовики Севастополя готували сили для збройного повстання. Зокрема йшло формування та військове навчання бойових дружин. Останні у 1906—1907 рр. підготували і блискуче провели ряд складних операцій: випуск газети «Солдат» у друкарнях легальних видань Севастополя і Сімферополя, здобуття паспортних бланків з міських управ, вилучення кількох томів справ слідства над учасниками листопадового повстання 1905 р., визволення з тюрм політичних в'язнів¹⁸.

Більшовики Севастополя вели наполегливу ідейну боротьбу проти есерів, які в 1906 р. посилили терористичну діяльність, марно витрачаючи енергію і дезорганізуючи сили революції. Так, під впливом есерів 7 червня 1906 р. повстали солдати місцевого гарнізону. У листівках та газеті «Солдат» більшовики різко засудили цю шкідливу тактику есерів, закликали до згуртування революційних мас, застерігали від передчасних локальних виступів¹⁹.

26 серпня Севастопольський комітет РСДРП рішуче відхилив пропозицію меншовика В. К. Ікова («Вадим») форсувати підготовку до загального страйку і збройного повстання в зв'язку з розпуском І Державної думи²⁰.

Загальноміська організація РСДРП у Севастополі налічувала в 1906 р. близько 400 чоловік. Її очолював меншовицький комітет. В організації йшла гостра боротьба між більшовиками та меншовиками. Угодовська тактика останніх не користувалась популярністю серед пролетарів міста. В кампанії бойкоту І Державної думи майже всі вони пішли за більшовиками. Робітники порту та адміралтейства не з'явилися на вибори уповноважених. Меншовицька теорія напівбойкоту повисла в повітрі²¹.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 377, оп. 5Н, од. зб. 1087, арк. 1—5.

¹⁵ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 158—159.

¹⁶ Протоколы IV съезда РСДРП, М.—Л., 1926, стор. 342, 344.

¹⁷ Первая конференция военных и боевых организаций РСДРП, М., 1932, стор. XXIX, 21—23.

¹⁸ В. Горькина. Славные подвиги бойовых большевистских дружин Севастополя. Книга для чтения з історії Української РСР, ч. 2, К., 1961, стор. 227—232.

¹⁹ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 146; «Солдат», № 7, червень 1906 р.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906, спр. 9, ч. 69, арк. 70.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906 р., спр. 24; «Светоч», 11 травня 1906 р.

В березні 1907 р. севастопольський кореспондент газети «Пролетарий» повідомляв, що робітники провели до складу міського партійного комітету одного більшовика і підготували кандидатуру другого. Більшовики міста добивались представництва на з'їзді партії²².

Значним центром революційного, соціал-демократичного руху в Криму була Ялта. В одному з документів департаменту поліції це місто за широтою революційних зв'язків порівнювалось з Цюрихом і Женевою, великими осередками російської революційної еміграції. «Гніздо крамоли» — так характеризували Ялту царські жандарми²³. Ця, дещо перебільшена оцінка мала певну підставу. Серед відпочиваючих і хворих, які відвідували південний берег Криму, було чимало членів РСДРП з таких великих промислових центрів, як Петербург, Москва, Харків та ін. Під час арештів у грудні 1905 р. у членів місцевої соціал-демократичної групи поліція вилучила примірники більшовицької газети «Пролетарий». В тому ж місяці ялтинська організація видала листівку «К гражданам Ялты», яка була відгуком на криваву розправу царських сатрапів над учасниками збройного повстання в Москві. Листівка переконувала в неминучості нового виступу, закликала підтримати його і закінчувалась лозунгом «Хай живе збройне повстання!»²⁴. Проте не слід забувати, що в грудневі дні 1905 р. прокламації з подібними закликами виходили також і з-під пера меншовиків.

У липні 1906 р. в Ялті розпочала свою діяльність Рада безробітних. Цілком імовірно, що в її створенні взяли участь більшовики Петербурга. До цієї думки схиляє той факт, що відозва ради від 14 червня з вимогами до міської думи і земської управи організувати громадські роботи збігається окремими фрагментами з текстом звернення депутації безробітних Петербурга до міської думи від 12 квітня, надрукованого Петербурзьким комітетом РСДРП²⁵. А як відомо, Рада безробітних Петербурга була створена в березні 1906 р. з ініціативи більшовиків, схваленої В. І. Леніним.

Другим прикладом, який яскраво свідчить про вплив більшовиків на діяльність ялтинської партійної групи, є листівки місцевого комітету РСДРП з закликом до бойкоту Державної думи²⁶. Так, листівка «Граждане» мобілізувала робітників на припинення передвиборних зборів, проведення мітингів, викриття політики царського уряду. При цьому робилось посилення на резолюцію Петербурзької організації РСДРП про ставлення до Думи, прийняту за пропозицією В. І. Леніна в березні 1906 р.

З весни 1906 р. енергійну роботу в Керчі проводив більшовик П. Никифоров (Малаканов), колишній працівник Петербурзької військової організації РСДРП, учасник жовтневого повстання 1905 р. у Кронштадті. Він був вороже зустрінутий меншовиками, які займали керівне становище в місцевій партійній організації. Але, незалежно від їхніх бажань, П. Никифоров невдовзі здобув авторитет серед керченських робітників. Навколо нього склався гурток однодумців. З його ініціативи була створена нелегальна профспілкова організація, проведено першотравневий страйк, а з 25 травня по 5 червня 1906 р. — загальний політичний страйк²⁷.

Протягом 1906—1907 рр. у Сімферопольській організації РСДРП працювали більшовики А. Багатур'янц, подружжя Михайло і Цецілія Даргольц. М. Даргольц — в минулому агент ленінської «Искры» перебував на нелегальному становищі. Він влаштувався завідуючим друкарнею ліберальної газети «Южные ведомости» під прізвищем Серебряников і постійно постачав місцеву партійну організацію друкарським шрифтом, фарбами, папером. Його дружина Ц. Даргольц, член РСДРП з 1898 р., вела активну пропагандистську роботу серед будівельників та друкарів²⁸.

А. Багатур'янц у цей період працював головою Центрального бюро профспілок Таврійської губернії. Очолюючи Оргкомітет по підготовці губернської профспілкової конференції, він відвідав всі міста Криму і склав детальний звіт про профспілковий рух. Як єдиний представник більшовиків у президії конференції, проведеної в січні 1907 р., він твердо і послідовно відстоював більшовицьку лінію. А. Багатур'янц виступав проти того, щоб включати до порядку денного засідання пункт про скликання

²² Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 159—160.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906 р., спр. 25, ч. 42, арк. 18.

²⁴ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 126—128.

²⁵ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 154; «Вестник жизни», 1906, № 6, стор. 34—35.

²⁶ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 2, К., 1955, стор. 91—96.

²⁷ П. Н и к и ф о р о в. Муравьи революции, М., 1958, стор. 79—88; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 152—154.

²⁸ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 855, арк. 2—4.

безпартійного робітничого з'їзду, а при обговоренні думської тактики обґрунтував неможливість блоку з кадетами²⁹.

Таким чином, наведені факти свідчать, що в 1906—1907 рр. в міських організаціях Кримського союзу РСДРП більшовики значно активізували свою діяльність, зріс їх вплив і авторитет серед трудящих мас.

Історія кримської організації РСДРП, керованої в період першої російської революції меншовиками, з усією очевидністю показує ідейну неврівноваженість опортуністичного крила соціал-демократії, яка залежала від піднесення та спаду революційної боротьби, на що неодноразово вказував В. І. Ленін³⁰. Саме з цієї точки зору слід оцінювати деякі факти і документи, що мають відношення до Кримського союзу РСДРП і раніше помилково вважались доказами переважного впливу більшовиків. Меншовики-практики, в тому числі й кримчани, працюючи серед селянських мас в умовах зростаючого невдоволення селян аграрною політикою уряду, гостро відчували неспроможність прийнятої IV з'їздом РСДРП меншовицької аграрної програми. Очевидно, саме цим можна пояснити листівку союзу, видану в січні 1906 р. У ній фактично пропонувалась більшовицька тактика: збройне повстання, створення революційних селянських комітетів, захоплення ними поміщицької землі і передача її селянам без викупу³¹. Проте повної єдності в питаннях тактики і стабільності поглядів у меншовиків не було, навіть в рамках губернської партійної організації. Так, восени 1906 р. у план роботи на селі, який було складено за участю одного з членів Кримського союзу, включались положення в дусі більшовицької програми-мінімум і меншовицької програми муніципалізації землі³².

Важливою ланкою роботи кримської соціал-демократії у 1906 р. була підготовка нового збройного повстання. Підтримувались постійні зв'язки з Південним військово-технічним бюро РСДРП у Києві, звідки надходили зброя та необхідні інструкції³³. В серпні 1906 р. під час обшуку в одного з лідерів Кримського союзу — М. Аронова було виявлено надрукований на гектографі «План вооруженных действий на случай восстания» за підписом «Союзный Комитет». Документ пояснював принципи організації бойових дружин та їх завдання³⁴.

Влітку 1906 р. на конференції кримських партійних організацій обговорювалось питання допомоги Севастополю в разі нового виступу. Були накреслені заходи, спрямовані на його підтримку (виділити людей, кошти, підготувати диверсії на залізниці з метою перешкодити рухові вірних уряду частин і т. ін.)³⁵. Ця підготовча робота супроводилась активними партизанськими діями об'єднаних бойових дружин Севастопольської організації РСДРП і поширенням друкованої пропаганди ідеї повстання³⁶.

Таким чином, факти свідчать про тимчасові зрушення вліво серед кримських меншовиків, їх зближення з більшовиками у ряді практичних питань, що сприяло зміцненню єдності робітничого класу. Звичайно, це тимчасове зближення ні в якій мірі не знімало глибоких ідейних суперечностей між ними.

З осені 1906 р. в умовах наступу реакції та масових провалів робота Кримського союзу РСДРП пішла на спад. На початку жовтня у губернській партійній конференції взяло участь лише 6 організацій з 12. Комітет Кримського союзу було обрано в складі лише 2 чоловік³⁷.

В травні 1907 р. А. Багатур'янц повідомляв у Київ: «Організації майже всюди розгромлені, ми втрачаємо зв'язки навіть з кримськими містами. Союзного комітету не існує»³⁸. На V з'їзді РСДРП делегат від Криму, меншовик Бердичевський (Елкін) представляв всього 491 члена партії³⁹.

Отже, незважаючи на те, що меншовики займали керівні позиції як в Кримському союзі РСДРП, так і в більшості міських організацій, вони не мали переважного впливу на маси і не користувались популярністю серед свідомої частини робітників. Практика революційного руху трудящих Криму, моряків Чорноморського флоту показала неспроможність опортуністичних лозунгів меншовиків. У 1905—

²⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 57, арк. 1—25.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 338—339.

³¹ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 164—165.

³² Там же.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1905 р., спр. 1877, ч. 72, арк. 83.

³⁴ ДАКО, ф. 706, оп. 1, спр. 166, арк. 95; спр. 159, арк. 22.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906 р., спр. 2, ч. 7, арк. 167.

³⁶ Там же, ф. ДП, Колекція нелегальних видань, № 4949.

³⁷ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 32, арк. 184—185.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1907 р., спр. 5, ч. 57, арк. 47.

³⁹ Большевики Украины в период между двумя революциями в России, К., 1960, стор. 43.

1906 рр. значно посилювся вплив більшовиків. Посланці партії вели активну роботу в масах. Їх революційна діяльність — одна з яскравих сторінок історії нашої партії, яка знаходила шляхи до трудящих навіть там, де не існувало самостійних більшовицьких організацій.

В. С. ГОРЯКІНА

ПРО ТОРГІВЛЮ ЖІНКАМИ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.— НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Нужденно жило населення Галичини, передусім східної її частини, на зламі ХІХ і ХХ ст. Особливо тяжкою тут була доля жінок-трудівниць, політично й економічно безправних. Породженням капіталістичного ладу з його жахливими нестатками, безробіттям, жебрацькими житловими умовами була проституція. Галичина, що терпіла під владою австро-угорської монархії, відзначалась великою кількістю публічних домів і повій¹.

Внаслідок крайнього загострення всіх соціальних суперечностей у Галичині виникло найганебніше явище — торгівля дівчатами, яких вивозили до Єгипту, Індії, Китаю, Південної Америки і т. д. Шранк² та інші дослідники підкреслювали значне поповнення публічних домів світу за рахунок галичанок. Це показник надзвичайного зубожіння мешканців краю. Галицьке намісництво 3 жовтня 1885 р. оповістило всі староства, що дуже зріс вивіз дівчат до Америки, Єгипту, Туреччини. Намісництво заборонило видавати паспорти для виїзду за кордон особам, підозрюваним у торгівлі живим товаром³. Львівська поліція навесні 1889 р. мала відомості про 395 маклерів, які займалися огидною торгівлею або посередництвом у ній, переправляючи дівчат за кордон (здебільшого через Гамбург). Тільки протягом 1888 р. у Львові було віддано до суду за цей злочин понад 30 осіб⁴. 20 березня 1889 р. до міністерства внутрішніх справ Австрії надійшло повідомлення, що в Одесі викрили велику зграю торговців, які щороку зманювали з Галичини близько тисячі дівчат, продаючи їх потім у Константинополі, Трапезунді, Сінопі по 500—1000 крб. за кожную.

Краківська поліція переслала до намісництва листи торговців, що вивозили дівчат до заморських домів розпусти. Поліція в Підгайцях писала, що в їх місцевості з'явився С. Шпігельман, який нічим не займався, але постійно одержував великі суми грошей з Йоганнесбурга в Трансваалі. За ним почали стежити, і виявилося, що Шпігельман був причетним до торгівлі дівчатами. Він намовив Б. Мільштейн, Ю. Роздропович з Галича та інших виїхати до Африки. Крім того, він відвідав у лікарні Р. Ротенберг із Станіслава та А. Гойду з Бучача⁵.

12 вересня 1888 р. віденська газета «Die Zeit» повідомила про доставляння молодих галичанок до турецької столиці. Майже щотижня приходили сюди конвої з дівчатами, яких заманювали обіцянкою видати заміж, а насправді продавали публічним домам. У Константинополі була спеціальна біржа під назвою «Касіно», де зацікавлені особи могли придбати за 30—40 турецьких фунтів живий товар. Тут нещасні жінки довідувалися про страшну долю, що їх спіткала. Вони бунтували, але голод і бійки робили їх смирними невольницями. Збереглися свідчення 17-річної Катерини Адамів, яку разом з іншими дівчатами вивезли в Туреччину і продали до публічного дому. Тут Катерина пробула 14 місяців. Жінкам суворо заборонили листування або інший зв'язок з зовнішнім світом. Скориставшись випадковою неуважністю вартових, Адамів прив'язала мотузку до вікна на другому поверсі цієї страшної в'язниці і спустилася на вулицю. Прибігши до австрійського консула, вона з плачем розповіла свою історію, після чого її відправили на батьківщину⁶.

Австрійський віце-консул у Каїрі Шервазі зібрав значні відомості щодо проститутток. Так, в Александрії 70—80% повій у публічних домах походили з Галичини, Буковини та Румунії⁷. Жінок обплутували торговими зобов'язаннями за дорого, одяг і т. п., причому нещасних невольниць ошукували так, що вони до кінця життя не могли розрахуватися з цими вигаданими боргами.

Галичанок вивозили до Індії, на той час британської колонії. Тут Англія тримала велику окупаційну армію, яка була тим основним чинником, що поширював проституцію в країні. В циркулярі головнокомандуючого англійськими окупаційними

¹ Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. Kronika policyjna.

² J. Schrank. Das Mädchenhändler und seine Bekämpfung. Wien, 1904.

³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3095, арк. 1.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 4, спр. 3095, арк. 10.

⁵ Там же, ф. 146, оп. 4, спр. 3097, арк. 68, 98.

⁶ Там же, спр. 3095, арк. 73.

⁷ Там же, арк. 77.

військами Фредеріка Робертса вказувалося, що при кожному полку необхідно мати достатню кількість жінок, причому привабливих. Командир стрілецького полку писав цивільній владі, що його стрільці дуже незадоволені присланими дівчатами, яких просив замінити принагіднішими⁸. Європейських повій для Індії вербували в основному в балканських країнах, Австро-Угорщині і в Росії⁹. Австрійське міністерство закордонних справ повідомило свій уряд у грудні 1885 р. про вербування дівчат агентами з Бомбея¹⁰. Число жінок — підданих Австро-Угорщини, походженням найчастіше з Галичини, яких продавали місцевим біржам, перевищувало кілька тисяч. Говорили, що головними предметами експортування з Австрії до Індії є цукор і дівчата.

Особливо поширеною була торгівля живим товаром в Америці. Як твердив головний прокурор Чікаго, привіз європейських рабинець до міста становив щорічно понад 15 тис. осіб. З його ж слів видно, що існував цілком легалізований синдикат з агентами в портах, з філіями у всіх містах між Тихим та Атлантичним океанами, який вислав емісарів до тих країн Європи, де торгівля дівчатами найбільше процвітала. Львівське намісництво розіслало інструкцію до всіх старостів¹¹, звертаючи їх увагу на дії синдикату. У цьому документі докладно розповідається, як агенти заманювали дівчат до Америки, як обдурювали їхніх батьків, обіцяючи знайти для дівчат роботу продавщиць, служниць і т. п. та написати про це. Незабаром поштою надходили такі листи й гроші на дорогу, і батьки, переконані в чесних намірах «добродія», робили все, щоб дочкам дозволили виїхати до Америки. Далі в інструкції говориться, як дівчата на все життя потрапляли в економічну залежність від власників домів розпусти.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. почалась масова еміграція галичан до Америки. Голод, злидні гнали людей за океан. Спочатку емігрували юнаки й молоді чоловіки, пізніше до них поїхали жінки та діти. Згодом шукати кращої долі наслідилися й дівчата. В американських портах іммігранти потрапляли до рук різних підозрілих суб'єктів, які ошукували цих людей, знесиленних довгою, тяжкою дорогою, безпорадних, приголомшених гуркотом чужого міста. Молодих іммігранток агенти ніби вели на службу, а насправді віддавали до публічних домів. Крім того, дівчат доставляли торговці живим товаром. У 1908 р. імміграційна комісія встановила, що чимало жінок і дівчат ввозили до США з метою проституції. Їх закупали агенти за 200—2000 доларів¹².

Дуже багато галичанок продавали до Південної Америки, що нерозривно пов'язано з процесом еміграції. Австрійський консул у Ріо-де-Жанейро повідомив міністерство закордонних справ про дедалі зростаючу еміграцію дівчат своєї країни до Південної Америки. Це організовували власники публічних домів, які систематично посилали торговців живим товаром до Європи. У зв'язку з цим листом Галицьке намісництво зобов'язало всі староства краю не видавати підозрілим дівчатам документів на виїзд у Південну Америку, а осіб, що їх до цього намовляють, притягати до відповідальності¹³. Але всі заходи властей були марні. Архівні документи свідчать, що до Південної Америки заманювали дівчат з Жовкви, Бродів, Перемишля¹⁴.

Торгівля живим товаром велась таємно, без розголосу, щоб справа не доходила до відома громадськості. Іван Франко у своїй повісті «Для домашнього вогнища» викриває власників публічних домів у Львові. Героїня твору — дружина австрійського офіцера володіла таким «закладом» і вважала доходи з нього доповненням до домашнього бюджету. Вона не бачила у цьому нічого ганебного, вказуючи, що інші продавали дівчат до Південної Америки.

На всіх етапах історії людства проституція тісно пов'язана з голодом, злиднями, війнами. За капіталізму, особливо його останньої стадії — імперіалізму, торгівля живим товаром набрала такого розмаху, що викликала необхідність укладення різних міжнародних конвенцій, які, на жаль, допомагали мало, бо проституція стала постійним супутником капіталізму. Тільки соціалістична система, ліквідувавши експлуатацію людини людиною, забезпечивши високий життєвий рівень населення, повну рівноправність жінок, вирішила цю важливу соціальну проблему.

Г. І. ХРОБАК

⁸ M. Schikloff. Das Mädchenhandel, Berlin, 1904, стор. 217.

⁹ I. Bloch. Die Prostitution, Berlin, 1912, т. I, стор. 318.

¹⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 94, арк. 78.

¹¹ Там же, спр. 3097, арк. 149 і наст.

¹² Й. Бачинський. Українська імміграція в З'єдинених державах Америки, Львів, 1914, стор. 35.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3094, арк. 1, 5.

¹⁴ Там же, арк. 11, 15.

МІСЦЕ ЦЕХОВИХ СТАРОСТ В АНГЛІЙСЬКОМУ РОБІТНИЧОМУ РУСІ

Діяльність цехових старост або шоп-стюардів — виборних представників робітників на підприємствах — одне з найбільш своєрідних явищ в англійському робітничому русі. Тому було б корисно простежити еволюцію цієї, за словами В. І. Леніна, прекрасної пролетарської організації¹.

Шоп-стюарди з'явилися в Англії наприкінці XIX ст. Уже в той період англійський робітничий клас неодноразово пересвідчувався у корупції, бюрократизмі, угодовстві та відмежуванні від пролетарських позицій значної частини керівництва тред-юніонів. З часом профспілкові лідери ще більше віддалялися від мас. Робітники почали висувати із свого середовища найбільш активних, досвідчених товаришів, які б захищали їх інтереси перед підприємцями, здійснювали певний тиск зліва на профспілкових босів. Обиралися вони, як правило, на загальних зборах робітників цеху або усього підприємства, тому й називали їх цеховими старостами.

Свою діяльність цехові старости особливо активізували в роки I світової війни. Вперше організовано й активно вони виступили під час страйку у районі Клайда на початку 1915 р. Страйк очолили «неофіційні», тобто обрані робітниками, але не затверджені керівництвом тред-юніонів комітети шоп-стюардів. Вони не припинили свого існування й після закінчення виступів. Так, з самого початку цехові старости виявили себе як організатори страйкового руху на підприємствах, що спричинилося до їх конфлікту з лідерами тред-юніонів².

Поступово рух набирив сили. Комітети створювались у великих промислових центрах — Лондоні, Шеффілді, Дербі, Бірмінгемі та ін. Оскільки більшість робітничих комітетів виникла стихійно, вони спочатку діяли розрізнено. Згодом виникла потреба у створенні єдиного координуючого центру. Після кількох невдалих спроб у 1917 р. в Манчестері зібрались представники робітничих комітетів, щоб обговорити проблеми керівництва рухом. Побойуючись перенесення бюрократичних методів профспілкових лідерів на свою організацію, шоп-стюарди вдалися до іншої крайності й висловились за те, щоб обраний керівний орган не мав виконавчих функцій, а займався б лише пропагандою ідей руху. Таким чином, твердого керівного центру в країні не було створено. І все ж саме з цього часу почали скликатись конференції шоп-стюардів, які стали місцем широких дискусій.

Дискутували часто. Недостатня теоретична підготовка, вплив синдикалістських настроїв, намагання офіційного профспілкового керівництва приборкати шоп-стюардів створювали чимало підстав для суперечок. Особливо гостро на цих конференціях стояли питання про робітничий контроль над основними галузями промисловості, стосунки з тред-юніонами, участь у політичній боротьбі. Цехові старости висловлювались за встановлення повного робітничого контролю над промисловістю (одна з найбільш принципіальних вимог робітничого класу). Більшість комітетів вважала, що це право пролетаріат має завоювати революційним шляхом.

Оскільки виникнення руху цехових старост було однією з форм протесту робітників проти реформізму та бюрократизму офіційного профспілкового керівництва, дехто з лідерів шоп-стюардів недооцінював їх діяльність у вже існуючих тред-юніонах. Були й такі, що виступали за створення нових профспілок. Частково така позиція пояснюється насамперед тим, що шоп-стюарди мали в той період порівняно незначний вплив у найбільших профспілках³.

Цікаво простежити, як змінювались погляди цехових старост на політичну та класову боротьбу пролетаріату. В перші роки існування руху шоп-стюарди не могли збагнути необхідності створення марксистської робітничої партії, вважали, що політичні вимоги не їх справа, заперечували значення парламентської діяльності представників робітничого класу. Свою головну мету вони вбачали лише в страйковій боротьбі за підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці робітників. За поєднання політичної та страйкової боротьби виступив лише Клайдський комітет, який закликав інші комітети взяти участь у парламентських виборах.

Лише поступово керівники цехових старост почали розуміти роль вчення про класову боротьбу та політичну партію пролетаріату. Розвиток світового революційного руху позначився і на політичних поглядах шоп-стюардів. Особливо великий вплив на робітничий клас Англії мала Велика Жовтнева соціалістична революція. Коли в 1920 р. в Англії утворилася Комуністична партія, однією з її організаційно-засновників був і Національний адміністративний комітет шоп-стюардів, активну роль у якому в той період відігравали Уільям Галлахер та Гаррі Полліт⁴.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 226.

² М. М. Карлинер. Рабочее движение в Англии в годы первой мировой войны, М., 1961, стор. 46; Branko Pribičević. The Shop Steward's Movement and Workers Control, 1910—1922, Oxford, 1959, стор. 85.

³ В. Pribičević. Назв. праця, стор. 90—91.

⁴ Там же, стор. 92—93.

У перші післяжовтневі роки ставлення до революції в Росії було справжнім екзаменом для всіх соціал-демократичних і робітничих партій, перевіркою їх революційності та вірності ідеям інтернаціоналізму. Цехові старости як глибокопереконані інтернаціоналісти щиро вітали Велику Жовтневу соціалістичну революцію т. Ради—нову форму пролетарської влади. Вони рішуче виступили проти іноземно інтервенції й закликали конгрес тред-юніонів організувати загальний страйк, що покласти кінець ворожим підступам проти молоді Країни Рад. Національна конференція шоп-стюардів 1920 р. прийняла привітання II Конгресу Комінтерну й обрала делегатів для участі в його роботі⁵.

Наприкінці двадцятих і протягом тридцятих років діяльність цехових старост значно послабилась. Це пояснюється насамперед певним спадом активності англійських робітників. Ще у 1922 р. розпалось національне керівництво руху шоп-стюардів, найдійовіших з яких капіталісти все частіше позбавляли роботи. І все ж багато з них брали участь у боротьбі проти безробіття, відіграли значну роль у відомому загальному страйку 1926 р. Але незважаючи на певні труднощі того періоду, шоп-стюарди залишалися однією з найбільш бойових революційних ланок англійського пролетаріату⁶.

Широко розгорнулася діяльність шоп-стюардів у післявоєнні роки. Переважна більшість їх працює безпосередньо на виробництві, вони добре знають і розуміють потреби і вимоги робітників, тому поряд з функціями організаторів страйкового руху цехові старости почали брати активну участь у складанні колективних договорів між робітниками та підприємцями. Раніше цією справою займалися лише офіційні представники тред-юніоністського керівництва⁷.

Важливе місце належить шоп-стюардам у залученні рядових робітників до профспілок. За твердженням англійських дослідників, більшість англійських робітників стають членами тред-юніонів лише завдяки організаторській роботі цехових старост, «для них шоп-стюард—це профспілка. Шоп-стюард для робітників фактично єдиний зв'язок, який вони мають з профспілкою...»⁸. На відміну від офіційних профбосів, цехові старости виконують свої обов'язки на громадських засадах, здебільшого за рахунок вільного часу.

За післявоєнні роки кількість шоп-стюардів значно зросла. Зараз дослідники англійського робітничого руху нарахувують 120—200 тис. цехових старост у промисловості Великобританії. Оскільки в багатьох тред-юніонах їх офіційно не визнають, а також з ряду інших причин важко назвати більш точну цифру. Проте про загальне число шоп-стюардів можна судити з даних, що публікуються окремими профспілками. Так, у тред-юніоні транспортних та некваліфікованих робітників їх—25 тис., у профспілці некваліфікованих та муніципальних робітників—14,5 тис., 17 тис. шоп-стюардів налічує організація електриків. Їх кількість в об'єднаній спілці машинобудівників зросла протягом 1947—1962 рр. з 19 тис. до 31 тис.⁹ і т. д.

На великих підприємствах, зокрема в доках, на машинобудівних, ливарних заводах та на транспорті створюються комітети цехових старост, до яких входять представники усіх цехів. Але, на жаль, сучасні шоп-стюарди не мають централізованого керівництва, яке б спрямовувало їх роботу в масштабі всієї країни.

Потяг до об'єднання цехових старост зустрічає опір не лише підприємців, а й офіційних лідерів багатьох профспілок і навіть виконкому Генеральної ради Британського конгресу тред-юніонів. Праві профбоси бояться, що шоп-стюарди, об'єднавшись, вимагатимуть докорінної зміни угодовської політики профспілкової верхівки, що створення незалежних від тред-юніоністського керівництва цехових та заводських комітетів революціонізує основну масу робітників. На думку одного з дослідників англійського робітничого руху Уелтона, згуртування цехових старост приводить до обструкції встановленої системи колективних договорів, викликає страйки¹⁰.

Нинішнім лідерам БКТ не завадило б пригадати рішення конгресу 1925 р., у якому зокрема говорилося, що «сильні, добре організовані цехові комітети є необхідною зброєю у боротьбі з свавіллям капіталістів у промисловості. Тому слід зробити все, що в його (виконкому.—В. Г.) владі, щоб розвивати та посилювати цю робітничу організацію»¹¹.

І все ж, незважаючи на опір підприємців й правого тред-юніоністського керівництва, в країні існують об'єднання цехових старост в окремих галузях промислово-

⁵ В. Прибічевіч. Назв. праця, стор. 107.

⁶ В. В. Песчанский. Современное рабочее движение Англии, М., 1963.

⁷ H. A. Clegg, A. I. Killick. Trade Union Officers, London, 1957, стор. 157; A. Marsh. Managers and Shop Stewards, London, 1963, стор. 12.

⁸ G. Cyriax, R. Oakeshott. The Bargainers. A Survey of Modern British Trade Unionism, New-York, 1961, стор. 71.

⁹ A. Marsh. Назв. праця, стор. 8—9.

¹⁰ H. Welton. The Trade Unions, the Employers and the State, London, 1960, стор. 117—118.

¹¹ «Marxism Today», 1964, № 4, стор. 112.

ті — машинобудуванні, велосипедобудуванні та ін.¹² Профбоси не можуть обійтися без шоп-стюардів, які потрібні їм для зв'язків з робітниками. Окремі профспілкові діячі навіть намагаються зміцнити такі контакти саме через цехових старост. З цією метою мідлендське відділення профспілки транспортних та некваліфікованих робітників створило спеціальний консультативний комітет, до складу якого входять і шоп-стюарди, і представники районного керівництва тред-юніону¹³.

Намагання профбосів і підприємців за всяку ціну перешкодити розвиткові руху шоп-стюардів надзвичайно ускладнює діяльність останніх. На більшості заводів і фабрик вони не мають ніякого офіційного статусу. Досить сказати, що у машинобудівній промисловості, де саме зародився цей рух, цехових старост офіційно визнають лише на 43% підприємств¹⁴.

Найгостріші конфлікти між керівництвом тред-юніонів та шоп-стюардами виникають у питаннях про оголошення страйків. Побойючись, що страйковий рух вийде за рамки їх угодовської політики, лідери тред-юніонів забороняють цеховим старостам закликати робітників до припинення роботи без санкції профспілкового керівництва. У пам'ятці членам профспілки транспортних та некваліфікованих робітників написано: «Якщо має місце або загрожує зупинка роботи, ви (члени профспілки.— І. Г.) повинні пам'ятати, що шоп-стюард не може санкціонувати таку дію; це може бути зроблено лише через конституційний апарат профспілки»¹⁵.

Подібні побоювання небезпідставні. У післявоєнні роки в Англії різко зросла кількість неофіціальних страйків, очолюваних здебільшого шоп-стюардами*. Переважна більшість неофіціальних страйків відбувається на тих підприємствах, де шоп-стюарди завоювали широке визнання робітників: в електротехнічній, моторобудівній промисловості, в доках. За даними журналу «Нью лефт ревью», у машинобудуванні до 90% страйків починаються як неофіціальні¹⁶. Поширення їх свідчить про те, що робітники вкрай незадоволені позицією тред-юніоністського керівництва. Праві профспілкові лідери не завжди можуть стримати англійський робітничий клас, направити його вимоги в потрібне їм русло. Нерідко, як визнається в англійській літературі, неофіціальні страйки набувають форми відвертого або замаскованого конфлікту між національним профспілковим керівництвом й організованим рухом шоп-стюардів, як, наприклад, під час страйків — на підприємствах фірми «Бріггз лотор бодіз» у 1957 р.¹⁷ За даними тодішнього міністра праці в уряді консерваторів, у 1960 р. з 2832 виступів лише 68 можна було назвати офіційними¹⁸. Це, безумовно, свідчить про глибоку кризу британського тред-юніонізму.

З метою пошуків дійових методів боротьби із страйками у 1963 р. в Англії було створено на чолі з колишнім головою комітету консерваторів — тред-юніоністів Брауном спеціальний комітет. Він прийшов до висновку, що англійське законодавство занадто ліберально ставиться до неофіціальних страйків і запропонував детально вивчити це питання. Особливу надію консерватори покладали на прийняття закону про зайнятість, за яким передбачалося позбавлення робітників права на деякі види пільг, в разі їх участі у неофіціальних страйках¹⁹. Цікаво зазначити, що цю пропозицію підтримало чимало лідерів тих тред-юніонів, які примикають до лейбористської партії.

Активність шоп-стюардів у страйковій боротьбі значною мірою пояснюється їх прогресивними політичними настроями. Чимало цехових старост дотримуються поглядів, близьких до позицій комуністів або лівих лейбористів. Серед них є учасники руху прихильників миру, Олдермастонських походів, вони активно борються за ліквідацію американських баз на території Англії. І все ж сучасні цехові старости більшості своїй віддають перевагу економічній боротьбі, тоді як їх попередники, що діяли на початку століття, поряд з економічними вимогами висували й політичні лозунги. Це насамперед зумовлено тим, що зростання класової свідомості ідстає від кількісного збільшення рядів шоп-стюардів, а також значним впливом равої профспілкової верхівки, яка намагається приборкати цей рух.

¹² «Daily Worker», 19 січня 1959 р.; 23 січня 1966 р.; Н. Welton. Назв. праця, стор. 48.

¹³ Industrial Relations: Contemporary Problems and Perspectives, London, 1962, стор. 103.

¹⁴ A. Marsh. Назв. праця, стор. 12.

¹⁵ Н. Welton. Назв. праця, стор. 120.

* Офіціальним страйк вважається тоді, коли він почався за згодою профспілкового керівництва. Лише за такої умови страйкарі одержують допомогу з центральної каси тред-юніону. Якщо ж виступ оголошується без згоди на це офіційного керівництва, робітники можуть розраховувати лише на свої кошти, до того ж а них нерідко накладаються дисциплінарні стягнення.

¹⁶ «New Left Review», травень-червень 1964 р., стор. 7.

¹⁷ Industrial Relations..., стор. 279.

¹⁸ «Hansard», v. 650, 6 грудня 1961 р., col. 1343.

¹⁹ «Daily Worker», 10 вересня 1963 р.

Праві профбоси, підприємці, зрозумівши, що неможливо їх позбавитись так само, як і не визнавати, намагаються «приручити» шоп-стюардів. Показовим щодо цього є вислів одного старшого цехового старости: «Моя робота тут (на підприємстві.— В. Г.) полягає у тому, щоб створити гармонію й припинити заворушення»²⁰. Мова йде про відхід від класової боротьби і створення ідеальних «товариських» відносин між робітниками й капіталістами. На щастя для робітничого класу Англії такі шоп-стюарди явно в меншості. І все ж вони є. Для «виховання» їх у потрібному дусі буржуазія заснувала спеціальні курси, наприклад, при лондонському університеті. На деяких заводах Форда їх відвідує майже половина цехових старост. А всього в Англії, за підрахунками газети «Таймс», близько 18 тис. чоловік вчаться «класовому миру» на 99 створених у країні курсах²¹.

Особливо непокірних цехових старост, які не піддаються «перевихованню», підприємці намагаються звільняти. Переслідування шоп-стюардів посилюються з загостренням класової боротьби в країні. Так, на конференції профспілки машинобудівників 1959 р. наводилось багато фактів про звільнення шоп-стюардів. Праві лідери тред-юніонів, як правило, підтримують підприємців у їх діях проти цехових старост. На бойових шоп-стюардів накладаються дисциплінарні стягнення. Так, керівництво профспілки електриків зробило серйозне попередження цеховому старості Доулу, який очолив боротьбу робітників за підвищення заробітної плати. Цей випадок був лише епізодом в тій широкій кампанії, яку поновлене правє керівництво тред-юніону повело проти цехових старост. Виконком розіслав 50 тисячам членів профспілки циркуляр, де підкреслювалось, що діяльність шоп-стюардів ускладнює ведення колективних переговорів і лише дратує підприємців²².

Навіть орган англійських фінансових кіл «Файненшл таймс» писала про тотальність поглядів на рух шоп-стюардів підприємців і правих лідерів тред-юніонів²³.

Робітничий клас Англії захищає своїх обранців як від стягнень керівництва профспілки, так і від переслідувань з боку підприємців. Нерідко оголошуються страйки солідарності, як це зробили, наприклад, 2 тис. робітників компанії «Харді Спайсер лімітед» у Бірмінгамі, виступивши на захист старшого шоп-стюарда Ф. Трота²⁴. Тисяча робітників «Мессей Фергюссон» у Ковентрі підписала петицію, протестуючи проти нападок керівництва профспілки на цехового старосту за те, що він підтримав безпідставно звільнених²⁵. Боротьба проти таких утисків набирає дедалі більшого масштабу. Показовим щодо цього є внесений на конференцію 1960 р. проект резолюції Об'єднаної профспілки ливарників, яка засудила Генеральну раду тред-юніонів за переслідування шоп-стюардів²⁶.

Особливе місце в своїй діяльності приділяє цеховим старостам Комуністична партія Великобританії. Саме тому у програмних документах і в практичних заходах англійські комуністи наголошують на необхідності організувати масово-політичну роботу серед шоп-стюардів, виховувати їх у дусі класової непримиренності, оскільки від цього значною мірою залежить дальший розвиток усього робітничого руху в країні.

В. О. ГОРБИ

²⁰ Thrusters and Sleepers. A Study of Attitudes in Industrial Management, London, 1965, стр. 86.

²¹ «The Times», 23 лютого 1966 р.

²² «Daily Worker», 1, 11 лютого 1963 р.

²³ «The Financial Times», 31 травня 1962 р.

²⁴ «Daily Worker», 23, 24 лютого 1960 р.

²⁵ «Daily Worker», 16 січня 1963 р.

²⁶ Amalgamated Union of Foundry Workers. Fifteenth Annual Delegate Meeting, Manchester, 1960, стр. 98.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Г. ЦЕБРЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ (1959—1965 рр.)

В процесі створення матеріально-технічної бази комунізму постійно зростає рівень розвитку науки і культури, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів. Насиченість сучасного виробництва складними машинами та механізмами, удосконалення технології вимагає від кожного робітника високої кваліфікації, неперервного підвищення культурного рівня та професійної майстерності.

В даному дослідженні автор використав матеріали партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 1657, арк. 101), партархіву Херсонського обкому КП України (ф. 1, оп. 5, од. зб. 11; ф. 46, оп. 114, од. зб. 636), поточних архівів Одеського та Миколаївського обкомів КП України, парткому заводу ім. Носенка, періодичної преси. На основі цих джерел робиться спроба показати роботу партійних організацій півдня України по піднесенню культурно-технічного рівня робітничого класу в роки семирічки.

Значну роботу в цьому напрямі провела партійна організація Миколаївського суднобудівного заводу комуністичної праці ім. Носенка. Тут працювали вечірні учбові заклади — школа робітничої молоді, загальнотехнічний факультет кораблебудівного інституту, відділ кораблебудівного технікуму, а також школи й університети передового досвіду, університети культури, курси по підвищенню кваліфікації та ін. Якщо в 1959/60 навчальному році всіма формами навчання на заводі було охоплено 3387 чоловік, то в 1965/66 рр. — близько 14 тис. Це позитивно вплинуло на зростання продуктивності праці, успішне виконання виробничих завдань. Колектив підприємства достроково — до 10 вересня 1965 р. виконав семирічний план. Значно підвищилась якість продукції.

Велику увагу підвищенню кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників приділяла партійна організація Херсонського бавовняного комбінату — однієї з найбільших новобудов країни. За кількістю веретен він переважає аналогічні підприємства таких країн, як Фінляндія, Швеція, Греція, Іран, Колумбія, Чілі.

Партійна і профспілкова організації комбінату розробили конкретні заходи по удосконаленню знань і професійної майстерності робітників, визначили строки їх виконання. На зборах у бригадах, цехах, дільницях, в індивідуальних бесідах, через стінку преси, радіо члени партійного бюро, партгрупорги, агітатори роз'яснювали важливість підвищення культурно-технічного рівня, знайомили робітників з формами навчання. Громадські організації комбінату стежили за тим, щоб всі, хто вчиться, користувалися б пільгами, встановленими державою. Тим, хто вмів поєднувати працю і навчання, висловлювали подяку, нагороджували їх грамотами, цінними подарунками, підвищували розряди. Для робітників-студентів було створено бібліотеку та читальний зал, спеціальні фізичні й хімічні лабораторії, кабінети для креслення.

Піднесення культурно-технічного рівня робітників дозволило підприємству значно поліпшити якість продукції, підвищити продуктивність праці. На всесоюзній виставці 1961 р. у Москві тканини комбінату завоювали 8 медалей, а тканина «Україна» на всесвітній виставці в Брюсселі дістала Золоту медаль. 336 текстильників підприємства уже на кінець 1962 р. досягли рівня продуктивності праці, запланованого на 1965 р., а Герой Соціалістичної Праці Р. Лоскутова домоглась показників, передбачених на 1970 р.

У роки семирічки виникли нові форми допомоги учням вечірніх шкіл та студентам, які вчилися в технікумах і вузах без відриву від виробництва. Так, на Керченському залізничному комбінаті в 1963 р. з ініціативи парткому була створена педагогічна рада. До її складу входили не тільки працівники цього підприємства, але й представники учбових закладів. Члени ради організовували консультації, допомагали підбирати літературу, перевіряли успішність учнів і студентів, відвідування занять, виконання контрольних завдань тощо. Про наслідки своєї роботи члени ради доповідали парткому комбінату, виступали з інформаціями на партійних і профспілкових зборах. За їх участю був розроблений перспективний план підвищення загальноосвітнього, технічного і культурного рівня робітників. Такі плани складались на багатьох підприємствах Одеської, Кримської, Миколаївської та Херсонської областей.

В ході здійснення семирічки постійно зростала питома вага кваліфікованої праці, що вимагало підготовки робітничих кадрів у масових масштабах. У зв'язку з цим на підприємствах, при допомозі та підтримці партійних організацій, широко запроваджувалися школи передових методів праці, технічної творчості, університети технічних знань, курси, лекторії та ін. Лише в промисловості, на будовах і транспорті Миколаївської області в 1964/65 навчальному році працювало 4 університети технічних знань, 165 шкіл передового досвіду, 263 школи виробничого навчання, в яких налічувалося 12497 слухачів.

Значна увага в цей період зверталась на підвищення виробничо-технічного рівня, зокрема на те, щоб робітники оволодівали суміжними операціями. Так, на одеській швейній фабриці ім. Воровського майже всі робітники могли здійснювати 5—10 суміжних операцій. Підприємство систематично виконувало виробничі завдання, давало продукцію високої якості. Колектив одним з перших на півдні України вступив у боротьбу за випуск продукції на рівні кращих світових стандартів.

В роки семирічки повсюдно виникали школи комуністичної праці. Якщо на підприємствах Одеської області в 1962/63 навчальному році працювало 6 таких закладів, то в 1964/65 — 1074. У них навчалось понад 30 тис. чоловік. Для керівництва їх роботою на великих підприємствах створювались шкільні ради, до складу яких входили спеціалісти, передовики виробництва, викладачі учбових закладів.

Партійні організації надавали великої ваги поширенню економічних знань. З цією метою організовувались семінари з основ політичної економії, гуртки з питань конкретної економіки, гуртки та школи по вивченню мінімуму економічних знань. Лише в Херсонській області в 1962 р. цими формами навчання було охоплено 43 749 чоловік, майже в 5 разів більше, ніж у 1958 р.

Значну роль в освітньо-виховній роботі серед трудящих відіграли університети культури, юридичних, педагогічних знань, наукового атеїзму, художнього виховання та ін. У 1962 р. в Одеській області працювали 50 народних університетів, 51 громадська бібліотека, 20 любительських кіностудій. У 25 університетах культури міста Одеси в 1960 р. навчалось 19 200 робітників.

Практика партійних організацій півдня України свідчить, що систематичне зростання культурно-технічного рівня трудівників промисловості є об'єктивною необхідністю, яка впливає з розвитку соціалістичного виробництва на базі вищої техніки, закономірністю переростання соціалістичного суспільства в комуністичне. Всебічне піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу сприяє будівництву матеріально-технічної бази комунізму, допомагає трудящим нашої країни успішно перетворювати в життя рішення XXIII з'їзду КПРС.

Наполегливо вчитись, оволодівати знаннями і культурою, підвищувати виробничу майстерність у процесі побудови комунізму — це життєва необхідність, потреба радянських людей.

В. К. ВАСИЛЕНКО

МАСОВО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ПОДІЛЛЯ (1961—1965 рр.)

Розвиток нових форм масово-політичної роботи після XXII з'їзду КПРС досліджено автором на основі діяльності партійних організацій підприємств Вінницької та Хмельницької областей. Крім опублікованих партійних документів, книг, брошур з даного питання, використано періодичну пресу (газети «Вінницька правда» за 1963, 1964, 1966 рр., «Радянське Поділля» за 1966 р.), а також матеріали партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 2566), партархівів Вінницького (ф. 61, оп. 12, од. зб. 35; ф. 83, оп. 8, од. зб. 49; ф. 136, оп. 50, од. зб. 504; ф. 7086, оп. 1, од. зб. 22, 66, 67; ф. 7087, оп. 1, од. зб. 12) та Хмельницького обкомів КП України (ф. 487, оп. 9, од. зб. 1, 2, 64, 146, 147, 152, 326, 329; ф. 6570, оп. 1, од. зб. 8, 21).

Дійовою формою масово-політичної роботи була і залишається політична агітація, яка після XXII з'їзду партії набрала більш наступального характеру, стала дохідливою, велась повсякденно та цілеспрямовано. Цьому сприяли здійснені партійними організаціями заходи щодо поліпшення складу агітаторів. Провідною силою в агітколективах були комуністи. В 1965 р. роботу серед трудящих Хмельницької області проводило 36 тис. агітаторів, з них більше ніж половина — члени КПРС.

Первинні партійні організації Поділля ретельно продумували плани та спрямування агітмасової роботи. Робітникам не тільки роз'яснювали найактуальніші політичні питання, а й знайомили їх з новими трудовими починаннями, передовими методами праці. Так, на Вінницькому хімічному комбінаті вже стало традицією, що після політінформацій агітатори аналізували роботу цеху, зміни, ділянки за тиждень,

відзначали кращих. Лише з жовтня 1962 р. по травень 1963 р. агітаторами О. Петровським, В. Саніним та іншими було проведено 110 політінформацій та бесід.

Заслугове на увагу досвід у цій справі на Хмельницькому заводі ім. Куйбишева, де під час бесід висвітлювались методи праці знатних токарів країни В. Семинського, В. Гургаля та ін. Внаслідок цього 15 токарів механічної дільниці впровадили швидкісне різання металу, скоротили час допоміжних робіт.

Широкого розвитку в досліджуваний період набула практика виступів керівних працівників з доповідями, лекціями тощо. Перед трудящими м. Хмельницького в 1963—1964 рр. часто виступали секретарі міськкому партії І. П. Шахов, Б. Д. Рудов та В. М. Пантелеєнко, голова міськвиконкому Ф. І. Карлов та ін. Партійно-радянським активом м. Кам'янця-Подільського в робітничих колективах за 1963 р. прочитано 2150 лекцій і доповідей.

На Поділлі в більшості районів партійні організації проводили «ленінські п'ятниці», під час яких секретарі та члени бюро райкомів КП України розкривали перед трудящими риси ленінського стилю та методів керівництва, роз'яснювали чергові господарсько-політичні завдання, що стояли перед трудівниками району, колективами окремих підприємств.

Партійні організації Вінницької та Хмельницької областей велику увагу приділяли навчанню агітаторів, популяризації кращих методів пропагандистської роботи, обміну досвідом у цій справі. Великого поширення на Поділлі набули школи агітаторів. Їх програми, розраховані на 40—60 годин, мали на меті висвітлити окремі питання зовнішньої та внутрішньої політики, охарактеризувати першорядні завдання партійних організацій, методику агітаційно-масової роботи. В 1963 р. у Вінницькій області лише на промислових підприємствах діяло 30 таких шкіл. У 1965 р. їх кількість зросла до 67, а контингент слухачів налічував 1851 чоловіка.

Для подання методичної допомоги при кабінетах політосвіти організовувались куточки агітаторів. Районні та первинні партійні організації систематично скликали наради-семінари агітаторів. Практикувалось проведення днів лектора. Так, Тульчинський райком партії Вінницької області провів у 1965 р. районний день лектора, за участю понад 500 пропагандистів. Кращим з них вручалися Почесні грамоти.

Значне місце в масово-політичній роботі займала систематична та цілеспрямована лекційна пропаганда. У Вінницькій області в 1962 р. нараховувалося 1400 лекторів партійних комітетів та близько 15 тис. лекторів товариства «Знання». В 1965 р. кількість лекторських кадрів парткомів зросла до 11967 чоловік, з них 57% мали вищу та незакінчену вищу освіту. Для пропаганди рішень та матеріалів XXII з'їзду КПРС було додатково залучено близько тисячі лекторів і доповідачів, підготовлено 900 нових пропагандистів, серед них понад 400 з вищою освітою. Лише по матеріалах XXII з'їзду КПРС для трудящих області було прочитано майже 5 тис. лекцій, організовано 450 зустрічей з його делегатами.

Удосконалювались засоби наочної агітації, зростав вплив стінної преси — «Бойових листків», «Блискавок», бюлетенів змагання, сатиричних «Крокодилів», «Перців» та ін.

Так, цікаву форму боротьби з відставанням на окремих ділянках виробництва, критики недоліків та виявлення резервів зростання продуктивності праці запровадила парторганізація Барського машинобудівного заводу Вінницької області. Це — міцеховий «Крокодил». Він з'являвся там, де збільшувався випуск бракованої продукції, зривалось виконання планових завдань, і не залишав цеху, бригади доти, поки становище не нормалізувалось.

Обласні, міські та районні партійні комітети періодично скликали семінари секретарів первинних парторганізацій з питань поліпшення якості і дійовості наочної агітації. На бюро Вінницького та Кам'янець-Подільського міськкомів КП України були затверджені міські художні ради з наочної агітації.

У досліджуваний період в Хмельницькій та Вінницькій областях загального визнання набули зустрічі з ветеранами праці, вечори трудової слави, посвячення молоді в звання радянського робітника, свята вулиць, бесіди за круглим столом тощо. Новим і цікавим явищем у масово-політичній роботі стали створені в 1961—1965 рр. на багатьох промислових підприємствах Поділля громадські комсомольсько-молодіжні клуби: «Комсомольська юність», «Глобус», «Прометей» та ін.

Значну роль у підвищенні культурно-технічного рівня трудящих відіграли народні університети. В 1963 р. лише у Вінниці працювало 20 народних університетів культури, технічних знань тощо.

З аналізу масово-політичної діяльності партійних організацій серед робітників. Поділля можна зробити висновок, що в даний період зв'язок ідеологічної роботи з практикою комуністичного будівництва, пропаганди — з виробничими справами, повсякденним життям підприємств значно посилювався. Партія забезпечила широкий розвиток дійової за змістом та гнучкої за формами системи агітаційно-виховних засобів. Головним у цьому були роз'яснення Програми КПРС, планів боротьби за комунізм, мобілізація мас на перетворення цих планів у життя.

Наш календар



ДО 25-РІЧЧЯ СЛАВНИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ РЕЙДІВ

Поразка добірних німецько-фашистських армій під Сталінградом і переможний наступ радянських військ у січні—березні 1943 р. поклали початок визволенню України від гітлерівських окупантів.

У цей період велике значення мали партизанські рейди. Вони виявились ефективним тактичним засобом, як показав досвід з'єднань С. А. Ковпака і О. М. Сабурова восени 1942 р.

За рішенням ЦК КП(б)У і Українського штабу партизанського руху (УШПР) взимку 1943 р. з Хинельського лісу на Сумщині вийшли в Степовий рейд народні месники під командуванням М. І. Наумова та І. Є. Анисименка, одержавши завдання пробитись в південні райони Сумської області і розгорнути активні бойові дії на залізницях. Але в зв'язку з успішним просуванням радянських військ у напрямку Харкова УШПР наказав з'єднанню перейти й на Правобережну Україну.

В ніч на 4 лютого партизани знищили німецькі гарнізони на переїзді Ободи та в Глушкові, на дільниці Ворожба—Кореневе пустили під укіс 3 ешелони. А через два дні вбили та взяли в полон 350 окупантів і поліцаїв, спалили десятки автомашин¹. Зірвали залізничні мости на дільницях Суми—Харків, Суми—Готня, Суми—Лебедин—Гарбузівка, Ахтирка—Зінків. Пізніше, влаштувавши засідку, вбили та поранили ще близько 300 відступаючих гітлерівців, знищили 5 автомашин і 150 возів. 13 лютого вони визволили до 2 тис. військовополонених з табору в с. Ворожбі². Партизани проводили й велику організаторську роботу. Зусиллями партійних і комсомольських осередків з'єднання за час рейду по території Сумської, Полтавської і Кіровоградської областей було створено 7 підпільних райкомів ЛКСМУ, 31 первинну комсомольську організацію, 12 диверсійних груп³.

Під впливом перемог Радянської Армії та успішних дій партизанів на чолі з Наумовим посилили бойову діяльність місцеві загони та підпільні організації. Окупанти змушені були зняти з фронту значні сили і кинути проти народних месників. 13 березня жорстокий бій з каральним загоном фашистів відбувся в с. Шляховому, де ворог втратив до 200 чоловік убитими і пораненими⁴. 14 березня великі сили гітлерівців раптово атакували розташування партизанів у с. Станіславчику Одеської області, завдавши їм значних втрат. З'єднання, вирвавшись з оточення, повернуло на північ, протягом 20 днів пройшло по території Вінницької, Київської та Житомирської областей і 5 квітня зупинилось в Поліській області (БРСР) для відпочинку. За 64 дні рейду партизани пройшли близько 2 300 км (556 населених пунктів), знищивши до 2000 фашистів та їх прихвостнів⁵. Цей рейд мав і велике політичне значення, тому що він, як пізніше писав М. І. Наумов, був «розгорнутим прапором партизанської боротьби, який воно (з'єднання.—І. С.) високо пронесло через сотні степових сіл, в гущі народні. І хай він, полум'яний, палахкотить у віках, бо народ ніколи не забуває того, що освячене кров'ю...»⁶.

Успіху рейду сприяли добра озброєність партизанів і велика рухомість (на саях вони покривали за добу 50—70-кілометрову відстань). За успішно виконане завдання партії та уряду багато партизанів було нагороджено орденами і медалями, а командира з'єднання—удостоєно звання Героя Радянського Союзу й військового звання «генерал-майор».

На початку лютого в рейд під Київ вийшли партизанські загони С. А. Ковпака, які, просуваючись по території Ровенської, Житомирської і Київської областей, знищили ряд складів, заводів, каменоломню Янова Долина, 9 паровозів, 82 цистерни, 2 транспортних літаки, пустили під укіс 6 ешелонів, зірвали залізничні й шосейні мости через р. Тетерів і Здвиж, убили також кількасот фашистів і полі-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 66, оп. 1, од. зб. 2, арк. 21—22, 34.

² Там же, арк. 23—24, 26—28.

³ П. Т р о н ь к о. Безсмертя юних, 1957, стор. 130.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 66, оп. 1, од. зб. 2, арк. 42.

⁵ Там же, арк. 88.

⁶ М. Н а у м о в. Степовий рейд, К., 1967, стор. 383.

цейських. Свій 62-денний рейд під Київ* з'єднання завершило розгромом каравану пароплавів і барж, надовго закривши навігацію на Прип'яті⁷.

В січні 1943 р. ЦК КП(б)У дав вказівку Чернігівському і Сумському підпільним обкомам КП(б)У відібрати з складу діючих загонів найбільш загартованих бійців і сформувати рейдове з'єднання для сприяння партизанському рухові на Правобережжі.

З'єднання сумських партизан під командуванням І. Я. Шушпанова та Я. І. Мельника виступило в рейд 25 лютого з селища Фотовиж. В ході боїв у північних районах Сумської і Чернігівської областей народні месники знищили понад 300 солдатів і офіцерів, розгромили кущі поліції в селах Блистави й Орловці, підірвали мости на шляху Новгород Сіверський — Чернігів, Понорниця — Новгород Сіверський — Холми й обладнання на Краськовському спиртзаводі⁸. 7 березня в Холменському лісі поблизу хутора Кучугури розгорнувся жорстокий бій, який тривав до пізньої ночі; ворог втратив убитими й пораненими близько 150 чоловік⁹.

9 березня сумські партизани зустрілись з народними месниками з'єднання О. Ф. Федорова. На нараді було вирішено рухатись паралельними колонами, підтримувати постійний зв'язок, не вв'язуватись у тривалі бої, щоб вчасно вийти на Правобережжя. Розгромивши 2 військових ешелони та гарнізон у с. Горську, чернігівці 13 березня на шосе Чернігів — Гомель знищили німецький каральний загін, а сумчани — 3 автомашини, 2 мотоцикли та 2 танки¹⁰.

Форсувавши Дніпро, обидва з'єднання протягом другої половини березня пройшли з сходу на захід так званий «мокрый трикутник» між Дніпром та Прип'яттю і 7 квітня прибули в район розташування партизанських загонів С. А. Ковпака.

Свою зустріч партизанські загони відзначили проведенням операції по розгрому фашистського гарнізону в м. Брагині, внаслідок чого ворог втратив понад 800 солдатів і офіцерів, всі склади боєприпасів, пального і продовольства. Знищено друкарню, млин, шкірзавод, всі адміністративні установи, захоплено 15 кулеметів, 4 міномети і кількасот голів рогатої худоби¹¹. Розгром річкової флотилії на Прип'яті і Брагинська операція дуже сполошили окупантів, які неодноразово намагались оточити та знищити партизанів. Але їх спроби не увінчалися успіхом.

Тактика рейдів у партизанській війні на Україні стала важливою й небезпечною зброєю в руках нескореного народу в боротьбі проти фашистських загарбників, а також серйозною допомогою Радянській Армії під час визволення України. Вона свідчила про значний розмах партизанського руху, який послаблював ворожий тил, показала зростання воєнної майстерності бійців і командирів партизанських з'єднань. Особливо характерним щодо цього був Степовий рейд, який довів можливість і доцільність застосування рейдової тактики у степових районах, що знайшло підтвердження влітку та восени 1943 р.

І. І. СЛИНЬКО

* «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 52—63.

⁷ Г. Б а з и м а. Слідами великого рейду, К., 1959, стор. 329.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 75, оп. 1, од. зб. 1, арк. 54—67.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 75, оп. 1, од. зб. 1, арк. 67.

¹⁰ Там же, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1, арк. 74—75; ф. 75, оп. 1, од. зб. 1, арк. 67—68.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1, арк. 90—95; ф. 75, оп. 1, од. зб. 1, арк. 77—78; Г. Б а з и м а. Назв. праця, стор. 330—331.

ДО 50-РІЧЧЯ ІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ІЗДУ РАД

В історії боротьби робітників і селян України за перемогу революції, в історії будівництва Української Радянської держави видатне місце належить ІІ Всеукраїнському з'їзду Рад. Він відіграв велику роль у боротьбі за перетворення в життя ленінської політики завоювання мирної передишки для молодого радянської республіки, в згуртуванні всіх революційних сил України для відсічі німецько-австрійським окупантам, закликаних українськими буржуазними націоналістами. Рішення про скликання з'їзду було прийняте в грудні на І з'їзді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів¹.

17 лютого 1918 р. газета «Вестник Украинской Народной Республики» опублікувала повідомлення про день відкриття з'їзду (20 лютого), норми представництва та порядок денний. Але вторгнення німецько-австрійських імперіалістів та вимушена евакуація уряду з Києва до Полтави, а потім Катеринослава змусили ЦВК змінити час і місце його роботи. На засіданні президії ЦВК Рад України, що відбулось на

¹ «Донецкий пролетарий», 14 грудня 1917 р.

початку березня у Полтаві, було вирішено скликати з'їзд 15 березня у Катеринославі².

З'їзд відкрився у надзвичайно складній обстановці, викликаній наступом німецько-австрійських військ і розгортанням визвольної боротьби українського народу, в обстановці запеклого опору противників миру, укладеного в Бресті між Російською Радянською республікою і Німеччиною.

Перед більшовиками України, робітниками і селянами республіки стояло завдання об'єднати всі сили для боротьби з окупантами. Тимчасом серйозною перешкодою на шляху створення єдиного фронту оборони було те, що сили Радянської України були штучно розчленовані. Наприкінці січня 1918 р. з складу Української республіки виділилися окрему Донецько-Криворізьку республіку Донецький і Криворізький басейн. Одеса оголосила себе «вільним містом», утворила свою Раду Народних Комісарів. Все це об'єктивно приводило до послаблення пролетарської бази Радянської влади на Україні. ЦК партії, Радянський уряд і особисто В. І. Ленін виправляли ці помилки українських працівників. Рішенням від 15 березня Центральний Комітет РКП(б) зобов'язав усіх партійних і радянських працівників України, в тому числі і Донецького басейну, взяти участь в роботі II з'їзду Рад, створити один уряд для всієї України, працювати разом по створенню єдиного фронту оборони³. Це рішення стало обов'язком для всіх комуністів України.

Бажливим кроком у підготовці до II Всеукраїнського з'їзду Рад була нарада в Полтаві, на якій, як свідчить М. М. Майоров, були присутні члени Народного Секретаріату, Київського комітету більшовиків, члени евакуйованих виконкомів Рад Поділля, Чернігівщини і Волині⁴. Нарада обговорила далішні завдання більшовицьких організацій України по збереженню завоювань соціалістичної революції і підтримала лінію В. І. Леніна про необхідність підписання Брестського миру з тим, щоб завоювати вкрай необхідний перепопочинок для Радянської Росії й організувати нещадну боротьбу проти німецько-австрійських інтервентів на Україні.

II Всеукраїнський з'їзд Рад розпочав свою роботу 17 березня. До президії з'їзду були обрані представники від більшовиків, лівих есерів та лівих соціал-демократів. Від більшовиків ввійшли М. О. Скрипник, А. В. Іванов, Я. Б. Гамарник та Е. І. Квірінг. Почесним головою з'їзду був обраний В. І. Ленін, а також К. Лібкнехт і Ф. Адлер.

У відкритті II з'їзду Рад України взяло участь 964 делегати, в тому числі 428 більшовиків і їм співчуваючих, з них 27 лівих українських соціал-демократів; 414 — російських і українських лівих есерів та їм співчуваючих; 13 — українських соціал-демократів; 6 — меншовиків; 3 — анархісти; 82 — безпартійних та представників інших дрібних партій. В процесі роботи з'їзду делегати ввесь час перебували і через три дні їх кількість перевищила 1250 чоловік. Серед них було 30 членів Центральної ради, які не погоджувалися з її політикою і на знак протесту вийшли з її складу і прибули на з'їзд до Катеринослава.

Різноманітність партійного складу створила напружену обстановку. Більшовики виражали справжні інтереси робітничого класу і трудящих мас селянства, ліві есери — настрої дрібнобуржуазних мас міста і села. Вони над усе хотіли добитися з допомогою делегатів від інших дрібнобуржуазних і націоналістичних партій зриву лінії Комуністичної партії, В. І. Леніна на підписання Брестського миру. З цією метою з Росії на з'їзд приїхали лідери й активні діячі есерівської партії Камков, Карелін, Спиридонова та ін.

З'їзд затвердив такий порядок денний: 1) політичний момент (ставлення до Центральної ради, питання війни і миру); 2) організація військової сили; 3) Україна і федерація; 4) земельне питання; 5) фінанси; 6) доповідь Народного Секретаріату і ЦВК Рад України; 7) організаційні питання, вибори та ін.

У доповіді з першого питання М. О. Скрипник викрих зрадницьку суть політики Центральної ради та загарбницькі цілі німецько-австрійських імперіалістів і закликав трудящих України до нещадної й неупинної боротьби з імперіалізмом. Він відзначив, що селянство, яке на початку інтервенції виявляло пасивність до оборони Радянської України, спробувавши на собі владу німецьких імперіалістів, переконавшись на своєму гіркому досвіді в необхідності завоювань Жовтня, масами записується до червоних загонів. Доповідач переконливо доводив закономірності перемоги соціалістичної революції, підкресливши, що «причини, які кликали революцію, посилюються і тому в областях, зайнятих ворогом, повстання неминуче. Ця обставина вселяє в нас надію на неминучість перемоги соціалізму в майбутньому»⁵.

² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, Сборник документов, т. III, К., 1957, стор. 38.

³ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 66.

⁴ М. Майоров. На путях к I съезду КП(б)У. — «Літопис революції», 1928, № 4, стор. 10—11.

⁵ «Літопись революції», 1928, № 2, стор. 248—249.

М. О. Скрипник обґрунтував необхідність миру для Радянської влади і збройної боротьби за цей мир на Україні.

Під час обговорення доповіді розгорілась гостра боротьба. Делегати, що виступали від дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, намагались обілити контрреволюційну діяльність Центральної ради, яка запродала Україну німецькому імперіалізму (Мазепа — від українських соціал-демократів). Проти Брестського миру виступили ліві есери Матяш, Химич, від об'єднаної єврейської партії — Николаєвський. Їх підтримав анархіст Борзенко, заявивши, що «якщо нам загрожує смерть, то краще вмерти в бою, ніж на пласі»⁶. Меншовик Бер, бундовець Чемеринський, критикуючи політику Центральної ради, що підписала угоду з німцями, одночасно різко виступали проти Брестської угоди, підписаної Радянським урядом⁷.

Відповідаючи «соціалістам», більшовик А. В. Іванов викрив зрадництво Центральної ради перед народом, яка боягузливо пішла на компроміс з урядом Керенського, а після перемоги робітників «на їхніх кістках установила свою владу». Тепер же рада пішла в обійми до німецького імперіалізму, кинувши трудящі маси в «кровожерливу пащу німецьких хижаків»⁸. Мир на Україні буде можливий тільки тоді, коли німецький імперіалізм не втручатиметься у внутрішні справи України, коли на всій її території встановиться Радянська влада. Виступ А. В. Іванова знайшов гарячу підтримку більшості делегатів.

Після палких дебатів більшовицька фракція на чолі з М. О. Скрипником, до складу якої входили В. П. Затонський, А. В. Іванов, Ю. М. Коцюбинський, С. В. Косіор, М. П. Тарногородський, І. М. Крейсберг, Е. І. Квірінг та інші, зуміла повести за собою більшість делегатів з'їзду.

Цій перемозі сприяли ліві з УСДРП, які, незважаючи на хитання, голосували за ленінську позицію. 18 березня була прийнята резолюція з'їзду «Про політичний момент», яка схвалювала ленінську політику, спрямовану на підписання Брестського миру. В резолюції говорилось: «Для того, щоб зберегти можливість вільно розвивати завоювання соціалістичної революції, трудящі маси України на своєму II з'їзді Рад перед лицем всього світу заявляють, що вони готові підписати навіть ті важкі умови, які нав'язуються Україні мирним договором Центральної ради з Австро-Німеччиною, але при обов'язковій умові повного невтручання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України і виводу австро-німецьких військ з усіх загарбаних ними частин України».

Одночасно з'їзд заявив, що коли мирні умови, запропоновані від його імені, не будуть прийняті, трудящі України «...боротимуться за відновлення влади Рад там, де вона знищена, всіма засобами, протидіючи буржуазним загарбникам шляхом організації Червоної Армії і партизанської боротьби, страйками, несплатою податків та всіма іншими засобами, що є в розпорядженні робітників і селян»⁹.

Отже, виконуючи вказівки В. І. Леніна, викриваючи і рішуче засуджуючи противників Брестського миру, більшовики України добились схвалення на з'їзді Рад рішень IV Надзвичайного з'їзду Рад РРФСР про ратифікацію мирного договору. Це була велика перемога більшовицької фракції II Всеукраїнського з'їзду Рад, великий вклад у загальну історичну справу боротьби В. І. Леніна і партії.

Володимир Ілліч високо оцінив цю перемогу. Викриваючи «лівих комуністів», які говорили, що «втомлена» північ була за миром, а «здоровий» південь — проти Брестського миру, він відзначав: «...чи не слід пригадати голосування Всеукраїнського з'їзду Рад»¹⁰.

Після всебічного обговорення доповіді М. О. Скрипника було відхилено резолюцію лівих есерів і прийнято важливу резолюцію більшовиків «Про державний устрій», де вказувалося, що «робітничий клас і всі трудящі маси України розглядають Українську Народну Республіку як Радянську республіку, яка об'єднує всіх трудящих, що проживають на території України, незалежно від їх національності, і тісно зв'язану федеративними узами з Всеросійською робітничо-селянською республікою», і незважаючи на те, що за мирним договором, нав'язаним німецькими імперіалістами, Російська Радянська республіка змушена формально порвати федеративні зв'язки з Україною і Українська республіка стає самостійною, «але по суті відносини Радянських Республік залишаються такими ж»¹¹. З'їзд висловив тверду певність у перемозі справи робітничого класу і продовжував розглядати Українську Радянську республіку як республіку федеративну. Таким чином, принципово вірна лінія більшовиків України перемогла і в цьому надзвичайно важливому питанні.

З'їзд прийняв важливе рішення щодо «організації військових сил», висловивши лінію більшовицької партії на необхідність створення армії для відсічі німецьким

⁶ «Летопись революции», 1928, № 2, стор. 253.

⁷ Там же, стор. 254.

⁸ Там же, стор. 254.

⁹ Большевицские организации Украины..., стор. 69—70.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 252.

¹¹ Большевицские организации Украины..., стор. 71.

імперіалістам і мобілізації мас. Делегати, говорилось у рішенні, повернувшись з з'їзду, повинні створити робітничо-селянську Червону Армію, повну революційного духу і пролетарської свідомості. Ця армія має стати непохитною фортецею, об яку розбіються останні хвилі приреченого на загибель імперіалізму¹². З'їзд схвалив декрети уряду Радянської Росії про 8-годинний робочий день, про робітничий контроль на виробництві та ін.¹³, схвалив закони, прийняті III Всеросійським з'їздом Рад.

II Всеукраїнський з'їзд Рад, розв'язуючи аграрне питання і дбаючи про зміцнення союзу робітничого класу і трудящих мас селянства, затвердив «Тимчасове положення про соціалізацію землі», в якому повторювались положення цього ж закону Російської Федерації від 27 січня 1918 р.

З'їзд обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України у складі 47 більшовиків, 49 лівих українських і російських есерів, 5 лівих українських соціал-демократів і 1 члена ППС (лівиця)¹⁴. Від більшовиків до складу ЦВК Рад України ввійшли Є. Б. Бош, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, А. В. Іванов, І. С. Клименко, Ю. М. Коцюбинський, Е. І. Квірінг, М. М. Майоров, Ф. А. Сергєєв (Артем), М. О. Скрипник, І. Ф. Смирнов, О. К. Сербиченко, М. П. Тарногородський та ін. Було обрано президію ЦВК Рад. ЦВК Рад України сформував новий український уряд з більшовиків і лівих українських соціал-демократів. Від більшовиків до президії ввійшли В. П. Затонський, Г. В. Лапчинський, Я. Б. Гамарник, головою ЦВК було обрано В. П. Затонського, головою Народного Секретаріату — уряду Радянської України — М. О. Скрипника.

Отже, незважаючи на те, що на II Всеукраїнському з'їзді Рад були присутні діячі різних політичних партій, він повністю схвалив ленінську політику миру, ратифікацію IV Надзвичайним з'їздом Рад РРФСР Брестського договору. Комуністи України у відповідності з настановами В. І. Леніна, добились правильної ухвали одного з складних і важливих питань історії розвитку народів — національного питання. З'їзд рішуче підтримував ленінську національну політику і твердо відстоював ідею ленінської дружби народів, створення багатонаціональної держави на федеративній основі.

З'їзд прийняв підготовлений і схвалений II з'їздом Рад ленінський декрет про землю, що значною мірою сприяло зміцненню союзу робітничого класу і селянства, створив єдиний уряд Радянської України, а також провів велику роботу щодо посилення революційного руху на Україні.

Т. Д. БОНДАР

¹² Большевицские организации Украины, стор. 71.

¹³ Там же, стор. 72.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 23, арк. 5.

Ю. А. ЦЕЛЕВИЧ (До 125-річчя з дня народження)

Відомий український історик другої половини XIX ст. Юліан Андрійович Целевич народився 23 березня 1843 р. в с. Павелчі Станіславського повіту в Галичині. В його родині з великою повагою ставилися до творчості просвітителя і письменника-демократа Маркіяна Шашкевича. Це значною мірою позначилося на формуванні світогляду Юліана Андрійовича.

У 1853—1861 рр. майбутній історик учився у Станіславській гімназії, яку закінчив з відзнакою. Після цього чотири роки навчався у Львівській духовній семінарії. Проте кар'єра на релігійній ниві не захоплювала його. У 1865 р. Ю. А. Целевич поступив до Віденського університету, де ґрунтовно вивчав історію. З 1868 р. працював викладачем. У 1878 р. здобув науковий ступінь доктора філософії.

Шості загальні збори Наукового Товариства імені Шевченка обрали його в 1892 р. головою цього Товариства. Він був упорядником першого тома «Записок Товариства імені Шевченка»¹. До тома ввійшли праці галицьких і наддніпрянських українських вчених (О. Колесси, О. Барвінського, М. Грушевського, О. Кониського, Т. Рильського), що свідчило про єднання наукових сил України, штучно поділеної політичними кордонами.

Першу наукову працю Ю. А. Целевич написав ще у студентські роки. Це була журнальна стаття «Дещо за поселення угорської України русинами (українцями.— М. К.) і за унію церкви православної угорських русинів з Римом»². У ній автор дотримувався думки, що закарпатські українці, були автохтонним населенням Закарпаття. Ця стаття є першою історичною працею про Закарпаття.

Виступаючи на захист інтересів народних мас, Ю. А. Целевич затаврував апо-

¹ Б. Барвінський. Д-р Юліан Целевич, його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів, Львів, 1927, стор. 1—2.

² «Правда», 1868, № 35—42.

логетів кріпосницьких відносин, описував важке становище селянства в епоху феодалізму³. В окремому нарисі історик вперше в українській історичній науці дав широкий опис облоги турецькою армією міста Львова в 1672 р.⁴

У своїх працях він завжди прагнув об'єктивно, без прикрас розкрити досліджувані питання. «Нам не йти слідом за тими,— читаємо у його розвідці «Перехід козаків через Покуття до Молдавії в р. 1739»,— що добувають з своєї історії самі блискучі, світлі образи, а промовчують або затемнюють правду... Правдиву науку може подати лише правда, нехай би і яка була сумна, щоб тільки дійсна була правда»⁵.

Галицький опришківський рух XVIII ст. в історичній літературі висвітлювався тенденційно. Праці Ю. А. Целевича про опришків⁶ найкращі й найцінніші в усій його науковій спадщині. Їх вміщено у XIX-му томі «Руської історичної бібліотеки» під загальною назвою «Опришки»⁷. Готував їх до друку у цьому виданні революційонер-демократ М. І. Павлик.

Праці Ю. А. Целевича про опришківський рух написані на основі головним чином архівних документів. Їх недоліком є те, що вони майже виключно стосуються опришківського руху одного тільки Покуття XVIII ст.

На думку вченого, першорядне значення у виникненні опришківства мали причини соціально-економічного характеру. «Опришки,— пише він,— повстали з утікачів, а до втечі змушувала гірський народ люта неволя і надужиття, яких на селянах допускалися економи, звані підстаростами, та атамани— далі бідність, голод і порив гуцульського та волоського народу в XVIII ст. до волі»⁸. Історик придавав також великого значення таким факторам, як своєрідна політична обстановка в Польщі, Угорщині і Волощині, чудові природні умови та підтримка мас. Наперекір шляхті та її апологетам, які вважали опришків кримінальними злочинцями, він дотримувався думки, що «сам народ по найбільшій частині держав (діяв разом.— М. К.) з ними, що мав їх за хоробрих і відважних, але і чесних молодців і їх, по змозі, покривав і навіть уважав їх за месників своїх кривд...»⁹. Окремі неправильні положення про опришків зумовлені тим, що історик не був знайомий з усіма архівними джерелами.

Юліан Андрійович був і етнографом. Він збирав і використовував у своїх працях народні пісні і перекази про опришків. Його заклики записувати їх не залишались без наслідків. І. Франко, В. Гнатюк, Н. Кобринська та інші діячі української культури зібрали цікаві етнографічні матеріали про галицьких опришків.

Оцінюючи праці історика про опришків, І. Франко писав: «Праці пок(ійного) д-ра Ю. Целевича про опришківство на Покутті у XVIII віці кинули багато світла на внутрішню історію нашого краю під кінець польського володіння, розвіяли чимало фікцій та зате вказали нам їх фактичну основу й дали можливість контролювати те, що сам народ розповідає і співає про опришків. З того погляду досліді д-ра Целевича важні також для критики того досить обширного циклу народних пісень про опришків, що досі опубліковані»¹⁰.

Два роки збирав Ю. А. Целевич архівні матеріали до своєї монографії про Скит Манявський¹¹— православний монастир на Прикарпатті, який був важливим осередком боротьби проти поширення унії на Україні. У книзі є цінний додаток— публікації документів з історії цього монастиря— грамоти, листи тощо.

Ще в ніч з 23 на 24 грудня 1892 р. Ю. А. Целевич працював над завершенням підручника з історії України для середніх шкіл, а вранці вже його не стало. Похований він на Личаківському кладовищі у Львові, де йому споруджено пам'ятник.

М. М. КРАВЕЦЬ

³ Ю. Целевич. Чи було в Польщі невірнине «підданство».— «Діло», 1880, № 98, 99.

⁴ Ю. Целевич. Облога міста Львова в р. 1672.— «Зоря», 1883, № 14, 15, 16—17.

⁵ Ю. Целевич. Перехід козаків через Покуття до Молдавії в р. 1739.— «Зоря», 1885, № 3, стор. 30.

⁶ Ю. Целевич. Про Олексу Довбушука і його попередників і наслідників.— «Діло», 1882, № 34—39; його ж. Ще дещо про Олексу Довбушука і його наслідників.— «Діло», 1888, № 149, 150, 152; його ж. Дальші вісті про опришків (Ватаги Олекса Довбушук і Василь Бакорак).— «Діло», 1890, № 11, 13—18; його ж. Последні історичні вісті про опришків XVIII-го в., а) Іван Бойчук, другий наслідник Довбушука, б) Ще деякі перекази і легенди про Олексу Довбушука.— «Діло», 1891, № 238, 240—243, 245, 248, 249, 251—253.

⁷ Ю. Целевич. Опришки. В кн. «Розвідки про народні рухи на Україні— Русі у XVIII віці», Львів, 1897, стор. 155—195.

⁸ Там же, стор. 157.

⁹ Там же, стор. 159.

¹⁰ І. Франко. Опришок Семен Хотюк.— «Зоря», 1893, № 11, стор. 222.

¹¹ Ю. Целевич. Історія Скиту Манявського, wraz з збірником грамот, листів і деяких судових документів, дотичних того монастиря, Львів, 1887.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НОВЕ КОРИСНЕ ВИДАННЯ ДЛЯ ПОЛОНІСТІВ

З 1966 р. Інститут історії польсько-радянських відносин Польської Академії наук почав видавати «Інформаційний бюлетень досліджень з історії польсько-радянських відносин»*.

Нове видання поступово здобуває авторитет — як у ПНР, так і в СРСР — серед науковців, що займаються вивченням історії радянсько-польських взаємин, а також серед широких кіл громадськості країни — активістів Товариства польсько-радянської дружби. Певною мірою популярність бюлетеня зростає завдяки значному тиражеві (1000 примірників) і вмілому його розповсюдженню. Проте вирішальну роль у цьому безперечно відіграє зміст. Саме на ньому ми й зупинимось докладніше.

«Завдання бюлетеня», — писав директор Інституту історії польсько-радянських відносин Тадеуш Цесляк у своїй статті «Наші наміри», — полягає в поліпшенні інформації про стан наукових досліджень у галузі польсько-радянських зв'язків» (№ 1, стор. 2). Зміст шести номерів цього видання, які є в нашому розпорядженні, дозволяє зробити висновок, що наміри його редколегії успішно здійснюються.

Висвітлення науково-дослідної діяльності різних історичних установ ПНР по вивченню взаємин між СРСР та Польщею — один з головних напрямків бюлетеня. Центральне місце тут займають проблеми, пов'язані з підготовкою до друку Інститутом історії польсько-радянських відносин ПАН разом з радянськими вченими 10-томного зібрання документів і матеріалів з історії польсько-радянських стосунків, що має охоплювати період 1917—1967 рр. З цією метою інститут провадить в архівах ряду країн пошуки і зосереджує в себе згадані документи й матеріали, організує різні наукові конференції та наради, готує кадри дослідників тощо (№ 2). За станом на кінець 1967 р., у Варшаві вже вийшли з друку перші шість томів польською мовою і в Москві — перші п'ять томів російською.

Опубліковані в бюлетені матеріали розповідають про вивчення проблем радянсько-польських взаємин у спеціальному відділі історії СРСР і країн Центральної Європи Інституту історії ПАН (№ 4, автор — Піотр Лоссовський), Вищій школі суспільних наук (там же, Ежи Куманецький), Військово-політичній академії (№ 3, Міхал Пірко). На його сторінках друкуються списки магістерських праць, підготовлених у вищих навчальних закладах Польщі протягом останніх років. Українського читача безумовно, зацікавлять праці Тадеуша Конецького — «Україна в роки першої російської революції (1905—1907 рр.)», Генрика Доманецького — «Українська Центральна рада і польські справи (березень 1917 — квітень 1918 рр.)» та Мечислава Бояра — «Польсько-українська війна 1918—1929 рр.».

Цікаві дані наводяться у присвяченій діяльності Історичної комісії ТПРД статті секретаря Головного правління Товариства польсько-радянської дружби Тадеуша Ксіонжека (№ 2). Лише за один 1965 р. силами активу цієї комісії, що налічує 5 тис. чоловік, було організовано 126 воеводських і 1295 повітових та міжповітових семінарів, на яких виголошено 13 496 доповідей і проведено 31 098 бесід з різних питань відносин між СРСР і ПНР у минулому й тепер. З матеріалів бюлетеня можна також довідатись про діяльність Будинку радянської культури і Музею В. І. Леніна у Варшаві (№ 1), бібліотеки Інституту слов'янознавства ПАН — багатющої скарбниці радянської літератури (№ 6), про діяльність польських фахівців, які закінчили вузи в СРСР (№ 3) тощо.

Велику увагу приділила редколегія бюлетеня висвітленню підготовки польських науковців до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В надрукованих у ньому матеріалах йшлося про те, як створювалися основні праці польської науково-історичної громадськості до славного ювілею (колективна монографія «Жовтнева революція і Польща», збірник біографій польських діячів — учасників Великої Жовтня і збірник опогадів найактивніших з них), про участь вчених ПНР у наукових сесіях у Москві, присвячених п'ятидесятиріччю Радянської влади. Розповідалося в них також і про поїздку численної групи (250 чоловік) ветеранів революційного руху до Радянського Союзу в червні 1967 р. (№ 6). Короткий огляд наукової і науково-популярної літератури, що мала вийти в ПНР до знаменного свята радянських лю-

* «Biuletyn informacyjny studiów z dziejów stosunków polsko-radzieckich».

тей, трудящих зарубіжних соціалістичних країн і всього прогресивного людства, зрив працівник видавництва «Ксіонжка і ведза» Ришард Муравський (№ 5).

На сторінках бюлетеня систематично вміщуються звіти про найважливіші наукові конференції та симпозиуми, що проводилися у Польщі та в Радянському Союзі. Зокрема, в № 4 вміщено інформацію про спільну сесію вчених Української РСР і ПНР на тему «Історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті українського і польського народів» (Київ, грудень 1966 р.), а в попередньому номері — про радянсько-польський симпозиум з питань комплексного дослідження розвитку науки (Львів, червень 1966 р.).

Іншим важливим напрямом бюлетеня є прагнення познайомити своїх читачів з доробком радянських політологів. Вдалою, на нашу думку, є форма тематичних оглядів історичної літератури. Саме такий характер має стаття П. М. Ольшанського, яка характеризує праці вчених Союзу РСР про бойове радянсько-польське співробітництво в роки Великої Вітчизняної війни і в якій згадуються серед інших книги київських істориків В. І. Клокова, І. Д. Кундюби, І. Ф. Євсєєва, П. М. Калениченка (№ 2).

В іншому невеликому огляді (№ 4) йдеться виключно про дослідження українських радянських істориків. Його автор, передчасно померлий професор Ярослав Юркевич, зупиняється на працях «Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919 — березень 1921 рр.)» Р. Г. Симоненка, «Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (період двовладдя)» Ю. М. Гамрецького, «Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.)» Ж. П. Тимченко, а також на брошурі П. М. Калениченка, І. М. Кулінича і П. С. Соханя «Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні». В № 2 міститься маленька рецензія на колективну монографію «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», підготовлену відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР.

Бюлетень регулярно друкує огляди радянських історичних журналів, звертаючи увагу своїх читачів на статті, присвячені Польщі, її минулому. Предметом докладного аналізу вже були «Советское славяноведение» (№ 3, автор — І. С. Яжборовська), «Вопросы истории» (№ 4, Кристина Кавецька) та «Новая и новейшая история» (№ 5, той же автор).

Доказом ділового співробітництва радянських і польських істориків є вміщені у бюлетені статті заступника директора Інституту слов'янознавства АН СРСР П. І. Резанова про тісні зв'язки цього закладу з дослідними установами ПНР (№ 1) та Єжи Кузанецького «Перше п'ятиріччя співробітництва Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН з зарубіжними науковими закладами (1961—1965)» (№ 5). Про це ж свідчать і змістовна розповідь Тадеуша Цесляка про роботу польської групи радянсько-польської історичної комісії (№ 6), і огляди Станіслава Потоцького та Веслава Слядковського про взаємні творчі контакти інститутів м. Гданська й Люблінського університету з вузами нашої країни, і списки польських істориків, які виїздили до СРСР (№№ 2, 4), та радянських дослідників, що відвідали Польщу (№№ 3 і 5).

Особливу цінність для радянської історіографії минулого Польщі та взаємин обох країн новітнього часу має докладне знайомство читачів з архівами окремих установ (Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН, Головного правління ЦПРД, колишньої Спілки польських патріотів у СРСР та колишнього Слов'янського комітету Польщі). Упорядником більшості цих матеріалів, вміщених у № 1, 4, 5 та 6 є Клементина Питлярчик. Таку ж вагу мають огляди архівних і друківаних джерел, що стосуються певних питань і зберігаються в різних архівах. Так, у третьому і п'ятому номерах бюлетеня дав розгорнуті огляди різноманітних матеріалів з історії радянсько-польських відносин 1939—1945 рр. (упорядники — Ярослав Юркович і Ядвіга Гутт) і участі польських трудящих у Жовтневій революції на території Країни Рад (упорядник — Александер Заторський). Станіслав Лопатюк характеризує архівні та інші джерела, в яких у тій чи іншій мірі висвітлюються відносини між нашими країнами в 1926—1932 рр. (№ 4), укладення радянсько-польського договору про ненапад від 25 липня 1932 р. (№ 5) і підписання так званого Московського договору від 9 лютого 1929 р. (№ 6). Маріан Вільк перелічив основні фонди чотирьох центральних польських архівів, де зберігаються матеріали про економічні зв'язки Польщі і СРСР в 1944—1945 рр. (№ 6). Попереднє знайомство радянських (як, до речі, і польських) істориків із згаданими оглядовими працями значно полегшить їм трудомісткі, копіткі пошуки в архівах.

У статті «Наші наміри», якою відкривався перший номер бюлетеня, вказувалося: «Ми вважаємо, що публікація даних про роботу в інших країнах є дуже важливим полегшенням у справі кооперування між науковими установами різних країн, а також необхідним елементом оцінки наших власних, польських досягнень чи недоліків». Згідно з цією настановою бюлетень вмістив розширені інформації чехословацьких істориків Зденека Сладека і Ярослава Валенти про стан вивчення чехословацько-радянських зв'язків (№ 1) і Еугеніуша Басінського про дослідження німецько-радянських відносин у НДР (№ 3).

Закінчуючи наш короткий огляд перших шести номерів цього корисного видання, дозволимо собі висловити деякі часткові побажання. З одного боку, нам хотілося б, щоб бюлетень ґрунтовно проаналізував науково-дослідну роботу кафедр історії СРСР, які існують в семи університетах Польщі. А з іншого, нам здається, що варто було б частіше виступати з матеріалами і замітками про вивчення Польщі і радянсько-польських взаємин, яке ведеться в СРСР, у тому числі й на Україні, в таких її культурних центрах, як Київ, Львів, Одеса. Доречно, на нашу думку, опублікувати огляд полоністичних статей, вміщуваних на сторінках «Українського історичного журналу».

На жаль, поки що бюлетень виходить лише раз на три місяці, обсяг його не такий уже значний (не більше 60 машинописних сторінок), до того ж друкується він на ротатринті. Купувати чи передплачувати його зарубіжний читач позбавлений можливості. Всі ці фактори, звичайно, мало сприяють зростанню популярності нового видання.

В цілому ж вважаємо за потрібне ще раз сказати, що бюлетень є дуже корисним джерелом інформації, особливо для радянських полоністів. Тому хочемо побажати йому дальших успіхів, збільшити свою періодичність і, можливо, обсяг, друкуватися, якщо з'явиться можливість, не на ротатринті, а, як це личить справжнім журналам, у друкарні, і, звичайно, мати свою ціну, щоб його можна було постійно передплачувати.

П. К.

ПАРИЗЬКА КОМУНА В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

18 березня 1871 р. паризький пролетаріат здійснив першу в світі пролетарську революцію. На 72 дні влада в Парижі перейшла до рук трудового народу.

Ідеї Комуні знайшли широкий відгук у серцях передових людей різних країн світу, зокрема на Україні. У 1880 р. один з видатних українських громадських діячів М. П. Драгоманов писав у листі до французького соціаліста Еміля Массара: «Іменем соціалістичної-федералістичної преси України ми прилучаємось до почувань соціалістів Франції, котрі святкують день проголошення Паризької Комуні. Нехай все більше й більше росте цей відроджуючий рух, котрий, ідучи за силою, даною Паризькою Комуні, зараз проявляє себе вже так урочисто організацією федерації партій робітників-соціалістів по всіх краях Франції, раніш так централізованої, і нехай він, перемагаючи, дає підпору федералістичним думкам по інших країнах»¹.

Однак в умовах жорстокого царизму кінця XIX — початку XX ст. про Паризьку Комуну в українських виданнях не опубліковано жодного дослідження.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в українській радянській історіографії на цю тему з'явилося близько 250 книг та статей. Ідеї марксизму-ленінізму червоною ниткою проходять через відповідні праці істориків Радянської України. Вийшли спеціальні дослідження, присвячені В. І. Леніну як історіку Паризької Комуні². В перші роки Радянської влади на Україні не видавалось наукових праць про героїчні події 1871 р. у Франції, але періодична преса жваво відгукувалась на кожну річницю Комуні, розповідаючи про її видатних діячів, виникнення, діяльність, причини поразки та історичне значення, викриваючи спроби меншовиків та троцькістів опалювати її досвід.

1921 р. вийшла перша книга, присвячена Паризькій Комуні — «Вожди и герои Коммуны», в якій розповідається про Делеклюза, Варлена, Верморе ля Флуранса, Дюваля, Піа, Журда, Домбровського, Франкеля та Луїзу Мішель. Того ж року був опублікований короткий нарис історії Паризької Комуні³.

З 1924 р. на Україні вийшло чимало праць з питань розвитку класової боротьби в зарубіжних країнах⁴ і ряд загальних праць з історії Паризької Комуні, які

¹ «Більшовик» (Київ), 18 березня 1920 р.

² С. Рубан. Ленин о Парижской Коммуне. — «Пролетарская революция», 1931, № 2—3; Ленин про Паризьку Комуну, Харків, 1933.

³ М. Балабанов. Парижская Коммуна, К., 1921.

⁴ М. Батурын. Очерки по истории рабочего движения в 70—80-х годах XIX ст., Харьков, 1924; Г. Ножицкий. Борьба классов в революции XIX в., Харьков, 1926; П. Христюк. Нариси історії класової боротьби та соціалізму, Харків, 1927; Г. Лозовик. Історія класової боротьби з найстаріших часів, Харків, 1927; Н. Курганов. Історія революційного руху на Заході, Одеса, 1928; М. Старков. Історія класової боротьби на Заході, Харьков, 1928; О. Компшан. Нариси з історії робітничого руху на Заході, Харків, 1929; А-н Арк. Історія робітничого руху в Англії, Франції та САСШ, Харьков, 1931.

в основному правильно відображали історичні події і були певним вкладом в українську історіографію того часу⁵. Але в них відчувається недооцінка ролі робітничого класу на першому етапі революції, неправильне трактування деяких питань соціально-економічної політики Комуні, применшення, а часом й ігнорування ролі І Інтернаціоналу в боротьбі трудового народу Франції в 1871 р.

Українські радянські історики розглядали окремі конкретні питання даної теми. Наприклад, роль жінок Парижа в історії Комуні та значення їх прикладу для революційної активізації жінок в інших країнах, державний устрій Паризької Комуні⁶. Висвітлювалася її антирелігійна політика, високо оцінювався декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви⁷, розглядалися питання міжнародного значення Паризької Комуні, її впливу на світовий революційний процес⁸. Для лекторів та пропагандистів наприкінці 20-х — на початку 30-х років виходили методичні брошури⁹.

Особливо значний вплив на українську історіографію мали праці істориків РРФСР, частина яких перевидавалася на Україні¹⁰.

Ряд цікавих праць надрукував у Одесі український історик О. М. Вайнштейн. Найбільша з них¹¹ зберегла своє значення до наших днів. В ній автор характеризує основні праці про Комуну як французьких, так і наших вітчизняних істориків, висвітлює найменш вивчені на той час проблеми Паризької Комуні, соціально-економічні передумови її виникнення, діяльність революційних клубів, взаємовідносини між Комуною та Французьким Банком та ін. Автор підкреслює величезне значення досвіду Паризької Комуні для розвитку марксистсько-ленінської теорії про пролетарську революцію та диктатуру пролетаріату.

З другої половини 30-х і до середини 50-х років про революційні події в Парижі 1871 р. друкувалося лише в періодичній пресі. Найбільш цікавими з них є дві журнальні статті В. А. Жебокрицького¹².

Починаючи з середини 50-х років українські історики глибше розробляють історію Паризької Комуні. Про неї йдеться в одному з розділів праці К. О. Дзеджули «Історія Франції» (К., 1954). Він також автор кількох газетних статей та брошури¹³, де розкриває вплив цієї видатної історичної події на дальший розвиток світового революційного процесу. Невелику, але змістовну статтю опублікував А. В. Санцєвич у т. 10 «Української Радянської Енциклопедії». З'явилася ряд статей про антирелігійну політику Паризької Комуні, діяльність поета-революціонера Ежена Потье¹⁴.

Л. Коваленко та М. Ігнат показують інтернаціональний характер Комуні, діяльність угорського інтернаціоналіста, активного борця за справу робітничого Парижа — Лео Франкеля, відзначають роль прогресивної преси в поширенні відомостей про Ко-

⁵ Парижская Коммуна (под ред. А. Гамбарова), Харьков, 1924; М. Езерский. Парижская Коммуна, Харьков, 1924; Парижская Коммуна, Бахмут, 1924; М. Швиденко. Паризька Комуна, Харків, 1931; А. Шавикін. Паризька Комуна, Харків, 1931; М. Володіна. Паризька Комуна 1871 року, Харків, 1931.

⁶ Т. Ганжулевич. Жінотство Заходу в революційному русі. Харків, 1925; «Вісник радянської юстиції», 1930, № 4.

⁷ І. Сухоплюєв. Паризька Комуна і відокремлення церкви від держави та школи від церкви, Харків, 1931.

⁸ Н. Попов. Парижская Коммуна и день 18 марта, Харьков, 1925; Я. Муценек. Парижская Коммуна и МОПР, Харьков, 1926; С. Вітик. Паризька Комуна — день МОПРу, Харків, 1926; Парижская Коммуна и МОПР, Днепропетровск, 1927; С. Гавриленко. Паризька Комуна — перший день МОПРу, Харків, 1931.

⁹ День Парижской Коммуны в клубе, Харьков, 1924; В. Лир. Парижская Коммуна. День 18-е марта в клубе юных пионеров-ленинцев, Харьков, 1924; Парижская Коммуна (Тезисы для доклада), Харьков, 1924; І. Путтєльрайт. Тези про Паризьку Комуну, Одеса, 1931.

¹⁰ А. Молок. Нариси побуту і культури Паризької Комуні, К., 1925; Ц. Фридланд. История Западной Европы, ч. I, Харьков, 1928; С. Моносов. История революционных движений, ИЗД. 7, Харьков, 1931; Н. Лукін. Паризька Комуна, Харків, 1932; С. Степанов. Паризька Комуна і тактика пролетарської революції, Харків, 1935.

¹¹ О. Вайнштейн. Етюди й розвідки з історії Паризької Комуні, Одеса, 1931.

¹² В. Жебокрицький. Паризька Комуна. — «Вісник Академії Наук УРСР», 1948, № 3; його ж. До 80-річчя Паризької Комуні 1871 року. — «Вісник Академії Наук УРСР», 1951, № 3.

¹³ К. Дзеджула. Паризька Комуна та її історичне значення, К., 1962.

¹⁴ О. Білоус. Передвісники масового атеїзму — «Людина і світ», 1965, № 3; І. Кулінич. Поет-робітник Ежен Потье — творець пролетарського гімну. — «Український історичний журнал», 1962, № 5.

муну серед угорського пролетаріату, розкривають вплив революційних боїв у Парижі на піднесення страйкової боротьби в Угорщині¹⁵.

А. Бачинський розповідає про вороже ставлення до Паризької Комуні та окремих її учасників, що перебували в Одесі, царського самодержавства, розкриває вплив ідей Комуні на посилення революційного руху на півдні Росії та на створений в середині 70-х років в Одесі «Південно-Російський Союз робітників»¹⁶.

До преси Паризької Комуні звернувся А. Літківський, який визначив основні її напрямки і дав докладну характеристику окремих газет¹⁷.

Таким чином, українська радянська історіографія має певні досягнення в розробці питань історії Паризької Комуні. Хочеться сподіватись, що до 100-річчя з дня проголошення першої в світі диктатури пролетаріату історики Радянської України внесуть новий вклад у розробку цієї важливої і захоплюючої теми.

І. Ф. ЧЕРЕПАНОВ

¹⁵ Л. Коваленко, М. Ігнат. Вплив Паризької Комуні на робітничий рух в Угорщині.— Наукові записки Ужгородського університету, т. 38, 1959.

¹⁶ А. Бачинський. Комунари в Одесі.— «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР», 1960, № 2; Його ж. Паризька Комуні і революційний рух на Півдні України в 70-х роках XIX ст.— «Український історичний журнал», 1961, № 2.

¹⁷ А. Літківський. Нове з історії преси Паризької Комуні.— «Український історичний журнал», 1967, № 5.

Критика та бібліографія

ПОБЕДА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА УКРАИНЕ

Автори: С. М. КОРОЛИВСКИЙ, М. А. РУБАЧ, Н. И. СУПРУНЕНКО. Редакція: Ю. Ю. КОНДУФОР, И. И. МИНЦ, Н. И. СУПРУНЕНКО,
изд-во «Наука», М., 1967, 580 с.

ПЕРЕМОГА ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

І. Авторі: С. М. КОРОЛИВСЬКИЙ, М. А. РУБАЧ, М. І. СУПРУНЕНКО, 191 с.; т. II. Редакційна колегія: М. А. РУБАЧ (відповідальний редактор), Ю. М. АМРЕЦЬКИЙ, Е. М. СКЛЯРЕНКО, О. Й. ШУСЬ, 462 с.,
вид-во «Наукова думка», К., 1967.

Серед праць, виданих до 50-річчя Великого Жовтня, особливе місце займає двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», в якому глибоко висвітлено боротьбу трудящих України під керівництвом партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним за перемогу пролетарської революції, за встановлення злади Рад і утворення Української Радянської держави, показано також перші кроки соціалістичного будівництва в кінці 1917 — на початку 1918 рр.

Це перша в нашій історіографії узагальнююча фундаментальна праця з історії соціалістичної революції на Україні в цілому.

Перший том видано українською й російською мовами в Києві та Москві. Його структура повністю відповідає ленінській періодизації розвитку революції з урахуванням особливостей розгортання боротьби на Україні. Керуючись працями В. І. Леніна, рішеннями й документами Комуністичної партії, автори широко використали архівні матеріали, публіцистичні праці та спогади учасників цих подій і дали їх науковий аналіз. У вступі (лише до російського видання) вміщено короткий, але ґрунтовний історіографічний огляд. Значну увагу приділено сучасному стану дослідження проблеми Великого Жовтня на Україні, схарактеризовано основні етапи її вивчення й сформульовані дальші завдання.

У книзі ґрунтовно проаналізовано соціально-економічні передумови соціалістичної революції на Україні, вказано, що во-

на підготовлена попереднім історичним розвитком українського суспільства і була складовою частиною єдиного революційного процесу в усій Росії.

З науково правильних позицій автори розкривають риси монополістичного капіталізму на Україні, відзначають наявність залишків кріпосницьких відносин, гострих соціально-класових суперечностей, які неминуче мусили привести до соціалістичної революції. Особливо добре висвітлено процес формування і становище промислового пролетаріату, його питому вагу і значення в загальній масі робітників і напівпролетаріату України. Проаналізовано також національний склад робітників, які здебільшого (на дві третини) були українцями. Вказано на своєрідне територіальне розміщення крупної промисловості й основних пролетарських центрів, що позначилось на ході революції.

Значне місце відведено національно-визвольному рухові, ознайомлення з яким важливе для аналізу передумов соціалістичної революції на Україні. Спираючись на ленінське вчення з національного питання в епоху імперіалізму, автори глибоко розкривають характер і рушійні сили цього руху, його суперечливість. Чітко визначені розстановка класових сил в українському національному русі та природа буржуазного націоналізму. Правильно висвітлено боротьбу народних мас за соціальне й національне визволення, якого український народ добився разом з трудящими всієї Росії під керівництвом Комуністичної партії внаслідок перемоги соціалістичної революції.

Висвітлюючи передреволюційне становище України, автори в ряді місць називають її «напівколонією» царської Росії, наприклад на стор. 45 (тут і далі сторінки вказуються за українським виданням). Як відомо, поняття «напівколонія» в нашій літературі по-різному тлумачиться. І в рецензованій книзі смисл його стосовно України чітко не розкривається.

Ґрунтовно аналізуючи соціальні відносини на селі, наводячи цікаві узагальнюючі дані про різні групи селянства (стор. 37 та ін.), автори, на жаль, не дають критеріїв розподілу господарств за категоріями — бідняцькі, середняцькі, куркульські.

Відповідно до ленінської періодизації окремий розділ присвячується післялялтівському періоду мирного розвитку революції, де, зокрема, розкриваються боротьба

більшовицьких організацій України за маси та діяльність Рад. Великий, частково новий фактичний матеріал дав можливість намалювати переконливу картину розстановки класових сил на Україні й боротьби більшовиків проти меншовиків, есерів і дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Належну увагу приділено національному рухові в цей період. Проте недостатньо повно висвітлено процес революціонування армії й селянства. Дуже стисло, без аргументації й дещо суперечливо показано соціальну базу Центральної ради. На стор. 70—71 зазначається, що до неї входили тільки представники буржуазії та обуржуазнених поміщиків, а з стор. 97 узаємо, що «серед членів Центральної ради було чимало селян, трудової інтелігенції і небагато робітників». На 128-й та даліших сторінках досить докладно розповідається про зростання національного руху з участю широких мас трудящих.

У цьому томі (чого не було в жодній попередній узагальнюючій праці) глибоко розглянуто українське питання на I Всеросійському з'їзді Рад. Яскраво показано червоні демонстрації, революціонування армії. Ґрунтовно висвітлено взаємовідносини та зговір Центральної ради з Тимчасовим урядом, усунуто спрощення й перекручення, які були в літературі раніше. Переконливо розкрито лєнінську національну політику, спрямовану на забезпечення єдності трудящих у боротьбі проти класових ворогів, за перемогу соціалістичної революції.

Однак, назва третього розділу — «Червнева криза. Кінець двовладдя» — і його структура викликають заперечення. У читача може скластись неправильне уявлення, начебто закінчення двовладдя й періоду мирного розвитку революції безпосередньо пов'язані з червневими, а не липневими подіями, про які не згадується в назві розділу. До речі, на початку цього розділу (стор. 129) говориться, що вони були поворотним моментом у її розвитку. Викликає також подив, чому демонстрації, Всеросійський з'їзд Рад та інші червневі події винесені в окремий розділ. Адже вони відбувалися в період мирного розвитку революції і тільки на цьому фоні можуть бути зрозумілими. Нарешті мало уваги приділено позиції більшовиків України в конфлікті між Центральною радою й Тимчасовим урядом та їх ставленню до II Всеукраїнського військового з'їзду.

Повно й глибоко розкрито назрівання революційної кризи й підготовку збройного повстання, показано специфічні умови боротьби на Україні та її місце в загальному революційному процесі. Яскраво представлені читачеві розгрім корніловщини, більшовизація Рад, контрреволюційна політика Центральної ради й боротьба проти неї народних мас під керівництвом більшовиків. Переконливо висвітлено вступ київських більшовиків до «Комітету по охороні революції на Україні», створеного Центральною радою, як важливий так-

тичний крок у наступі проти націоналістичної контрреволюції. Відзначено ряд недоліків у пропагандистській роботі більшовицької партії на Україні. Вдало показано поступовий розклад буржуазно-націоналістичного табору та деяке поліпшення його рядів.

Висвітлення перемоги Великого Жовтня й боротьби за владу Рад на Україні в жовтні — листопаді 1917 р. відзначається строгим відбором документальних матеріалів, глибоким розкриттям поставлених питань, переконливою аргументацією, тонким науковим аналізом складної розстановки класових і політичних сил. Відкинуто спрощення, перекручення і трафарети, поширені раніше в літературі. Показано участь у Жовтневому повстанні в Петрограді представників українських трудящих, діяльність М. І. Подвойського, В. О. Антонова-Овсієнка, Ю. М. Коцюбинського, М. О. Скрипника, В. М. Примакова та багатьох інших діячів. На II Всеросійському з'їзді Рад представники України становили близько п'ятої частини його делегатів. Отже «перемога Жовтневої революції була загальною справою трудящих усієї країни, в тому числі й України» (стор. 187). Добре розкрито бої за владу Рад у Києві й на Правобережжі, тактику більшовиків щодо Центральної ради в жовтневі дні, крок за кроком викриваються її антинародна політика й зговір з всеросійською контрреволюцією. Ґрунтовно висвітлено встановлення влади Рад у Харкові та деяких районах Донбасу.

На основі узагальнення великого фактичного матеріалу автори глибоко показали утворення Української Радянської держави на I Всеукраїнському з'їзді Рад, а також діяльність I Всеукраїнської селянської конференції. У цьому зв'язку докладно простежується розстановка класових сил.

Яскраві сторінки присвячено розгріму Центральної ради й калєдінщини, боротьбі трудящих за владу Рад під керівництвом більшовиків в усіх районах України з урахуванням їх специфіки. Великий конкретний матеріал, наведений у книзі, переконливо спростовує плітки українських буржуазно-націоналістичних покидьків і реакційних істориків Заходу про нібито «окупаційний» характер Радянської влади на Україні. Широко висвітлюється величезна допомога, яку українському народові подавали В. І. Ленін та Радянська Росія.

Перший том завершується викладом на високому науковому рівні значного мірою нового матеріалу про перший етап соціалістичної перебудови на Україні (грудень 1917 — березень 1918 рр.). Особливо ґрунтовно показано злам буржуазного і створення радянського державного апарату, перші соціалістичні перетворення в економіці та здійснення лєнінського декрету про землю.

Другий том присвячено підготовці й проведенню соціалістичної революції на

іссях. У книзі вміщено 15 нарисів викладачів вузів та працівників науково-дослідних інститутів республіки. Частина з них висвітлює революційні події у великих промислових і політичних центрах — Києві, Харкові, Донбасі, Катеринославі, Одесі та прилеглих до них районах, — які основному визначали напрям і успіх боротьби за владу Рад на Україні. Решту нарисів присвячено ходу революції в Чернігівській, Полтавській, Подільській, Волинській губерніях, у Миколаєві, на Херсонщині, в Олександрівську, Криму, Північній Таврії. Окремо автори розповідають про участь у революційній боротьбі солдатів Південно-Західного та Румунського фронтів.

Більшість нарисів ґрунтується на ретельному вивченні наявної літератури, спогадів, широкого кола архівних і друкованих джерел, частина яких вперше вводиться в науковий обіг. Висвітлено соціально-економічні передумови революції, боротьбу робітників, селян, солдатів під керівництвом більшовицьких організацій за перехід від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції. Викривається зрадницька діяльність українських буржуазних націоналістів, широко показується ліквідація в Жовтневі дні місцевих органів Тимчасового уряду, а також встановлення влади Рад, розгром сил контрреволюційної Центральної ради і каледінщини, допомога трудящих Радянської Росії українському народові.

На фоні загальних закономірностей розвитку революції автори прагнули виявити своєрідність соціально-економічного та політичного становища різних районів України, що визначало особливості боротьби за владу Рад. Авангардом виступали загартовані в революційних боях робітники індустріальних центрів — Харкова, Катеринослава, Донбасу. На Правобережній Україні велику роль відігравали революційні солдати Південно-Західного і Румунського фронтів. У ряді нарисів, зокрема присвячених Чернігівщині, Волині, Північній Таврії, значна увага приділяється процесу встановлення Радянської влади на селі.

Висловимо деякі загальні міркування і зауваження щодо II тома. Нам здається невиправданим виділення окремих нарисів

про Миколаїв, Одещину та Херсонщину. На наш погляд, краще було б розглядати в одному нарисі всю тодішню Херсонську губернію, розкриваючи як загальний хід революції, так і її специфіку в певних містах і районах. Якщо окремий нарис для Донбасу можна вважати закономірним, то виділення з Катеринославщини Олександрівська навряд чи доцільне, бо читачеві важко зорієнтуватись, яку територію автор включає в поняття «Катеринославщина».

Автори здебільшого недостатньо висвітлюють національно-визвольний рух. Згадуючи губерніальні або міські націоналістичні ради, вони не аналізують руху в цілому. Не досить конкретно показується тактика більшовицьких партійних організацій щодо дрібнобуржуазних партій.

В книзі є повторення, невдалі формулювання (див., наприклад, стор. 94, 166 і ін.), деякі розбіжності, неточності.

Позитивним в томі є те, що в усіх нарисах називається багато місцевих партійних і радянських працівників. Але варто було б навести принаймні короткі характеристики найвидатніших діячів, як це зроблено в нарисах про Херсонщину і Північну Таврію.

Слід відзначити гарне художнє оформлення й поліграфічне виконання як російського та українського видання першого тома, так і другого тома. В книзі вміщено багато ілюстрацій, чудовий портрет В. І. Леніна, фотографії керівних і місцевих партійних, радянських та військових діячів, фотокопії різних документів, репродукції картин художників та ін. Заслугує схвалення науковий апарат видання — поклики на джерела, іменний та географічний покажчик.

В цілому рецензований двотомник — капітальна наукова праця, де на основі марксистсько-ленінської методології всебічно розроблена і яскраво висвітлена одна з найважливіших наукових проблем — історія Великого Жовтня на Україні, який ознаменував собою корінний перелом у житті українського народу. Ця праця з інтересом буде прочитана як фахівцем, так і масовим читачем.

І. К. РИБАЛКА, І. Л. ШЕРМАН

**ІСТОРІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
вид-во «Наукова думка, К., 1967.**

* * *

Т. I, 565 с. Редакційна колегія тома: Ф. Є. ЛОСЬ (відповідальний редактор), І. О. ГУРЖІЙ, Й. Т. ЩЕРБИНА, О. І. ЛУГОВА (секретар).

У ювілейному 1967 р. українські історики порадували громадськість фундаментальною двотомною науковою працею

«Історія робітничого класу Української РСР». Перший том її охоплює досить великий період зростання і революційної боротьби пролетарських мас України — від XVII ст. до лютого 1917 р. За своїм науковим обґрунтуванням, піднятою проблематикою і рівнем висвітлення питань — це видатне явище в радянській історичній науці. Досі не було суцільної наукової історії робітничого класу України, хоч і вийшло ряд монографій з окремих періодів і певною мірою тематично обмежених. Тому-то наукова громадськість республіки

так схвально зустріла вихід у світ рецензованої узагальнюючої праці.

Спираючись на праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, постанови з'їздів і конференцій КІРС та КП України, автори широко використали матеріали більшовницької преси, листівки і прокламації, мемуари активних учасників революційного руху робітничого класу та велику кількість нових документів з архівів Москви, Ленінграда, Києва та ряду областей Української РСР. Все це дало можливість ґрунтовно висвітлити всі ті основні питання, що характеризують багату на величні події історію робітничого класу України.

Переконливо розкрито процес розвитку промислового виробництва, початок промислового перевороту і появу фабрично-заводських робітників, завершення цього перевороту і становлення робітничого класу на Україні та ін. Докладно розказано про шляхи поповнення промислового пролетаріату, зростання його чисельності, про умови праці і робітників, їх національний склад. Цим беззаперечно спростовано буржуазно-націоналістичні твердження про те, ніби на Україні не було власного робітничого класу. Праця пересвідчує, що робітничий клас України — невід'ємна складова частина російського пролетаріату, один з його найбільших загонів.

Автори відзначають, що на початку ХХ ст. центр міжнародного революційного руху перемістився з Заходу в Росію. В. І. Леніну належала виняткова роль у поєднанні соціалізму з робітничим рухом, в озброєнні робітничого класу теорією наукового комунізму. «Боротьба робітників стає класовою боротьбою лише тоді, коли всі передові представники всього робітничого класу всієї країни усвідомлюють себе єдиним робітничим класом і починають вести боротьбу не проти окремих хазяїв, а проти *всього класу* капіталістів і проти уряду, який підтримує цей клас. Тільки тоді, коли окремих робітників усвідомлює себе членом усього робітничого класу, коли у своїй щоденній, дрібній боротьбі з окремими хазяями і з окремими чиновниками він бачить боротьбу проти всієї буржуазії і проти всього уряду, тільки тоді його боротьба стає класовою боротьбою»¹.

Піднятий В. І. Леніним більшовницький прапор підхопили і робітники України. Це з усією силою знайшло свій вияв у буремні роки революції 1905—1907 рр., у період реакції і нового революційного піднесення, під час першої світової війни і Лютневої революції 1917 р. Робітничий клас нашої вітчизни здобув всесвітньо-історичну перемогу у Великій Жовтневій соціалістичній революції.

Керований більшовницькою партією, робітничий клас України з честю витримав усі випробування й продемонстрував високу політичну свідомість та організова-

ність у революційній боротьбі. В книзі ґрунтовано, що українські робітники завжди одержували ширшу братерську допомогу від російського пролетаріату і, в свою чергу, підтримували революційні виступи своїх російських товаришів. Завдяки спільним діям очолених більшовиками трудящих різних національностей нашої країни було знищено капіталізм і встановлено соціалістичний лад.

У т. І вперше піднято і висвітлено ряд питань, що майже не знаходили відображення в інших виданнях. Це стосується історії появи передпролетаріату на Україні. Авторі розглядають соціально-економічні умови його виникнення, а також характеризують сільськогосподарський і промисловий пролетаріат на Україні; багато нового внесли у показ побуту робітників України, становлення їх культури. Органічно влився до монографії розділ про робітничий клас західноукраїнських земель другої половини ХІХ — початку ХХ ст., зокрема розглянуто процес його формування по головних етапах робітничого руху на Західній Україні.

Проте відзначаючи великі досягнення авторів тома, слід зауважити, що не всі підняті проблеми висвітлено з однаковою повнотою. Слід було б глибше простежити зародження і розвиток революційної боротьби окремих загонів пролетаріату — шахтарів, залізничників, металістів, сільськогосподарських робітників, формування революційної ідеології пролетаріату, діяльності більшовиків по викриттю опортунізму і соціал-шовінізму в робітничому русі та ін.

Текст книги ілюстрований оригінальними фотографіями діячів робітничого руху, фотокопіями документів, кольоровими репродукціями картин, таблицями, що значно полегшує сприйняття змісту. Заслужовує схвалення і зовнішнє оформлення праці.

Нема сумніву в тому, що перший том «Історії робітничого класу Української РСР» схвально зустрінє наукова громадськість і найширші кола читачів республіки.

І. Д. РЕМЕЗОВСЬКИЙ

* * *

Т. II, 505 с. Редакційна колегія тома: І. О. ГУРЖІЙ (відповідальний редактор), Г. Д. ДІДЕНКО, О. С. КУДЛАЙ, С. М. СИРЦОВА, О. Б. СЛУЦЬКИЙ, К. К. ШИЯН

Рецензований другий том, у написанні якого взяли участь учені Інституту історії АН УРСР та вузів України, є першою працею в радянській історіографії, що подає загальну характеристику економічного, суспільно-політичного і культурно-освітнього розвитку робітничого класу УРСР від перемоги Жовтневої революції — до історичних накреслень ХХІІІ з'їзду КПРС.

Книга написана на основі широкого кола джерел: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ПА ІП ЦК КП України та обласних пар-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 189—190.

тих архівів; ЦДАЖР СРСР і УРСР, обласних державних архівів; даних з переписів населення 1920, 1926, 1939 і 1959 років та вибіркового обстеження; поточних архівів ЦСУ УРСР, підприємств і установ; матеріалів центральної, республіканської, обласної і районної преси тощо. Автор не тільки узагальнює досягнення радянської історичної науки з даної теми, а й на основі нового, передусім архівного матеріалу всебічно розкрили життя і діяльність робітників України за 50 років. Переконало, на конкретних прикладах по періодах показали провідну роль робітничого класу України в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади, простежили такі важливі тенденції, як неухильне збільшення чисельності робітників, зайнятих у матеріальному виробництві, безперервне підвищення їх кваліфікації і культурного рівня, народження нових форм праці, зміцнення дружби радянських народів, численні прояви радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, дальше зміцнення і посилення керівної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни, будівництві комуністичного суспільства. Так, уже з першого розділу, що відтворює боротьбу робітників у союзі з найбільшим селянством за встановлення Радянської влади на Україні, видно, як 3,5 млн. робітників України (промисловий і непромисловий пролетаріат), створивши Ради, Червону гвардію, фабзавкоми, профспілкові організації, йшли під проводом більшовиків у авангарді борців за перемогу пролетарської революції. У ті роки вони висули з своїх рядів талановитих революціонерів, державних і партійних діячів, імена яких назавжди залишаться в пам'яті народній: Артем (Ф. А. Сергеев), К. Є. Ворошилов, М. Л. Рухимович, А. В. Іванов, Г. І. Петровський, Є. Б. Бош, В. П. Затонський, П. І. Старостін, І. Ю. Кулик, Ю. Д. Тияков, М. С. Данилевський та багато інших.

У книзі переконливо показано вирішальну і керівну роль робітничого класу у боротьбі за збереження та зміцнення Радянської влади у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн: участь у боротьбі на фронтах, в організації партійного й комсомольського підпілля, партизанського руху.

Структура книги в основному правильна. Центральне місце автори відвели питанням виробничої діяльності, трудового героїзму робітничого класу. Це розповіді про комуністичні суботники, масове соціалістичне змагання, стахановський рух та рух колективів і ударників за комуністичну працю. Долаючи труднощі, робітничий клас разом з трудящим селянством під керівництвом Комуністичної партії побудував фундамент соціалістичної економіки і успішно будує комуністичне суспільство. Він допоміг селянству здійснити перехід до колективних господарств. Вся країна знає О. Г. Стаханова, В. Ф. Кривоноса, М. М. Мазая, О. І. Семиволоса, В. Д. Дрокіна,

В. К. Семинського, П. С. Махоту та багатьох інших героїв праці України. Сотні тисяч винахідників і раціоналізаторів вносять свій вклад у справу розвитку науки і техніки.

З розвитком промисловості зростає і міцнів робітничий клас, підвищувалася його пролетарська свідомість і політична активність. Досить сказати, що тільки з 1939 до 1966 рр. чисельність робітників України подвоїлася і становила 13,4 млн. чоловік.

У шести розділах (IV, VI, VIII, XI, XII, XIII) є спеціальні параграфи про роль робітників України в громадсько-політичному житті країни. Слід всіляко вітати спробу показати зміни в побуті робітників республіки. Цьому присвячено окремий XIV розділ.

Радянська історична наука має великий досвід написання колективних праць. Але, на жаль, автори їх часто не можуть уникнути повторень і навіть суперечностей при дослідженні тих чи інших питань та історичних процесів. Подібні недоліки є і в рецензованій книзі. Так, про кількісний склад робітників України у період завершення громадянської війни говориться в кінці II (стор. 94—95) та на початку III розділів (стор. 100—101). Двічі йдеться про мобілізацію в 1920 р. трудящих для роботи в промисловості (стор. 95 і 104). У X і XI розділах повторюється характеристика кількісного складу робітників наприкінці четвертої п'ятирічки (стор. 335 і 344). Причому, на стор. 335 вказується, що промислово-виробничого персоналу на підприємствах України в 1950 р. налічувалося 2 305 тис. чоловік, а на стор. 344—2 405 тис. На цих же сторінках по-різному трактується питома вага жінок-робітниць у складі робітничого класу промисловості й транспорту республіки.

Трапляються суперечливі висновки. Зокрема, на стор. 105 говориться, що в кінці 1924/25 господарського року у фабрично-заводській промисловості України разом з молодшим обслуговуючим персоналом налічувалося 443 415 робітників і на цій підставі робиться висновок, що «до кінця відбудовного періоду робітничий клас України був зібраний і відновлений майже на 90%». На стор. 127 стверджується: «За період 1921—1925 рр. було завершено процес відновлення робітничого класу України». На стор. 130 читаємо: «На початок 1926 р. чисельність робітничого класу України була майже повністю відновлена. У фабрично-заводській промисловості Української РСР було зайнято понад 540 тис. робітників, що становило 84% від рівня 1913 р. Відомо, що в період переходу від відбудови до реконструкції народного господарства країни робітничий клас на Україні і в СРСР зростає надзвичайно швидкими темпами і щомісяця вносив істотні поправки у кількісний склад робітників. Облік наймання і звільнення робітників був недосконалим, тому точно визначити зміни у кількісному складі важко. Слід вважати, що в кінці відбудов-

ного періоду (на 1 січня 1926 р.) на Україні в основному було зібрано і відновлено робітничий клас. На цю дату у великій промисловості республіки працювало 541 103 робітники з учнями та молодшим обслуговуючим персоналом, що становило 84% до рівня 1913 р. (642,3 тис. чоловік). Завершився цей процес наприкінці 1927 р. На 1 січня 1928 р. у великій промисловості працювало 653 919 чоловік, або 101,8% довоєнної кількості¹.

Слід уточнити ще одне місце в книзі. На стор. 106 говориться: «Кількість кваліфікованих робітників рік у рік збільшувалась. Якщо, наприклад, по «Донугіллю» в 1923/24 році забійники становили 13,1% загальної кількості робітників, то в 1924/25 р.— 15,7%». Слова про те, що в роки відбудови народного господарства кваліфікація робітників систематично підвищувалася, не викликають сумніву. Але про цифрові дані треба сказати окремо, оскільки автори книги помилково вважають ідентичними поняття кваліфікований і основний робітник. А проте на шахтах існує поділ на робітників основних професій (забійники, навалники, кріпильники тощо) і робітників, які виконують допоміжні роботи (відкатники, лебідники, вибиральники тощо). Такий поділ є і в інших галузях промисловості. Збільшення питомої ваги основних робітників завжди є позитивним фактором, що сприяє поліпшенню

якісних показників виробництва. Наведені дані про збільшення числа забійників на шахтах «Донугілля» також свідчать про поліпшення складу шахтарів. Але разом з тим треба мати на увазі, що як серед робітників основних професій, так і серед тих, що працюють на допоміжних ділянках, є працівники різної кваліфікації.

Подекуди не висвітлено важливі питання. Так, наприклад, у IV і V розділах — про активну участь робітників у передвиборних кампаніях; у VIII — про зміни у національному складі робітників та про діяльність профспілок. У X розділі назви першого і третього параграфів не відповідають змістові; не у всіх розділах книги показано роботу партійних і профспілкових організацій по висуванню передових робітників на керівні посади у державному й господарському апараті.

Книга розповідає про боротьбу з безробіттям, але, на жаль, обходить питання про цілковиту ліквідацію безробіття в 1930 р. У 1930 р. навчалось в школах ліквідації неписьменності 2 688 тис. трудящих республіки, а не тільки робітників, як помилково говориться на стор. 153. Слабо показано виховання і перевиховання робітників, особливо в 20-х і 30-х роках, коли в ряди робітничого класу вливалися сотні тисяч нових робітників.

Загалом же рецензована книга є вагомим вкладом у дослідження історії радянського робітничого класу Української РСР. Її з задоволенням прочитають спеціалісти і широкі кола читачів.

В. М. ДОВГОПОЛ

«ЗА ВЛАДУ РАД!» Боротьба трудящих України за перемогу Великого Жовтня і зміцнення Радянської влади (1917—1920 рр.),
вид-во політичної літератури України,
К., 1967.*

Напередодні 50-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції вийшов у світ фотоальбом «За владу Рад!», присвячений встановленню і зміцненню Радянської влади на Україні. Ювілейне видання підготував колектив Інституту історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Упорядники і редактори провели значну дослідницьку роботу і склали цікаву фоторозповідь про героїчні справи українського народу. Фотоальбом — це насамперед наукова праця, побудована на широкій джерелознавчій базі. Тут використані фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, центральних державних архі-

вів кінофотодокументів СРСР і УРСР, Музею революції у Москві, обласних державних і партійних архівів України, а також музеїв республіки. Дуже цінними є фото з особистих архівів старих більшовиків, учасників громадянської війни.

До цього видання включено близько 800 фотодокументів, з яких понад 400 друкуються вперше. Вони відтворюють події Жовтневої революції і громадянської війни на Україні.

Відкривається альбом фотографіями періоду Лютневої революції у Петрограді і Москві. 14 з них розповідають про лютево-березневі події у Києві, Харкові, Запоріжжі, Вінниці, Сумах, Херсоні, на Південно-Західному фронті, в Донбасі. Вдало підібрані знімки передають незабутню атмосферу революційного піднесення найширших верств населення, які під керівництвом більшовиків повалили царське самодержавство.

Близько 50 документів присвячені виборам до Рад робітничих депутатів, першим загонам червоногвардійців у промислових центрах і на периферії, широко представлені портрети партійних діячів, керівників Рад робітничих і солдатських депутатів, Червоної гвардії, організаторів перших соціалістичних спілок молоді. До

* Упорядники: Г. С. Пшеничний, Д. С. Щерина. Відповідальні редактори: П. В. Замковий, П. М. Шморгун.

альбома включено ряд маловідомих для широкого кола істориків імен діячів тих незабутніх років. Понад 100 знімків — це фото безпосередніх учасників збройного повстання у Жовтневій дні і тих, хто очолює боротьбу народних мас за встановлення Радянської влади на Україні.

Понад 450 документів розповідають про буремні роки громадянської війни. Серед них є портрети партійних, радянських керівників, ушавлених полководців молоді Червоної Армії, легендарних героїв громадянської війни, групові знімки бійців-червоноармійців. Привертають увагу фото, які розповідають про військову техніку, фотокопії найважливіших документів і постанов Радянських урядів Росії та України, репродукції плакатів та листівок того часу.

Значна кількість матеріалів (близько 90) висвітлює героїчну боротьбу робітничого класу і селянства України під керівництвом більшовицької партії проти німецько-австрійської окупації і гетьманського режиму.

В альбомі знайшла відображення видатна історична подія в житті комуністів і всього українського народу — І з'їзд КП(б)У, який об'єднав більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі і створив Комуністичну партію України — складову і невід'ємну частину РКП(б). Значною мірою відображено партійне, радянське будівництво в республіці, перші кроки української радянської соціалістичної культури, літератури і мистецтва. Широко висвітлені у фотоальбомі події останнього року громадянської війни — відбудова народного господарства на початку 1920 р., проведення суботників, боротьба проти білополяків і Врангеля. На наш погляд, дуже вдало показано зміцнення військово-політичного і державного союзу України з Росією та іншими радянськими республіками, братню допомогу російського народу.

Завершують фотолітопис документи про легендарний штурм Перекопу, перемогу над силами контрреволюції і визволення Криму.

Звичайно, неможливо у короткій рецензії перелічити всі вміщені фотодокументи, а тим більше дати їх ґрунтовний аналіз. Проте кілька зауважень хотілося б зробити. Альбом невдало побудований композиційно. Крім фото, тут є підтекстовки,

що, на думку авторів, повинні якоюсь мірою коментувати знімки. Проте вони не завжди виконують цю роль і розкидані між фотографіями, часом нечітко зв'язані з ними. Краще було б на початку кожного розділу (які, до речі, не виділені, але існують логічно, за тематикою) дати коротке текстове пояснення.

Знижує науковий рівень і цінність альбому те, що документи надруковані без зазначення джерел публікації. Деякі з них вміщені неповністю (демонстрація на Думській площі у Києві в березні 1917 р.; група комуністів-добровольців Харкова, що від'їжджали на врангелівський фронт та ін). Слід було вказати, що фото публікується фрагментарно, бо для дослідників, які користуватимуться альбомом, це має принципове значення. Дуже затруднює користування ним і відсутність нумерації (у виданні 240 сторінок). Доцільно було б вмістити загальний список документів. Якщо автори хотіли включити репродукції картин, то мусили б відібрати ті, що відповідають історичній дійсності і ввійшли в золотий фонд образотворчого мистецтва. Ми маємо на увазі перш за все відому серію творів одного з перших радянських баталістів Грекова, який, до того ж, був сам учасником громадянської війни в лавах Першої Кірової армії.

На жаль, є у альбомі й фактичні помилки. Так, у підтекстовці до фото про відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Москві, вказано 1919 р., тоді як ця подія відбулася восени 1918 р. Під знімком, де зображено групу військових, які спостерігають бій з петлюрівцями, вказано, що в ній є командуючий Українським фронтом М. І. Подвійський. Тимчасом, він був народним комісаром військових справ України, а В. О. Антонов-Овсієнко — командуючим фронтом.

Якість друку цього видання на високому рівні, але деякі фото настільки відретушовані, що змінюють вигляд облич.

Всі наші зауваження ні в якій мірі не применшують цінності альбому. Ми вважаємо, що це лише початок фотолітопису. Чекають на публікацію десятки тисяч унікальних фото і кінодокументів про індустріалізацію та колективізацію на Україні, про бойові й трудові звершення радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни.

В. А. МОЛОСТОВ

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА. ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УРОКУ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ. (Посібник для вчителів), вид-во «Радянська школа», К., 1967, 103 с.

Будучи органічно пов'язаним з сучасністю, курс новітньої історії змушує учителя пильно стежити за крутими поворотами історичних подій в наші дні, потребує особливо уважної і критичної їх оцін-

ки. Тому учителі середньої школи постійно шукають нові заходи, спрямовані на піднесення ефективності уроків даного курсу. Про це свідчить великий інтерес, яким зустрінуто появу нового посібника Г. О. Цвікальської.

Автор посібника ставить своєю метою надати допомогу учителям у виконанні складних і відповідальних завдань викладання. Зупинившись на загальній характеристиці курсу новітньої історії і його міс-

ці в шкільній програмі, Г. О. Цвікальська докладно розглядає планування навчального матеріалу, активно підтримує тих учителів, які постійно вдосконалюють і добирають відповідні форми і методи роботи над цілим комплексом уроків. Це дає можливість передбачити встановлення органічних зв'язків між різними курсами історії та суспільствознавством, врахувати специфіку окремих занять. Велика увага приділяється правильному визначенню цілеспрямованості як комплексу уроків, так і кожного з них.

Спираючись на передовий досвід учителів історії республіки, Г. О. Цвікальська доводить високу ефективність методу шкільної лекції в процесі вивчення узагальнюючих тем і разом з тим застерігає як проти одноманітності в побудові уроків, так і проти погоні за фальшивою оригінальністю у їх побудові.

Для досягнення глибокого засвоєння учнями важливих теоретичних положень, на які так багатий курс новітньої історії, учителів треба заздалегідь дібрати переконливі конкретні факти. Автор посібника докладно зупиняється на значенні конкретності і образності у викладанні. Уривки з творів художньої і мемуарної літератури, історичні документи, твори художників, матеріали періодичної преси допомагають учителям більш яскраво і емоційно піднести розкрити складні питання спохи, відкритої Великою Жовтневою соціалістичною революцією, показати її всевітньо-історичне значення, видатну роль В. І. Леніна. В посібнику вчителі знайдуть конкретні поради, які уривки з літературних творів, художніх і документальних фільмів доцільно використати під час вивчення тієї чи іншої теми.

Цінним є і те, що автор наводить яскраві приклади того, як окремі вчителі домагаються образності і конкретності в розкритті складних питань сучасного міжнародного становища з допомогою творів літератури і мистецтва.

Г. О. Цвікальська називає основні форми економічного, культурного і політичного співробітництва між Радянським Союзом і соціалістичними країнами, які постійно розвиваються і удосконалюються.

Автор переконливо показує, як кращі вчителі республіки навчають школярів аналітично членувати матеріал на окремі складові частини, відділяти головне від другорядного, розвивають самостійність їх мислення, працюють з ними над побудовою смислового переказу, складанням тез і конспектуванням. Отже, Г. О. Цвікальська розкриває великий арсенал методичних прийомів і засобів на уроках новітньої історії, які сприяють піднесенню ефективності навчально-виховної роботи.

Однак слід було б розкрити в посібнику не лише окремі епізоди з кращих уроків, а й послідовну систему роботи передових вчителів над формуванням складних понять, досвід їх виховної роботи на ряді уроків. В окремих місцях (стор. 54—55, 59—65) автор захоплюється переказом цікавого фактичного матеріалу, але недостатньо зупиняється на методичних прийомах його втілення на уроках. На нашу думку, варт було б докладніше зупинитися на висвітленні передового досвіду учителів шкіл працюючої молоді.

Загалом посібник Г. О. Цвікальської заслуговує високої оцінки, в ньому вчителі знайдуть цінні практичні поради і корисні узагальнення педагогічного досвіду.

М. Р. ПЛЮШ

КАТАЛОГ,
вып. II. Нумизматика. Днепропетровский
государственный музей им. академика
Д. И. Яворницкого. Днепропетровск, 1965,
141 с., 43 табл.

На сьогодні дуже мало видано каталогів нумизматичних колекцій різних музеїв країни. Навіть найбільші музеї — Ермітаж та Історичний до цього часу не мають повних каталогів своїх монетних колекцій, а в багатьох периферійних музеях «зібрання монет... науково не опрацьовані і не систематизовані»¹.

Келекція Дніпропетровського музею неповна, проте серед нумизматичного матеріалу, який зберігається в фондах і експозиції музею, є чимало цікавих і рідкіс-

них екземплярів» (стор. 3). У 1965 р. вийшов у світ каталог нумизматичної колекції музею. Але він не позбавлений ряду недоліків, що знижує його наукову цінність. Позитивним є опис зібрання монет, зроблений в такій послідовності: монети — античні, російські (дорадянський період), радянські, іноземні; медалі — російські пам'ятні (дорадянський період), пам'ятні радянського часу, іноземні паперові грошові знаки.

Майже половину книги становлять таблиці з описом експонатів. Розміщені вони в такій же послідовності, як і опис всієї колекції.

Недоліком таблиць є те, що в них в основному дається зображення однієї сторони монети чи медалі — зворотної або лицьової (див. табл. I, II, V, VI та ін.), а також не вказується масштаб зображень. В опису античних монет (правда, не з вини укладача) грецькі написи подаються в російській транскрипції. Оскільки укладач не мав можливості сфотографува-

¹ Д. Б. Шелов. Состояние и ближайшие работы в области нумизматики и ближайшие задачи. — КСИИМК, вып. 66, М., 1956, стор. 10.

ги всі монети колекції, йому треба було вказати, де опублікований чи описаний той чи інший тип монет, що для античних екземплярів особливо важливо.

З 228 античних монет майже третя частина описана невірно. Г. Ф. Йосиков по-гано знає назви монет (№ 3 — «ассик»? і т. ін.). Часто номінал стає монограмою (№ 103 — КД — це не монограма, а 24 одиниці; те ж і № 107 — ІВ=12 одиницям т. д.), а монограми переплутані — не ЗЕТ, а ВΣΕ (№ 11), не ΕΚΧ, а ΓΚΧ (№ 121). Укладач слабо обізнаний і з технікою виготовлення монет. Так монети Ольвії (№ 5, 101 та ін.) віднесені до розряду «литих». Литими були заготовки — монетні кружки, з яких потім карбувались монети².

При описі ольвійського типу монет (№ 6, 8, 47 та ін.) автор допускає неточності. Там, де автор визначає на лицьовій стороні зображення «голови бородатого аттири» (№ 6, 8, 13, 15—24 і т. д.) і «голови Аполлона» (№ 11, 26 та ін.) насправді зображено бога ріки Борисфен (Дніпра). Цей тип, за визначенням А. Н. Зографа, називається «борисфеном»³.

Не треба було описувати окремо «борисфени» № 16—18, 24, 26 та ін., оскільки на жодному з них не збереглося скоючень магістерських імен.

До числа монет Боспорського царства потрапила і монета міста Фарнакії № 104), юзташованого на протилежному, південному березі Понта Евксінського.

У другому розділі йдеться про російські монети дореволюційного часу. Але й тут автор допускає помилку. На стор. 38 називається карбованець 1723 р. (№ 283), випущений Петербурзьким монетним двором. Проте відомо, що перші монети на цьому дворі були викарбовані лише 1724 р.⁴

Дві копійки 1768 р. (№ 378). Це «перекарбування на 10 копійках Петра III — видно старий напис «10...пей». Таке визначення монет невірне. По-перше, 10 копійок перекарбовувались в 5, а по-друге, залишки старого напису були б такі «10...пее...»

Сумнів викликає визначення монет, карбованих для Пруссії і Лівонії (без вказів-

ки на монетний двір) (стор. 42). Дійсно, на монетах не вказувалось місце карбування, але слід було б зазначити, що у 1759—1761 рр. їх карбували спочатку у Кенігсбергу, а потім в Москві⁵. Для Фінляндії (стор. 55) з 1863 р. випускали монети в Гельсінгфорсі⁶.

Особливо часто зустрічаються такі монети на півдні нашої країни, на Україні, півдні Білорусії⁷.

При описі радянських монет укладачу слід було б більш детально розповісти про історію появи монет, про карбування їх, про різні типи, оскільки цей розділ нумізматики вивчений недостатньо⁸.

В колекції паперових грошових знаків музею є досить цікаві й рідкісні бони, зокрема приватні грошові знаки 1918—1923 рр., окремі грошові знаки, випущені урядом Тадеуша Костюшко 1794 р.

У зв'язку з недостатніми знаннями історії Криму укладач каталога бони Кримського крайового казначейства (№ 1499—1500) за 1918 р. вважає радянським випуском 1920 р. Проте у 1920 р. сюди були доставлені радянські грошові знаки 1919 р. випуску. Кримське крайове казначейство випустило «кримські бони» дійсно у 1918 р., і вони були в обігу одночасно з німецькими марками. У 1919—1920 рр. в Криму в обігу були грошові знаки головного командування збройними силами півдня Росії (генерал Врангель), а кримські бони були вилучені з обігу.

Незважаючи на недоліки, випуск такого каталога — корисна і потрібна справа. Крайовим й обласним музеям також необхідно опублікувати каталоги своїх збірок. Це дасть можливість виявити невідомі й рідкісні екземпляри монет, медаль і т. д. Звичайно, видання таких праць вимагає спеціальних знань. Посібником для укладачів може служити покажчик радянської нумізматичної літератури⁹.

В. О. ЗАХАРОВ

⁵ И. Г. Спасский. Назв. праця, стор. 196.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 204, див. рис. 172, 7.

⁸ С. П. Фортинский. Описание советских монет за период с 1921 по 1952 год. Труды ГИМ, вып. XXV. Нумизматический сборник, ч. I, М., 1955, стор. 132—184.

⁹ И. Г. Спасский, В. Л. Янин. Советская нумизматическая библиография. Библиографический указатель 1917—1958 гг.—«Нумизматика и эпиграфика», т. II, стор. 155—210; Библиографический указатель. 1959—1960 гг.—«Нумизматика и эпиграфика», т. III, стор. 288—304.

² А. Н. Зограф. Античные монеты. ИИА СССР, т. I2, М.—Л., 1951, стор. 27—8. Див. табл. XXX—XXXI.

³ Там же, стор. 130, табл. XXXII, 4—22. Багато античних монет опубліковано в шести томах «Нумізматики і епіграфіки».

⁴ И. Г. Спасский. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. I., 1961, стор. 149—150.

VLADIMIR HOSTICKA. SPOLUPRACE
CECHU A HALICKÝCH UKRAJINCŮ
V LETECH 1848—1849,
Praha, 1965, 75 s.

ВОЛОДИМИР ГОСТИЧКА. СПІВРОБІТ-
НИЦТВО ЧЕХІВ І ГАЛИЦЬКИХ УКРА-
ЇНЦІВ В 1848—1849 РР.,
Прага, 1965, 75 с.

В. Гостічка добре відомий як автор цінних праць, присвячених українсько-чехословацьким взаєминам у першій половині XIX ст.¹ Наслідки своїх багаторічних досліджень у цій галузі він виклав у кандидатській дисертації, скороченим варіантом якої є рецензована монографія.

Робота висвітлює актуальну в науковому й політичному відношенні проблему, мало досліджену як в чехословацькій, так і в українській історичній літературі. Існують, правда, праці, що відбивають окремі аспекти чехословацько-українських зв'язків, але це здебільшого статті буржуазних істориків, написані з помилкових методологічних засад і присвячені окремим питанням теми. В. Гостічка поставив завдання висвітлити з марксистських позицій всю сукупність чехословацько-українських взаємин у революційні 1848—1849 роки і, треба визнати, вдало виконав його.

Слід відзначити джерельну базу дослідження. Автор використав рукописні матеріали Львівської наукової бібліотеки, Міністерства культури УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, Інституту літератури АН УРСР (Київ), Літературного архіву Народного музею у Празі. Широко залучена тогочасна чеська й українська преса та відповідні публікації чеською, українською, німецькою, польською мовами. Автор дав короткий, але змістовний огляд літератури (в тому числі найновішої) і джерел.

У розділі «Український рух в 1848—1849 рр. та його найважливіші риси» подається стисла характеристика становища Галичини в першій половині XIX ст., висвітлюється суспільно-політичний й національний рух галицьких українців у період буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. Вірну оцінку дає Головна Руска рада. Автор відмічає її реакційну проавстрійську орієнтацію і поряд з цим показує опозицію цій політиці з боку кращих представників української інтелігенції. Висновки про існування демокра-

тичної течії добре аргументовані. В. Гостічка звертає увагу на важливе явище — прагнення передових українських діячів до єднання з поляками для спільної боротьби проти габсбурзького абсолютизму.

Розділ монографії, присвячений чесько-українським взаєминам у період Слов'янського конгресу в Празі (червень 1848 р.), висвітлює умови, за яких відбувався цей перший в історії слов'янських народів конгрес, протиріччя між українською та польською делегаціями, прагнення чеських делегатів домогтися згоди між галицькими українцями і поляками. В. Гостічка вважає, що такої згоди вдалося досягти (стор. 26—27). На жаль, вона мала тимчасовий характер. Як відомо, відсутність міцного українсько-польського демократичного союзу була однією з причин невдачі революційного руху в Галичині в 1848 р. У монографії показана тепла гостинність, яку виявляли чехи до галицьких українців під час Празького конгресу. Належну оцінку одержала розкольникська діяльність Руського собору.

У розділі III висвітлюються чесько-українські взаємини в період існування австрійського рейхстагу у Відні Кромєржі в 1848—1849 рр. Автор пов'язує еволюцію поглядів чеських діячів на українське питання з повстаннями у Відні (жовтень) і Львові (1—2 листопада 1848 р.). Основну увагу В. Гостічка звертає на ставлення чеських політичних напрямків до цих питань, від яких залежала єдність слов'ян. У зв'язку з цим автор ще раз аналізує діяльність Головної Руської ради та її представників у рейхстазі. Однак, як переконливо довів автор, у тому ж рейхстазі серед українських депутатів існувала інша течія — демократична, що відбивала настрої селянства та передової інтелігенції, яка прагнула до спільних дій з польськими селянськими депутатами і взагалі з польськими прогресивними діячами. Проте цей демократичний напрямок не зміг через економічну й культурну відсталість краю створити якогось керівного центру, політичної партії, що протиставила б себе реакційній Головній Руській раді і стала на чолі антифеодалного й антиабсолютистського руху в Галичині. Становище було складним, і це визначило лінію двох головних чеських політичних партій — ліберальної і радикально-демократичної — щодо українсько-польських взаємин, особливо в питанні про поділ Галичини на українську і польську частини. В. Гостічка доводить, що ставлення лібералів та радикалів до українського питання обумовлюється різними позиціями цих партій у революції 1848 р.

Чеські ліберали підтримували національні вимоги галицьких українців, і це була їх позитивна риса, але дотримувались невірних австрославистських переконань. У питанні про поділ Галичини ліберали то визнавали можливість цього акту, то виступали за об'єднання всієї Га-

¹ Ukrajina v názorech české obrazenecké společnosti do roku 1848.—«Slavia», 1964, № 4; Pavel Josef Safarik a Ukrajinci.—«Z dějin československo-ukrajinských vst'ahov», Bratislava, 1957 (в перекладі українською мовою у збірнику «З історії чехословацько-українських зв'язків», Братіслава, 1959); Havlíčekův rozchod s Josefem Bodjanským.—«Slavia», 1962, № 4; K počátku pronikání Sevčenkova díla do Čech.—«Československá Rusistika», 1961, № 1, та ін.

личини з Буковиною і Закарпатською Україною, намагаючись досягти компромісу з польськими депутатами рейхстагу. Чеські радикали справедливо критикували контрреволюційну політику Головної Руської ради, але робили серйозну помилку, як і польські буржуазні демократи, заперечуючи право українців на національне самовизначення. В. Гостічка зауважує при цьому, що чесько-українське співробітництво на базі австрославистських прагнень було приречене на провал і, з другого боку, невизнання права українців на національну незалежність перешкоджало розвитку революційного союзу між чехами й українцями. Відсутність такого союзу в 1848 р. пояснюється також тим, що в українському суспільному русі не було тоді згуртованого революційного напрямку.

Книга В. Гостічки є зрілим науковим дослідженням, яке становить значний внесок у розробку чесько-українських відносин першої половини XIX ст. Автор відтворює вірну, реальну картину чеського і галицького життя в буремні 1848—1849 рр.,

враховуючи попередні періоди, розглядаючи Галичину як частину всієї України.

Щодо недоліків, то, на наш погляд, слід було дати ширшу характеристику соціально-економічного становища Галичини, що допомогло б краще зрозуміти політичні події і розстановку класових сил у 1848 р. Доцільно було б чіткіше проаналізувати події 1846 р. в Західній Галичині. Термін «різня 1846» (стор. 10), яким користується автор, не відбиває характеру цього селянського антифеодального повстання. Народне повстання у Львові відбувалося не 2—3 листопада, як зазначено у книзі (стор. 44), а 1—2, капітуляція сталася не 3—4 листопада, а 2.

Вказані недоліки не зменшують значної наукової цінності праці, яка займе почесне місце в історіографії чесько-українських зв'язків. Можна сподіватися, що В. Гостічка дасть нам ще не одне змістовне дослідження про взаємини і співробітництво братніх чехословацького й українського народів.

В. О. БОРИС, Г. Ю. ГЕРБІЛЬСЬКИЙ

HELENA BRODOWSKA, RUCH
CHLOPSKI PO UWLASZCZENIU
W KRÓLESTWIE POLSKIM, 1864—1904,
Państwowe wydawnictwo naukowe,
Warszawa, 1967, 387 s.

ГЕЛЕНА БРОДОВСЬКА. СЕЛЯНСЬКИЙ
РУХ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНО-
ГО ПРАВА В КОРОЛІВСТВІ
ПОЛЬСЬКОМУ. 1864—1904,
Державне наукове вид-во,
Варшава, 1967, 387 с.

Антифеодальна боротьба селянства в Королівстві Польському після реформи 1864 р. — одна з яскравих сторінок визвольного руху польського народу. Цій темі присвячена змістовна праця Г. Бродовської. Стисло аналізуючи селянську реформу 1864 р., автор зазначає, що вона була проведена в інтересах поміщиків. Протестуючи проти діяльності урядових комісій, які обмежували права хліборобів на землю, селяни чинили потрави, захоплювали поміщицькі володіння. У багатьох місцевостях доходило до збройних сутичок з представниками царської влади. У книзі докладно простежено еволюцію селянського руху в цей час, його розмах в окремих губерніях. Виступивши на захист польських магнатів, царське самодержавство виявило повну солідарність з ними у боротьбі проти мас.

В окремому розділі розглянуто сервітутні конфлікти між поміщиками і громадами. Реформа 1864 р. формально зберігала за селянами їх сервітут. Але поміщики, підтримувані владою, розгорнули

активну діяльність з метою ліквідації цих прав, що викликало сильний опір селян. Власні змушені були піти на деякі поступки. Цікаво відзначити, що боротьба польського селянства за ліси та пасовища своїми формами й методами нагадувала ідентичні виступи народних мас України. На жаль, у книзі не зроблено спроб порівняти їх.

Проти інтересів трудящих була спрямована й реформа сільських громад, хоч внаслідок її проведення влада шляхти на селі дещо ослабилась. Але царський уряд намагався взяти нове сільське управління під власний контроль, перетворити його у своє слухняне знаряддя. Селяни ж боролись за справді демократичні органи влади, а також проти різних утисків (податкового гніту, штрафів тощо). Іноді доходило навіть до боїв між ними та озброєними урядовими загонами й місцевою адміністрацією. Всупереч твердженням представників польської шляхетсько-буржуазної історіографії, які безпідставно вказували на прихильне ставлення польського селянства до російського царизму, Г. Бродовська слушно підкреслила антицарський характер селянського руху. Слід було б, однак, наголосити на тому, що виступи проти царської адміністрації, спрямовані й проти національного безправ'я польського народу, — це водночас яскравий прояв національно-визвольної боротьби.

Важливими елементами селянського руху в Королівстві Польському були спроби громад зірвати діяльність так званих громадських судів, що доповнювали державний бюрократичний апарат; активний протест проти русифікації польських шкіл, який виявлявся у різноманітних формах.

Так, наприклад, селяни Любелського, Пулавського, Красноставського й Янівського повітів вступали навіть у збройні сутички з урядовими військами.

Царський указ про початкові школи від 30 серпня 1864 р. Г. Бродовська не без підстав вважає фікцією. Варто було б відзначити також, що українському населенню Холмщини й Підляшшя, які входили до Королівства Польського, згаданий указ навіть формально не гарантував навчання рідною мовою. Політика русифікації доповнювалася тут насильним впровадженням православної віри.

Чималий інтерес викликає розділ монографії, присвячений розвитку таємної народної освіти. Йдеться про створення самими селянами таємних польських початкових шкіл. Дослідниця з великою скрупульозністю збирила факти про їх організацію та роботу, а також про контингент учителів, які, незважаючи на переслідування царських властей, несли освіту в маси. Водночас у праці вказано осередки політичної думки й ідеологічні напрямки, що позначилися на діяльності шкіл, розкрито суперечності між клерикальними елементами та буржуазією, зумовлені прагненням цих груп впливати на ідеологію селянського руху.

Заслуговує уваги оцінка ролі повстання 1863 р. у формуванні класової і національної свідомості польського селянства. Як видно з наведених фактів, ідеї повстання спричинились до згуртування антицарського фронту на селі в пореформений період, до посилення дій багатьох громад проти царської адміністрації, війська й жандармерії. Проте рівень політичної свідомості селян був ще незначним, хоч і тут спостерігалися певні зрушення. Так, вони виявляли інтерес до подій, пов'язаних з польським визвольним рухом.

М. КИЦЕНКО. ХОРТИЦЯ В ГЕРОІЦІ І ЛЕГЕНДАХ,

вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1967, 79 с.

Справді видатні події в житті народу не забуваються. Зв'язані численними невидимими нитками з минулим і сучасним, вони наче цементують історичну єдність поколінь. Значення таких подій завжди тією або іншою мірою виходить за рамки історії одного народу і вони залішають слід в міжнародній історії. Популяризація і всебічне вивчення таких подій є особливо важливим завданням. В цьому світлі книжка М. Киценка «Хортиця в героїці і легендах» заслуговує на увагу і схвалення. Вона присвячена історії місцевості, яка стала ареною цілого ряду найважливіших подій в житті українського народу.

Про Хортицю вже чимало сказано в іс-

торичній літературі, і автор, добре знайомий з останньою, віддає належне своїм попередникам, зокрема видатному вченому і патріотові Д. Яворницькому, не забуває він і сучасних йому вчених, які присвятили ряд праць історії козацтва, — О. Апанович, В. Голобуцького, К. Гуслистого та ін.

Обраний автором аспект розповіді про Хортицю дозволив йому уникнути безплідних повторень добре відомих фактів, надав його праці безпретензійності і, разом з тим, змістовності та свіжості. Глибокий інтерес до вітчизняної історії, замилювання рідною природою, невідробна щирість у висловленні почуттів — все це привертає увагу читача до книжки М. Киценка. Атмосферу казковості, вторгнення легенди в реальні події — явище, притаманне народним оповіданням про героїчне минуле — читач відчуває вже з перших сторінок.

Можна відзначити й інші недоліки праці. В ній не раз вказується на класові суперечності всередині самого селянства, але не робиться спроби охарактеризувати боротьбу між його полярними групами. Монографія виграла б, якби селянський рух у Королівстві Польському хоч фрагментарно пов'язувався з такими ж виступами в інших частинах Польщі. Слабо розкрито його політичний резонанс у країні.

Дослідження Г. Бродовської має широку джерельну базу, причому використано матеріали не тільки архівів Польської Народної Республіки, але й Радянського Союзу. У додатку є перелік селянських виступів і географічний показчик.

Загалом рецензована книга — цінний вклад у вивчення пореформеного селянського руху в Польщі. Для читача нашої республіки становлять, зокрема, інтерес матеріали з історії українського селянства Холмщини й Підляшшя.

М. М.

торичній літературі, і автор, добре знайомий з останньою, віддає належне своїм попередникам, зокрема видатному вченому і патріотові Д. Яворницькому, не забуває він і сучасних йому вчених, які присвятили ряд праць історії козацтва, — О. Апанович, В. Голобуцького, К. Гуслистого та ін. Обраний автором аспект розповіді про Хортицю дозволив йому уникнути безплідних повторень добре відомих фактів, надав його праці безпретензійності і, разом з тим, змістовності та свіжості.

Глибокий інтерес до вітчизняної історії, замилювання рідною природою, невідробна щирість у висловленні почуттів — все це привертає увагу читача до книжки М. Киценка. Атмосферу казковості, вторгнення легенди в реальні події — явище, притаманне народним оповіданням про героїчне минуле — читач відчуває вже з перших сторінок.

М. Киценка прекрасно знає описувану ним місцевість, пам'ятає про кожен її

особливість, кожний куточок. Впевнено веде він читача по всіх більш і менш вишуканих місцях Хортиці, по ярах і ярочках, балочках, дубових гайках, понад дніпровськими урвищами, всюди, де сталися якісь події, побували видатні люди нашої країни. З цього боку рецензована праця може бути добрим прикладом для багатьох краєзнавців.

«Хортиця в героїці і легендах» може бути дуже корисна як посібник при складанні туристського маршруту по Хортиці. Особливо — маршруту для молоді, котра особливо схильна до романтики і гостро відчуває героїчне. Глибока схвилюваність звучить у словах, якими автор закликає берегти священні пам'ятки. «Люди, — каже він, — збережіть їх для ваших дітей. Це пам'ять Великого козацького луку, пам'ять країни Гілеї».

Не шкодуючи фарб для характеристики героїчного минулого Хортиці, автор, однак, залишається далеким від його ідеалізації. Він ні на мить не забуває про тих, хто зумів використати здобутки боротьби народних мас у власних інтересах і вкрив з часом запорізький Низ зимовниками, де наймитувала біднота. Не раз, згадуючи про спільні інтереси народних мас України і Росії, їх спільну боротьбу з соціальною і національною несправедливістю, автор засуджує політику російського царизму, наступ його на інтереси українського народу і знищення у XVIII ст. Запорізької Січі, цього антифеодального оплоту народів України і Росії.

Потрібно сказати, що деякі питання, яких торкається автор, становлять неабия-

кий інтерес в джерелознавчому плані. Так, у зв'язку з високою оцінкою ним думки народу про Січ, відбитої в численних народних творах, сам собою напрошується висновок про необхідність уважно поставитись до багатств народної творчості, як до історичного джерела. З цього приводу М. В. Гоголь справедливо відзначав, що легенди і казки народу «не відриваються ні на мить від життя і завжди вірні тодішній хвилині і тодішньому стану почуттів».

Думається, що не буде помилкою віднести працю М. Киценка до кращих науково-популярних нарисів історичного жанру. Мова книжки про Хортицю є прекрасним зразком популярного викладу.

Звичайно, як і в кожній праці, в книжці М. Киценка є недоліки. Хотілося б, наприклад, щоб автор дав більш виразну характеристику Запорізькій Січі, як державної організації українського народу, республіканського типу. Адже саме так її характеризував К. Маркс. Варто було б підкреслити міжнародне значення Січі, куди сходилися утікачі від феодального визиску з численних країн Східної Європи.

Окремі недоліки, звичайно, не закривають важливості праці в цілому. Цінність її особливо відчутна сьогодні, коли в усій величезній конкретності постає завдання збереження кращих пам'яток нашої культури і природи в її багатогранній красі. Праця ж М. Киценка сприяє виконанню цього завдання.

О. С. КОМΠΑН

Хроніка та інформація

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА СЕСІЯ В ХАРКОВІ

8 грудня 1967 р. в Харківському ордену Трудового Червоного прапора державному університеті ім. О. М. Горького відбулася наукова сесія, присвячена 50-річчю Радянської України. Її організували Секція суспільних наук АН УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Інститут історії партії ЦК КП України. В актовому залі зібралися партійні та радянські працівники, ветерани боротьби за владу Рад на Україні, вчені, представники громадськості. Сесія проходила в Харкові не випадково. Саме тут 11—12 (24—25) грудня 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

У вступному слові секретар ЦК КП України А. Д. Скаба охарактеризував всесвітньо-історичне значення соціалістичної революції і вказав, що робітничий клас України слідом за російським пролетаріатом став на шлях Великого Жовтня, відстоював завоювання революції в жорстокій боротьбі з внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією. За 50 років Радянської влади український народ під керівництвом Комуністичної партії досяг значних успіхів у розвитку народного господарства та культури.

А. Д. Скаба докладно зупинився на стані й завданнях розвитку суспільних наук у республіці на сучасному етапі, вказав на необхідність критичного аналізу праць буржуазних фальсифікаторів з питань Жовтневої революції на Україні.

У доповіді «В. І. Ленін — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції» проф. С. М. Королівський схарактеризував ленінські позиції в розв'язанні національного питання на Україні і зупинився на діяльності В. І. Леніна в період збройної боротьби українського народу проти націоналістичної контрреволюції та австро-німецьких окупантів за встановлення Радянської влади.

Член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко в доповіді «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні і її рушійні сили» показав становку класових сил напередодні Вели-

кого Жовтня. На основі узагальнення великого фактичного матеріалу доповідач переконливо показав, що перемогу соціалістичної революції на Україні забезпечила боротьба робітничого класу в союзі з трудовим селянством. М. І. Супруненко підкреслив, що вирішальне значення в перемозі революції на Україні мало зміцнення диктатури пролетаріату в Радянській Росії, впровадження в життя декретів Радянської влади, керівництво боротьбою українського пролетаріату з боку більшовицької партії та В. І. Леніна.

Доктор історичних наук А. В. Лихолат у доповіді «Ленінське розв'язання національного питання» показав, як ще в перші роки Радянської влади ВУЦВК та КП(б)У, здійснюючи ленінську національну політику, запровадили ряд заходів у галузі національно-культурного будівництва. Доповідач докладно зупинився на ролі В. І. Леніна в боротьбі за ліквідацію фактичної нерівності національностей в період побудови соціалізму та його участі у створенні СРСР.

В доповіді «Критика буржуазних фальсифікаторів історії Жовтневої революції на Україні» кандидат історичних наук О. Л. Нагорна показала, як сучасна історична наука в США, ФРН, Канаді, Франції, перебуваючи на службі імперіалістичних милітаристських кіл, всіляко намагається применшити значення Великого Жовтня в розвитку світового комуністичного, робітничого та національно-визвольного руху.

Доктор юридичних наук, проф. Б. М. Бабій в доповіді «Створення і розквіт Української Радянської держави» приділив головну увагу значенню І Всеукраїнського з'їзду Рад у створенні Української Радянської держави, діяльності ВУЦВК і Народного Секретаріату по зміцненню органів Радянської влади на місцях, розповів про роль України в боротьбі за створення СРСР.

Закриваючи сесію, директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко побажав присутнім нових творчих успіхів на благо соціалістичної Вітчизни.

В. І. БУЛАХ, Б. К. МИГАЛЬ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ УРСР

12—18 грудня 1967 р. в Харківському державному університеті ім. О. М. Горького проходила наукова конференція, присвячена 50-річчю Радянської влади на Україні. У ній взяли участь науковці університету, педагогічного, політехнічного, медичного та інших інститутів міста. Всього було оголошено понад 100 доповідей та повідомлень.

Пленарне засідання відкрив вступним словом ректор член-кореспондент АН УРСР В. Г. Хоткевич. З доповіддю «П'ятдесятіріччя Української Радянської Соціалістичної Республіки» виступив проф. І. К. Рибалка.

На тему — «В. І. Ленін — натхненник і організатор Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» зробив доповідь проф. С. М. Королівський. На багатьох фактах він показав, що В. І. Ленін безпосередньо керував боротьбою українського народу за своє соціальне і національне визволення, за утворення і зміцнення Української Радянської соціалістичної держави.

На конференції працювало шість секцій. На секції історії КПРС з доповідями та повідомленнями з питань історії Жовтневої революції на Україні, які викликали жваву дискусію, виступили: доцент І. Ш. Черномаз — «До питання про «слабкість» російської буржуазії 1917 року», доцент В. В. Суздальцев — «До питання про встановлення Радянської влади в Харкові». Історії громадянської війни була присвячена доповідь проф. О. О. Воскресенського — «Керівна роль комуністів України в формуванні частин Червоної Армії з повстанських загонів».

Значний інтерес викликали виступи кандидата історичних наук М. О. Демет'єва — «Заходи КП України по боротьбі з голодом і його наслідками в 1921—1923 рр.», аспірантів В. Г. Семенова — «Керівництво Компартії України діяльністю профспілок на приватних і арендованих підприємствах у відбудовний період», Н. І. Гнедишева — «До питання про діяльність КП України по залученню жінок у промислове виробництво в роки першої п'ятирічки» та ін.

Про боротьбу українського народу за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні на секції історичного факультету доповідали доцент П. І. Гарчев — «Боротьба Червоної Гвардії України проти буржуазно-націоналістичної і кадєтсько-каледніської контрреволюції», доцент В. Є. Тичина — «Боротьба за відновлення Радянської влади на Україні у 1918 р.», проф. І. Л. Шерман — «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні в радянській історіографії 20-х

років», доцент О. О. Кучер «Участь ЧОП України в розгромі куркульської контрреволюції», доцент В. М. Довгопол — «Ліквідація безробіття — велике завоювання Жовтневої революції (на матеріалах України)», проф. К. К. Шиян — «Кількісне зростання та процес консолідації робітничого класу України в роки індустріалізації (1926—1932 рр.)», доцент М. К. Колісник — «Селянські тижні як засіб зміцнення союзу робітничого класу з селянством в 1920 р.», доцент М. А. Литвиненко — «Боротьба за зміцнення радянського державного апарату на Україні в період переходу до непу», доцент В. Г. Лисенко — «Роль робітників України у створенні другої вугільно-металургійної бази СРСР», доцент Б. М. Барак — «Роль робітників України у зміцненні органів Радянської влади на селі в період масової колективізації».

На секції політичної економії про великі революційні перетворення на Україні за роки Радянської влади доповідали: професори О. П. Мамалуй, П. С. Мірошніков, О. М. Васильєв і Є. Г. Ліберман, доценти М. М. Кім, Б. П. Данилевич, І. Я. Ткаченко, О. Л. Мілітицький, О. В. Ковальова, В. О. Набока, Й. М. Бейліс і Ю. І. Терехов, кандидати економічних наук С. В. Межеріцький, В. Л. Козлов і В. М. Селіванов, аспіранти М. І. Бондаренко, І. П. Гомозова і Г. Е. Данилевич та інші.

На секції філософії з доповідями і повідомленнями з різних питань філософії, соціології і конкретно-соціалістичних досліджень виступили: доценти Ю. Ф. Бухалов, М. П. Челака, К. П. Медведєв, А. А. Марк, викладачі І. Ю. Смирнов та І. К. Ковбаса, працівники лабораторії конкретно-соціологічних досліджень при кафедрі філософії І. О. Дубін, Л. А. Маленкова, М. В. Кирилова та інші.

Секція філологічного факультету заслухала доповіді проф. Ф. П. Медведєва — «Розвиток Української літературної мови за 50 років Радянської влади», доцентів І. Т. Балака — «Українське літературознавство за 50 років», М. Ф. Наконечного — «Велика Жовтнева соціалістична революція і українська мова» та М. І. Кенігсберга — «Великий Жовтень у творчості українських письменників» та ін.

Учасники конференції на секціях широко обговорювали доповіді і повідомлення, зроблені на секціях, висловили ряд цінних думок і пропозицій для дальшої розробки окремих проблем.

В. М.

З ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО У СТЕБЛЕВІ

В минулому році було широко відзначено 150 років з дня народження видатного історика минулого століття, письменника, етнографа і публіциста Миколи Івановича Костомарова. Як відомо, він багато їздив по селах, записував народні пісні, оповідання, вивчав народний побут і таким чином зібрав значну кількість матеріалів, які використовував у своїх працях. «Я прийшов до висновку,— писав він у автобіографії,— що історію потрібно вивчати не лише по мертвих літописах і записках, а й в живому народі»¹.

Восени 1844 р. М. Костомаров разом з П. Кулішем побував у Стеблеві (Канівського повіту) у Семена Степановича Левицького — батька видатного письменника І. С. Нечуя-Левицького. Останній про це відвідання писав: «Костомаров і Куліш приїжджали в Стеблів до мого панотця, оглядали місце й річку Боровицю та потік Хоробру, що вливається в Рось у самому Стеблеві. Вовзив батько їх і в Корсунь, щоб вони обдивилися «Різаний яр» (балку з дуже крутими боками), де була битва Богдана Хмельницького з польським військом»².

М. Костомаров побував на острові «Замок», де в 1036 р., як і в Корсуні, Набуто-

ві, Сахнівці та інших поселеннях Надросся, з метою укріплення південного кордону Київської Русі була закладена військова фортеця. Згодом Торческ був козацькою твердиною. Вчений розпитував про все це старожилів Стеблева, а також записував історичні пісні, думи, оповідання, легенди та перекази. Його цікавили Ламані гори, що обступали з обох боків Рось. Він пояснював, що під час війни з Б. Хмельницьким польське військо Яна Казимира не наважувалося заходити в яри, круті горби і Ламані гори, побоюючись оточення.

Матеріали, зібрані під час перебування в Стеблеві та інших місцях Надросся, М. Костомаров використав у своїх широко відомих монографіях «Богдан Хмельницький», «Руїна» та в інших історичних працях.

Про етнографічну екскурсію М. І. Костомарова по місцях Стеблева і Надросся в народному будинку-музеї І. С. Нечуя-Левицького стало відомо зовсім недавно. Але працівники музею вже встигли зібрати деякі матеріали, що розповідають про видатного дослідника, і звернулися до наукових установ республіки допомогти їм продовжити роботу в цьому напрямі.

Нові матеріали збагачують і розширюють експозицію музею І. С. Нечуя-Левицького. Їх буде показано в експозиціях «Вплив Костомарова на формування світогляду І. С. Нечуя-Левицького», «Шевченко і Костомаров» (Т. Г. Шевченко відвідав Стеблів у 1828 р.) та ін.

С. Л. ХАВРУСЬ

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВЕЛИКОГО ХОДАЧКОВА

Краєзнавча робота є одним із засобів виховання в трудящих радянського патріотизму і любові до рідного краю. Значна роль у цьому належить народним музеям та музейним кімнатам.

Чимало таких музеїв Тернопільської області (краєзнавчий музей в с. Вигода Борщівського району, історико-краєзнавчі — в с. Великий Ходачків Козівського району та с. Ворзулинці Заліщицького району, меморіальний музей С. А. Крушельницької в с. Біла Тернопільського району та ін.) ведуть серед трудящих велику виховну й культурно-освітню роботу.

Наприклад, Великоходачківський історико-краєзнавчий музей відтворює історію села. Документальні матеріали нагадують, що колись воно було власністю графа Шелінського, який володів 1500 га землі, що великі площі родючих земель належали куркулям (500 га) та сільській церкві (200 га). Документи про панщину, боргові квитанції свідчать про тяжку працю й безрадісне, злиденне життя сільських

трудівників, які жили в глиняних хатинах під солом'яними стріхами, змушені були працювати на поміщиків та куркулів за десятий сніп; в селі не було ні клубу, ні бібліотеки, ні лікарні. У початковій школі викладання велося польською мовою.

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною докорінно змінило долю трудящих визволених областей, які зажили новим життям. Це яскраво видно й на прикладі с. Великого Ходачкова.

В експозиції представлено фотографії П. В. Парадіюка, Г. І. Зорія, Й. С. Беляка, А. О. Дереня — організаторів у 1940 р. колгоспу, а також фотографії перших голів сільської Ради І. І. Залецького (в 1940 р.) і С. І. Гогуса, який загинув від рук українських буржуазних націоналістів у липні 1941 р., першої радянської вчительки К. І. Реник.

Зараз колгосп імені Пархоменка економічно зміцнів і входить до числа пере-

дових господарств району. Про це свідчать показники в ювілейному році: зібрано по 46,6 ц зернових, по 440 ц цукрових буряків, по 140 ц овочевих з га.

Колгосп брав участь на ВДНГ в Москві, Козівський райком КП України і райвиконком нагородили його дипломом першого ступеня. Кращих трударів—М. Хом'як, М. Мілян, Я. Залецького, І. Цака нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Значно зріс добробут колгоспників. У більшості з них є радіоприймачі та телевізори, в кожній хаті засвітилися лампочки Ілліча. В селі пролягли нові широкі вулиці, забудовані кам'яними будинками, працюють дві крамниці, їдальня, клуб з стаціонарною кіноустановкою, бібліотека, два медичні пункти, середня школа з викладання рідною мовою.

Окремий розділ експозиції музею присвячений періоду Великої Вітчизняної війни. Тут розповідається про 302-у стрілецьку Тернопільську ордену Кутузова дивізію, яка в квітні 1944 р. визволила село від фашистських загарбників, подано фотографії і документальні матеріали про танкістів В. О. Чалдаєва і М. Г. Карпенка, яким за визволення села присвоєно високе звання Героїв Радянського Союзу. Учні школи створили діораму «Бій за село Великий Ходачків».

Музей підтримує тисний зв'язок з колишніми воїнами дивізії. Село відвідали колишній командуючий артилерією дивізії Б. С. Бурназян та його дружина фронтовий хірург Н. В. Бурназян, колишній командир артдивізіону В. Т. Вялов, які виступили із спогадами та передали музею фронтові фотографії й декілька екземплярів газети «За Родину». Копію свого фронтового щоденника надіслав колишній начальник штабу 1-го артдивізіону 865-го арtpолку дивізії Я. А. Веркін.

Музей здобув велику популярність у трудящих району та області. Його відвідали учасники обласного семінару культосвітніх працівників, завідувачі районними відділами культури, старші піонервожати, директори та вчителі шкіл Козівського району, а також учні навколишніх сіл.

Інтелекцією села (директором школи В. М. Середняком, вчителем З. М. Зелінським) та працівниками Козівського РК ЛКСМУ в приміщенні музею систематично читаються лекції з тематики: «Великий Жовтень», «Від Лютого до Жовтня», «Жовтень в літературі і мистецтві», «Жовтневі зорі сяють над Україною», «Роль В. І. Леніна в створенні Радянської держави», «В. І. Ленін—вождь і організатор Великої Жовтневої соціалістичної революції». За активну участь у лекційній пропаганді голова музейної Ради В. М. Середняк указом Президії Верховної Ради СРСР нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

Музей систематично організовує зустрічі учнів школи і трудівників села з передовиками колгоспного виробництва.

На честь 50-річчя Великого Жовтня музей організував туристсько-краєзнавчий похід. Понад 300 учнів школи пройшли шляхами транспортування ленінської газети «Искра» та інших марксистських видань, по місцях бойової слави частин Радянської Армії, партизанськими стежками ковпаківців та І і II Молдавських партизанських з'єднань.

На основі документальних матеріалів музею часто проводяться уроки історії. Це сприяє кращому засвоєнню учебного матеріалу.

Народні музеї відкривають перед трудящими сторінки героїчного минулого їх батьків і тим самим виховують у них любов до рідної Батьківщини.

Є. А. ХАРИТОНОВ

ЛЬВІВСЬКА НАРАДА З ПИТАНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У грудні 1967 р. у Львові відбулася Друга нарада радянських археологів, присвячена черняхівській культурі, за участю співробітників Інституту суспільних наук при Львівському університеті, Академії наук СРСР і УРСР, спеціалістів з Москви, Ленінграда, Києва, Кишинєва, а також викладачів Кам'янець-Подільського та Київського педінститутів. Народою керував директор Інституту археології АН СРСР академік Б. О. Рибаків.

Інтерес до черняхівської культури передусім зумовлюється її місцем у системі формування культури Київської Русі, оскільки вона відображає той етап економічного розвитку населення Середнього Придніпров'я, коли землеробство стає плужним, складаються деякі умови для

розвитку товарного виробництва, і сільська територіальна община починає бути єдиною формою організації суспільства. Все, що відоме про черняхівську культуру з археологічних джерел, цілком підтверджується і письмовими джерелами про антив. Це дало підставу значній частині дослідників, в тому числі В. В. Хвойці, який в 1899—1900 рр. поблизу с. Черняхова на Київщині розкопав перший могильник, вважати дану культуру слов'янською.

Однак не всі ланки в системі доказів прихильників слов'янської теорії черняхівської культури були однаково обгрунтовані, і це спричинило серйозну дискусію на Першій (1957 р.) і Другій нарадах. Найбільше суперечок викликали датування культури і її локальні варіанти. Прихиль-

ники слов'янської теорії обстоюють думку про монолітність культури, про її хронологічні межі — II—VII ст. н. е. Їх противники обстоюють діапазон III—IV ст. і намагаються довести строкатість та багатоступінчастість культури.

Протягом 1957—1967 рр. знайдено понад 2 тис. черняхівських пам'яток (до Першої наради їх було відомо близько 600). Розкопками охоплено близько 150 пам'яток, видано 3 томи першоджерельних матеріалів, вийшла з друку монографія М. Ю. Брайчевського. За ініціативою Б. О. Рибаківа черняхівські матеріали опрацьовували представники технічних наук.

На даній нараді оголошено результати досліджень по спектральному аналізу кольорових металів (Є. М. Черних та Т. Є. Барцєва), по термічній та ковальській обробці заліза (Г. Вознесенська), по технології формовки керамічного посуду (О. А. Бобринський).

Питання локальних варіантів черняхівської культури розглядалися в доповідях Є. В. Махно, В. Д. Барана, Й. С. Винокура, Е. А. Рікмана, у виступі М. О. Тиханової. Матеріали, розглянуті на нараді, дозволяють вважати установленням, що середньодніпровський район лісостепового Придніпров'я є центральним і найбільш передовим районом черняхівської культури, рівень економічного розвитку якого дозволяє втягувати в орбіту свого впливу і консолідувати в єдиний

масив прилеглі до нього території, зокрема Волинь, Придністров'я і т. ін.

Датуванню черняхівської культури були присвячені доповіді В. П. Петрова, А. Т. Сміленко, В. В. Кропоткіна, М. Б. Шупіна, торкалися його також В. Д. Баран та Е. О. Симонович. Більшість авторів визнали обґрунтованим її період у межах II—V та II—VI ст. н. е. Проте характерні для черняхівської культури керамічні форми зустрічаються і в пам'ятках VII ст. Деяко доповнили характеристику черняхівської культури в своїх доповідях Н. М. Кравченко, Г. Ф. Нікітіна, В. І. Бідзіля.

В доповіді Ю. В. Кухаренко порушено питання про синхронну черняхівській культурі групу пам'яток типу Дитиничі—Трішини, перші дослідники якої М. Ю. Смішко та І. К. Свєчніков справедливо пов'язують її з прибалтійськими неслов'янськими племенами гепідів. Ці пам'ятки поруч з черняхівськими трапляються на Волині, Побужжі і навіть на Дніпрі. В. Й. Довженко зробив спробу визначити місце черняхівської культури в історичному процесі східної Європи в I тис. н. е. Інтерес становлять також історіографічні доповіді Е. О. Симоновича та М. Ю. Смішка.

Нарада була важливим кроком уперед у вивченні кардинальних питань черняхівської культури.

Є. В. МАХНО

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Г. М. ПОПОВИМ

25 листопада 1967 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Харківського університету відбувся захист докторської дисертації доцентом ХДУ Г. М. Поповим на тему «Болгарські комуністи в боротьбі за здійснення культурної революції (1944—1958 рр.)».

Офіційними опонентами на захисті виступили доктори історичних наук Л. Б. Валєв, І. С. Дзюбко (професор) та М. І. Семиряга (професор). В обговоренні дисертації взяли участь професори О. О. Воскресенський та Г. М. Окладной, кандидат історичних наук І. В. Гнідаш.

Відгуки про дисертацію та опубліковані праці Г. М. Попова надійшли від багатьох наукових установ та окремих учених з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова,

Одеси, Дніпропетровська, Новосибірська, Кишиньова та ін. Сімнадцять позитивних відгуків одержано з Болгарії. Під час захисту відзначалося, що представлена дисертація, написана на основі величезного фактичного матеріалу, взятого у вісімнадцяти болгарських і чотирьох радянських архівах, містить важливі узагальнення й висновки. Опубліковані по темі дисертації праці, в тому числі монографія «Болгарські комуністи в боротьбі за здійснення культурної революції (1944—1948 рр.)», що вийшла в 1966 р., дістали високу оцінку радянської та болгарської громадськості.

Вчена рада одностайно ухвалила присвоїти Г. М. Попову вчений ступінь доктор історичних наук.

П. М. ФАТЄЄВ, В. Д. БЕРЕЗАНЕЦЬ

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. А. Ф. Килунов. Некоторые вопросы методологии истории в свете идеологической борьбы. *К 120-летию революции 1848 г.* М. Н. Шестопал. Участие К. Маркса и Ф. Энгельса в революции 1848—1849 гг. А. З. Барабой. В. И. Ленин и использование опыта революции 1848 г. С. М. Злупко. Социально-экономические проблемы освободительного движения на западноукраинских землях (1848 г.). Г. Я. Сергиенко. Отголосок революции 1848 г. в общественно-политической жизни Украины. Сообщения. Я. В. Підпригорщук. Укрепление интернациональных связей рабочего класса УССР с трудящимися зарубежных стран (1951—1955 гг.). И. И. Ладывир. Деятельность ученых Академии наук УССР в годы Великой Отечественной войны. П. С. Дышлеvoi. Роль партизанского движения в срыве немецко-фашистской оккупационной экономической политики на Украине (1941—1944 гг.). Х. С. Гуревич. Об идейной направленности «Южнороссийского рабочего союза» в Киеве (1880—1881 гг.). Ю. Ю. Фомин. Украинские добровольцы в сербско-турецкой войне 1876 г. И. Г. Шовкопляс. О локальных особенностях в культуре позднего палеолита на территории Украинской ССР. *К 100-летию со дня рождения А. М. Горького.* С. К. Гутянский. А. М. Горький и Украина. Л. В. Дубина. Влияние А. М. Горького на рабселькоровское движение. Заметки. Выводы из научных исследований. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

Articles. A. F. Kilunov. Some Problems of History Methodology in the Light of Ideological Struggle. *On 120th Anniversary of the Revolution of 1848.* M. N. Shestopal. K. Marx' and F. Engels' Participation in the Revolution of 1848—1849. A. Z. Baraboy. V. I. Lenin and the Use of Revolutionary Experience of 1848. S. M. Zlupko. Social-economic Problems of Liberation Movement in the West Ukraine (1848). G. Ya. Sergienko. Echo of the Revolution of 1848 in Social and Political Life of the Ukraine. Communications. Ya. V. Pidpryorshchuk. Strengthening of International Relations of the Ukrainian Working Class with the Working People of Foreign Countries (1951—1955). I. I. Ladyvir. The Activity of Scientists of the Ukrainian Academy of Sciences during the Great Patriotic War. P. S. Dyshlevoi. The Role of Partizan Movement in Wrecking of German-fascist Occupation Economic Policy in the Ukraine (1941—1944). Kh. S. Gurevich. On Ideological Trend of the «South Russia Workers' Union» in Kiev (1880—1881). Yu. Yu. Fomin. The Ukrainian Volunteers in Serbo-Turkish War of 1876. I. G. Shovkoplyas. On Local Peculiarities in the Culture of the Late Paleolith in the Territory of the Ukrainian SSR. *On a Centenary of A. M. Gorky's Birthday.* S. K. Gutyansky. A. M. Gorky and the Ukraine. L. V. Dubina. A. M. Gorky's Influence on the Movement of Workers' and Peasants' Correspondents. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.